

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

84
F-97
647

20 JAN 2006
02 NOV 2009

ԲՕԼ ՊՈՒՐԺԷ
ԱՆՊԱՄ ՅՐԱՆՍԱԿԱՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆ

Ա Շ Ա Կ Ե Ր Տ Ը

[ՀՈԳՆԲԱՆԱԿԱՆ ՎԷՊ]

ՅԱՐԳՄԱՆԵՑ

ՕՆՆԻԿ ԶԻՅՔԷ-ՍԱՐԱՑ

1001
1197

معارف نظارت جلیله سنک فی ۲۱ کانون ثانی سنه ۱۳۱۶
تاریخلو و ۴۵۳ نومرولی رخصتنامه سیله طبع اولمشدر

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏԳԱԿՐՆՇԱՆ Կ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

1901

Handwritten signature

Կ Ա Ր Դ Ա Յ Ո Ղ Ն Ե Ր Ո Ւ Ն

Պայմանադրական համեսացուցութեան հաւաստիք մը չկարձեք բնաւ, երբ բարգմանութիւնս Ձեր նկատառումին ներկայած ասեցնս, առջի բերան բսեմ որ բերութիւնները չեն որ պիտի պակսին անոր մէջ:

Կենոսս ոնով մը վրձնուած, այնքան խրքին իմաստասիրական ու նրքին հոգեբանական խորհրդածութիւններով ու դիտողութիւններով խնդուն հասոր մը հայացնելու, կարողութենէս վեր յանդգնութիւնը գործած ասեցնս իսկ, արդէն կը գիտակցէի այն սխալանքներուն որոնք ուզէի չուզէի տեղի պիտի ունենային, բառագիտութեանս անբաւականութեանը, եւ Գրանսերեհի իմացողութեանս ու բարգմանութեանս կերպին բերիութիւններուն պատճառով, բայց

Բայց, առանց բացառութեան բոլոր օրագիրներուն միջոցաւ, անյիշատակ ասեցնեք ի վեր հասարակութեան հրամցուած ու մեր գրականութեան վրայ պատուասուած, հին, քոյն-դատոյնական, անհաւասարի ու առասպելաձեւ քերթօն-վիպերուն երկար տողանցութեանը մէջ, պզտիկ փակագիծ մը բանալ, գրական համեսութեան մը դրոշմել, նոր, իրապաշտ ու հոգեբանական վիպի նմոյշ մը ցուցադրել. գաղափարը տալ, նմանելու եռանդը մտակելու պատճառ ըլլալ, եղաւ խորունկ ըղձանքս ու նպատակս. Առաջին:

Երկրորդ, հրաշակեալ մը — որպէս կը դաւան
ես զայն — բարգմանած ըլլալու գրչի անբաղդաս՝
հանոյր տուած ըլլալէ զաս ինկզբնէս, հայացի կա-
ղալ ու կարդացնել զայն:

Եւ յետոյ իմ շատնց ետազած ու ընդհանուրէն
այ բաղձացուած Աժան Գրականութեան առաջին փոր-
ձը բրած ըլլալ այսպէս, երեւոյնէս Ֆրանս արժող Ֆր-
րանսականին տեղ, նիւրդ երեք անգամ աւելի պակաս,
վեց յրուսի անօրինակ գինով ծախելով, եւ բարձր
գրական արժանիք ունեցող գիրք մը՝ եւ համեօս դա-
սակարգերուն հիմակուհիմա երե ոչ բովանդակու-
թեամբ գեր արժեքով դիւրամասչելի ընել, բան մը
ուրկից՝ վերը յիշած վրիպանքներուս դեմ խիտ ու ար-
դար քննադատութիւններէ զաս, գրական, — կամ նիւ-
րական աւելի նիւրդ, — շան մը չսպասեալ արդէն

ՌԱՐԿԱՐԱՆՈՂԸ

ԲՕԼ ՊՈՒՐԺԷ

Ա. Շ. Ա. Կ. Ե. Ր. Տ. Ը.

Ա.

ԱՐԿԱՐԱՆՈՂՈՒՆ ԵՎ

Աւանդութիւն մը որ չէ հերքուած, կուզէ որ
Քէօնիկոպէրկի քաղաքացիները գուշակած ըլլան թէ
գերագանց գէպը մը քաղաքակիրթ աշխարհը կը յե-
ղաշրջէր, պարզապէս չմտնուէլ Քանդ փիլիսոփային՝
իր առօրեայ պտոյտին ուղղութիւնը փոխելը տեսնե-
լով: Մաքուր բանին քննադատութեան հոչակաւոր հե-
ղինակը, նոյն օրը իսկ իմացած էր Ֆրանսական Յե-
ղաշրջութեան տեղի ունենալը: Թէեւ Բարիզ նուազ
յարմար է այդքան միամիտ զարմացումներու, 1887
Յունվարի մէջ, կէս օրէ մը վերջը, կի տը լա Պոստ
փողոցին մէկ քանի բնակիչները, գրիթէ հաւատար
սպառութիւն մը զգացին, ստուգելով դուրս ելնելը
փիլիսոփայի մը՝ նուազ նշանաւոր քան զձեր Քանդ,
բայց նոյնքան կանոնաւոր, նոյնքան տարօրինակ իր
իր արարքներուն և շարժումներուն մէջ, առանց հաշ-
ուելու որ աւելի կործանարար էր իր վերլուծումին
մէջ, — Պ. Ատրիէն Սիքսթ, այն՝ զոր Անգլիացիք

յօժարակամ օրանսայի Արենսըրդ կանուանեն : Տեղն է աւելցնել անմիջապէս որ , ժիւօրիէօ փողոցէն Լիննէ փողոցը գացող այս կի աը լա Պոս փողոցը , մաս կը կազմէ՝ ճշմարիտ պզտիկ դաւառակի մը որ սահմանափակուած է բուսաբանական պարտէզին , Բիթիէ հիւանդանոցին , գինիներու մթերանոցին եւ Սէնթ ժընըվիէվ բարձունքին առաջին բազրիքներուն միջև : Այսինքն մատչելի էր ակնարկի այն համարձակ հետազօտութիւններուն՝ որոնք անկարելի կըլլան քաղաքին մեծ թաղերուն մէջ՝ սւր կեանքի երթեւեկը անընդհատ կը վերանորոգէ կառքերու եւ անցորդներու մակընթացութիւնը : Հոս կը բնակին միայն պզտիկ հասարուներ , համեստ դասատուներ , Միւզէօմի պաշտօնեայներ , ուսումնասիրել փափաքող ուսանողներ , գեռատի գրագէտներ՝ որոնք կը ստական իրենց մենութիւնը շուրջ պատող Քառթիէ Լաթէնի փորձութիւններէն : Ասոնք են խանութներուն գնորդները՝ որոնք անփոփոխ են , արուարձանի մը յաճախորդներուն պէս : Հացագործը , մսագործը , նպարավաճառը , լուացարարը , դեղագործը — բոլոր այս անունները եզակի կարտասանուին ծառայներէն՝ որոնք գնումներ ընելու կերթան : Գրեթէ բնաւ մըցումի ասպարէզ չը կայ տուններու այս քառակուսիին մէջ , ուր կերթեւեկէն Կլասիէնի օմնիպիւսները եւ գոր կը գեղազարդէ , ի պատիւ բուսաբանական պարտէզին՝ կենդանիներու պատկերներով քմահաճօրէն ծանրաբեռնուած աղբիւր մը : Այդ պարտէզը այցելողները քիչ անդամ հոն կը մտնեն այն դուռնէն՝ որ հիւանդանոցին ճակատը կէյնայ . նաեւ , նոյն իսկ դարնան աղւոր օրերուն , երբ բազմութիւնը կը վլտայ , զինուորականներու եւ ստընտուներու սիրելի ապաստանարան եղող այդ ճեմնավայրին՝ նորագալար ծառերուն տակ , ըստ սովորա-

կանին հանդարտ կը մնայ Լիննէ փողոցը , եւ շրջակայ փողոցները ալ աւելի : Եթէ Բարիդի այս կղզիացած անկեան մէջ անսովոր բազմութիւն մը յառաջ գայ , պտածառը այն է որ Բիթիէ հիւանդանոցին դռները կը բացուին հիւանդաց այցելուներուն առջև , եւ այն ատեն մայթերուն վրայ կերկարաձգուի խոնարհ օտխուր դէմքերու տողանցութիւն մը : Թշուառութեան այս ուխտաւորները կը հասնին ուտելիքներով՝ որոնք սահմանուած են , հիւանդանոցին հին գորը պատերուն ետին տառապող ազգականին , եւ ստորնայարկերու , խցիկներու , խանութներու բնակիչները բնաւ չեն սխալիր այս մասին . հազիւ թէ ուշադրութիւն կը դարձնեն պատահական այս պտըտողներուն եւ իրենց ամբողջ ուշն ու ուրուշը կը վերապահեն այն անցորդներուն՝ որոնք ամէն օր կերեւան մայթին վրայ , մի եւ նոյն վայրկենին : Այսպէս խանութպաններուն եւ դռնապաններուն համար , ինչպէս՝ որսորդին համար՝ դաշտին մէջ , ընելիք օդին եւ ժամուն ճշգրիտ նըշանները կան , այս թաղը անցուդարձողներուն մէջ , ուր երբեմն մօտակայ գառաբեղին կենդանիներէն մէկուն արձակած վայրի կոչերը կը թնդան . արաթութակ մը (ara) որ կը պոսայ , փիղ մը՝ որ կը գոչէ , արծիւ մը որ կը կառաչէ , վագր մը՝ որ կը մլաւէ : Կանանչցած կաշիէ հին թղթակալը թեւին տակ , երբ առանձն ամուրի վարժապետին դրողկելը , որ շտապով գնուած մէկ սուի լուսնաձեւ հացիկը կը կրծէ , մայթի այս լրտեսները կը հասկնան որ ժամը տիթը դարներու վրայ է : Երբ ծաղարար-ճաշարանապետին մանչը դուրս ելլայ իր ծածկուած պնակներով , կը հասկընան որ ժամը տասնրմէկն է եւ հանգստեան կոչուած հազարապետը՝ որ միամիտակ այն ինչ տան հինգերորդ յարկը կը բնակի , նախաճաշ պիտի ընէ , — ե

այսպէս հետզհետէ օրուան ամեն վայրկեաններուն համար: Իրենց աւելի կամ պակաս պջրուն վայելչու-
թիւնները հոս պտըտցնող կանանց արդուզարդին մէջ
փոփոխութիւն մը անմիջապէս կարճանագրուի, կը
քննադատուի, կը մեկնաբանուի քսան շաղակրատ եւ
նուազ ներող բերաններէ: Վերջապէս, կեդրոնա-
կան Յրանաայի շատ նկարուն մէկ բանաձեւը գործա-
ծելով, այս չորս կամ հինգ փողոցները յաճախողնե-
րուն էն չնչին երթեւեկութիւնները, « լեզուններուն
մէջն են », և Պ. Ատրիէն Սիքսթինները՝ միւս շատե-
րուն երթալ գալէն ա՛լ աւելի, պիտի հասկնաք թէ
ինչու, իր անձնաւորութեան պարզ մէկ ուրուազի՞ծ էն:
Ասկէ զատ, այդ մարդուն վարած կեանքին մանրա-
մասնութիւնները, մարդկային բնութեամբ հետաքրք-
րուողներուն վաւերական ստուգարան մը պիտի հայ-
թայթեն, բնկերային շատ հազուադիւտ տեսակի մը
— արուեստով փիլիսոփայներուն — վրայ: Այս տե-
սակէն մէկ քանի նմոյշներ տուած են մեզ հինները, և
աւելի վերջերը Քօլըուիս՝ իբր նմոյշ տուած է Սբի-
նօզան, Տարվին եւ Սթիւրթ Միլ՝ իրենք գիրենք:
Բայց Սբինօզա հոլանտացի մըն էր ժէրդ. դարուն
մէջ ապրող: Տարվին եւ Միլ անդլիական ժիր ու փար-
թամ՝ քաղքենիներու մէջ մեծցան, մինչ Պ. Սիքսթ իր ի-
մաստասէրի կեանքը կապէր Բարիդի մէջ, ժթրդ դա-
րուն վերջը: Երիտասարդ եղած ատենս երբ այս կարգի
ուսումնասիրութիւններ գիտ կը հետաքրքրէին, ճանչ-
ցած լեմ մէկ քանի անհատներ՝ որոնք իրեն չափ փակ-
ուած էին վերացական հայեցողութիւններու մթնոլոր-
տին մէջ: Բայց ոչ ոքի հանդիպած եմ որ իրեն չափ դա-
շափար տայ ինձ, Հոլանտայի խորը, իր ջերմասեն-
եակին մէջ փակուած Տէքարդի մը էութեանը վրայ,
կամ բարոյագիտութիւնը խորհողին կեանքին վրայ, որ

ինչպէս գիտէք, իր խոկումներուն իբր մտազբօսանք,
չունէր ուրիշ բան բայց եթէ ծխափողը քաշել եր-
բեմն, եւ մամուկներուն ետեւէն իյնալ:

Ճիշդ տասնը չորս տարի առաջ, պատերազմի վա-
ղորդայնին էր որ Պ. Սիքսթ եկած էր հաստատուե-
լու կի տը լա Պուս փողոցին տուներէն մէկուն մէջ,
որուն բոլոր բնիկները կը ճանչնային զինքը հիմայ:
Բաւական հեռաւոր այդ թուականին երեսունը չորս
տարու մարդ մըն էր ան, որուն երիտասարդի դիմա-
դժութիւնը կարծես ջնջուած էր, զաղափարներու մէջ՝
մտքին այնքան ակներեւ սուզելէն, որ այդ ածիլ-
ուած դէմքը այլ եւս ոչ տարիքի և ոչ արհեստի ար-
տայայտութիւնը ունէր: Իրարմէ շատ տարբեր պատ-
ճառներով, բժիշկները, երէցները, ոտտիկանները եւ
դերասանները դիտողին կընծայեն այդ պող, լերկ,
միանգամայն ձգտեալ ու անարտայայտ դէմքերը.
բարձր ու խուսափուկ ճակատ մը, նուրբ շրթունքնե-
րով՝ կարկառուն ու կամաչարժ բերան մը, մաղձային
գոյն մը, սեւ ակնոցի մը տակ ծածկուած եւ շատ կար-
դալէն հիւրընդցած աչքեր, խոշոր ոսկորներով ազազուն
մարմին մը, միօրինապէս ձմեռը՝ թուարժի, ամառը՝
նուրբ կտաւէ երկայն ուրտէնկօթ մը հազած, կապիչ-
ներով կապուած կօշիկներ, վաղահասօրէն գրեթէ ամ-
բողջովին ձերմկցած՝ շատ բարակ ու խիստ երկայն մա-
զեր՝ ժիպիւս կոչուած գլխարկի մը տակ, որ մեքե-
նականութեամբ մը կը ծալուի եւ անմիջապէս կը ձե-
ւափոխուի, — ահա ի՛նչ երեւոյթներու ներքեւ կը
ներկայանար այդ գիտունը՝ որուն ամեն մէկ գործը,
առջի ամիսէն, եկեղեցականի մը գործերուն պէս նըր-
բախդձօրէն կարգի դրուեցաւ: Չորրորդ յարկին մէջ,
եօթը հարիւր Փրանք վարձքով բռնած էր տնաբա-
ժին մը, որ կը բաղկանար ննջասենեակէ մը, աշխա-

տութեան սրահէ մը, շագենաւի խցիկի մը մեծութիւնը ունեցող ճաշարանէ մը, խոհանոցէ մը եւ սպասուհիի սենեակէ մը, որոնք ամենքն ալ լայնարձակ հորիզոնի մը վրայ կը նայէին: Փիլիսոփան իր պատահաններէն կը տեսնէր Բուսարանական պարտէզին բովանդակ տարածութիւնը, եւ Բէռ լաՇէզի բլուրը՝ շատ հեռուն ձախակողմի խորութեան մէջ, տեսակ մը ձորի վրայէն՝ որ Սէն գետին տեղը կը մատնէր: Օրլէանի կայարանը եւ Սալբէթուիէսի գմբէթը իր դէմը կը կանգնէին եւ աջ կողմը մայրիներու զանգուածը կը մթննար: Անտառակին՝ եղանակին համեմատ դաւարագեղ կամ մերկացած ծառերուն վրայ, գորշ կամ պայծառ երկնքին վրայ, գործարանի ծուխեր կը դաւարէին, այս ընդարձակ տեսարանին ամեն կողմերը, ուրկէ շոգենաւներու կամ վայրաշարժերու սուլիւններով հատկուեալ, հեռաւոր ուկէանի շնչիւն մը կուղար: Անշուշտ այս առանձնոցը ընտրելով Պ. Միքսթ տեղի տուած էր խոկասէր կազմուածքներու դեռ չմեկնուած ընդհանուր մէկ օրէնքին: Գրեթէ բոլոր մենաստանները չե՞ն շինուած այնպիսի տեղերու մէջ, որոնք ակնարկով շատ լայնատարած միջոց մը ընդգրկելու կը թոյլատրեն: Թերեւս անձայրած իր ու չիտթ այս տեսարաններով կը նպաստեն մտածման կեդրոնացումին, գոր շատ մօտ, պարագայի շատ յարմար մանրամասնութիւն մը դիւրաւ պիտի ցրէր: Արդեօք մենակեացները հակադրութեան հաճո՞յք մը կը գտնեն իրենց մտածկոտ անդործութեան եւ բացավայրին լիութեան մէջ, ուր ուրիշ մարդոց գործունէութիւնը կը պարզուի: Ինչ որ ալ ըլլայ այս խնդրը՝ որ կապակցութիւն ունի, մտքի մարդոց կենդանական զգայականութեան՝ շատ քիչ ուսումնասիրուած խնդրին հետ, տարակոյս չիկայ որ այս մեղամաղձիկ տեսարանը,

տասնը հինգ ասարիէ ի վեր, լուիկ աշխատողին այն ընկերն էր՝ որուն հետ ամենէն աւելի կը խօսակցէր ինք: Իր տանը կառավարութեան կը հսկէր մին այն ծառայներէն՝ զորս կերպզեն բոլոր տարիքոտ ամուրիները, առանց կասկածելու որ կարգ մը ծառայութեանց լաւ գործադրութիւնը՝ տիրոջը քով կեանքի համապատասխան կանոնաւորութիւն մը կ'ենթադրէ: Իր հասած օրն իսկ, փիլիսոփան պարզապէս դռնապանէն ազատին մը խնդրած էր, իր տնարածինը կարգի դնելու համար եւ ճաշարան մը՝ ուրկէ բերել տրուաւ իր կերակուրները: Այս խնդրանքը՝ վեր ի վերոյ ծառայութեան մը եւ պատահական սնունդի մը անհամ ձախորդութիւններուն կրնար յանդիլ: Մինչ սա անտկնկալ արդիւնքը տուաւ որ Ատրիէն Սիքսթի յարկին տակ մտաւ ճշդիւ այն անձը՝ որուն կը ճրգատէին իր էն մտացածին բաղձանքները, եթէ երբէք բաղձանքներ կազմելու պարագայ տեսն կրնայ ունենալ, նրբութեանց ու վսեմի մէջ սուզած վերացամիտ մը, որպէս կը կոչէ Ռապրլէ այդ տեսակ խորհողները:

Այս դռնապանը — Բարիդի պզտիկ արտոթրմաններով տուներուն՝ դռնապաններուն սովորութեանցը համեմատ — իր խցիկին վտիտ հասոյթը, արհեստի մը շնորհիւ կաւելցնէր. « հնոց եւ նորոց » կոչակար էր, որպէս կըսէր փողոցին երեսը, պատահանին ապակիին փակցուած ազգազէր մը: Հայր Քառպօննէ — այս էր իր անունը — իր յաճախորդներուն մէջը երէց մը ունէր, որ Քիւվիէ փողոցը կը բնակէր: Տարիքոտ, աշխարհէ քաշուած այս երէցին ազատինն էր Օր. Մարիէթ Դրարնար, քառասունոց ժրաշխատ կին մը, որ վարժուած էր իր տիրոջը տանը մէջ ամեն բան կառավարելու, միշտ գեղջուկ մնալով սակայն.

առանց կէս տիկինի դեր կատարելու փառասիրութիւնը ունենալու եւ որ սակայն որ եւ է գնով չպիտի ուզեր մտնել տուն մը՝ ուր կանացի հեղինակութեան մը կրնար բաղխիլ: Մեր երէցը դրեթէ յեղակարծօրէն մեռած էր, փիլիսոփային՝ Կի աբ լա Պոսս փողոցը հաստատուելէն շարաթ մը առաջ: Հայր փառպօնէ, որուն՝ տան վարձադրին մէջ նորեկը պարզապէս ինքզինքը իբր հաստառ արձանագրեց, առանց դժուարութեան մակարերեց թէ մարդերու ո՞ր տեսակին կը պատկանէր այս Պ. Սիքսթը, նախ գիտունին գրադարանը կազմող գրքերուն քանակութեանէն եւ յետոյ տանը մէկ սպասուհիին մանրավէպէն, որ կը ծառայէր առաջին յարկը բնակող Քօլէժ տը Ֆրանսի դասախօսներէն մէկուն քով: — Այսպէս կը վկայէին պատին դէմ դրուած ձերմակ ազդեր՝ որոնք այդ նշանաւոր հաստատութեան դասընթացքի յայտագիրը կը պարզէին: — Բարիղեան միջակ դասակարգի այս համայնակերուն տակ ամէն բան եղելութիւն մը կը դառնայ: Սպասուհին իր տիրուհոյն ըսած էր, չորրորդ յարկի իրենց սպազայ դրացիին անունը: Տիրուհին ալ իր երկանը ըսած էր: Այս վերջինն ալ խկոյն սեղանին վրայ խօսեցաւ անոր մասին այնպիսի բառերով որ միեւնոյն սպասուհին շուտով կրցաւ որոշել թէ վարձակալը «թուղթերու մէջ կ'ազրէր, Պարոնին պէս»: Փառպօնէ Բարիղեան խցիկի մը չուանը քաշելու անարժան պիտի սեպուէր, եթէ ինք եւ իր կինը, անմիջապէս Օր. Դր. բնառը՝ Պ. Ատրիէն Սիքսթի հետ յարաբերութեան դնելու պէտքը չզգային, մանաւանդ որ ծեր եւ գրեթէ խեղացած Տիկին փառպօնէ, տանը մէջ արդէն շատ դրազած էր երեք բնակարաններու հոգերովը, չորրորդ մըն ալ վրան առնելու համար: Հնարամտութեան ճաշակը՝ որ

խցիկներուն մէջ կը ծաղկի Փուքսիաներուն, կունկենիներուն եւ շահասպրամներուն պէս, դրդեց այս ամուր վկայելու գիտնականին թէ թաղին խոհարարները անհամ ու աննշան կերակուրներ միայն կ'էփէին. թէ շրջականերուն մէջ միակ տնարար կին մը կը ճանչնային որուն համար պատասխանատու կրնային ըլլալ, թէ հանգուցեալ Հ. արբա Վէյսիէն աղախինը զազտնապահութեան, կարգաւորութեան, խնայողութեան եւ խոհագործական տաղանդի «մարգրիտ» մըն էր: Չերկարեմ, փիլիսոփան հաւանեցաւ տեսնելու այդ աիպար անարարուհին: Հրապուրուեցաւ աղջկանը ակներեւ պարկեշտութենէն, ինչպէս նաեւ մտածելով որ այս կարգադրութիւնը՝ իր ապրելու կերպը շատ պիտի դիւրացնէր, կարգ մը գրաւոր պատուէրներ տալու դժպէտի հարկէն զինքը ազատ կացուցանելով: Որով Օր. Դր. բնառ, այլ ևս տեղէն չխախտելու պայմանաւ, մտաւ այս տիրոջ ծառայութեանը մէջ, ամիսը քառասունըհինգ Փրանքով — թոշակ մը՝ որ շուտով վաթսուն Փրանքի բարձրացաւ: Գիտունը սակէ զատ կուտար յիսուն Փրանք կազանդչէք: Բնաւ չէր քններ անոր հաշուետետրը՝ զոր անվէճ կը վաւերացնէր ամէն կիրակի ատտու: Ինքն էր որ կուտար կառնէր բոլոր հայթայթ իշներուն հետ, առանց Պ. Սիքսթի մէկ դիտողութեամբը խանգարուած տեսնելու իր հնարամիտ կարգադրութիւնները՝ որոնք պարկեշտ էին սակայն: Վերջապէս, տանը մէջ կիշխէր իբր բացարձակ տիրուհի, դիրք մի որ, դիրքին է գուշակել, ընդհանուր նախանձ կը յարուցանէր բոլոր այն ծառայներուն մէջ՝ որոնք անընդհատ կերթեւեկէին հասարակաց սանդուղէն՝ զոր ամեն երկուշաբթի շփող մը կը մաքրէր:

— «է՛, օրիորդ Մարիէթ, դրի՞ք ձեռքերնիդ յա-

Նող թիւին վրայ, հէ՞, գրէ՞ք...» կրէր իրեն Քառ-
 պօնէ, երբ փիլիսոփային սպասուհին, խօսելու հա-
 մար վայրկեան մը կը կենար զինքը ներբերողին առ-
 ջու, որ ալ աւելի ձերացած էր: Հիմայ ստիպուած
 էր ակնոց կրելու իր քառակուսի քթին վրայ, եւ
 կաղապարը՝ սրունքներուն մէջը սեղմած, կաշիէ գոդ-
 նոցը՝ մարմնին շուրջը կաօզած, դժուարութեամբ կուղ-
 զէր մուրճի հարուածները՝ այն դամբերուն վրայ զորս
 կը մխէր կօշիկի կրուկներու մէջ: Քանի մը տարիէ ի
 վեր աքաղաղ մը կը պահէր Ֆէրտինան անունով, ա-
 սանց երբէք գիացուելու այդ մակրիբին շարժառիթը:
 Այս կենդանին կը թափառէր կաշիներուն մէջ, կօ-
 շիկի կոճակներ յափշտակելու իր անյազութեամբը
 բոլոր այցելուներուն հիացումը գրգռելով: Իր սար-
 տափի վայրկեաններուն մէջ այս ընտանի աքաղաղը՝
 իր տիրոջը քով կապաստանէր, ռոքերէն մին անոր
 բաճկոնակին գրպանին մէջ խօթելով եւ գլուխը ձեր
 դանապանին թևին տակ ծածկելով: «Օ՛ն, Ֆէրտի-
 նան, բարի լուս ըսէ օրիորդ Մարիէթին...» կսկսէր
 Քառպօնէ: Եւ աքաղաղը մեղմօրէն կը կոցէր աղջ-
 կանը ձեռքը, մինչ տէրը կը շարունակէր.

— «Ես միշտ կրտեմ, մի՛ վհատիք ձախող տարիի
 մը համար, ետեւէն անմիջապէս երկու հատ եւս պի-
 տի դայ, ինչպէս նաև յաճող տարիներ ալ. անոնք
 իրարու կը հեռուին, ինչպէս Ֆէրտինան կը հեռուի
 հատերուն, անանկ չէ՞, բարի ծաղիկ:»

— «Պէտք է ընդունինք որ,» կը պատասխանէր
 Մարիէթ, «աղնուութեան մասին, շատ պատուական
 մարդ է Պարոնը. թէև կրօնքի մասին կատարեալ հե-
 թանոս մըն է որ տասնը հինգ տարուան մէջ գոնէ
 մէկ անգամ ժամ չէ դացած...»

— «Այնքան դացողներ կան,» կը յարէր Քառ-

պօնէ, «որոնք ձեռքի տակէ փոխնորդի կեանք վա-
 րող բարի պտուղներ են...:»

Ոստակցութեան այս հատուածը կարելի է տալ իբր
 նմոյշ այն կարծիքին՝ զոր կը սնուցանէր Մարիէթ իր
 տիրոջը վրայ: Բայց այս կարծիքը անհասկնալի պի-
 տի մնայ, եթէ հոս մէջ չբերենք փիլիսոփային աշ-
 խատու թիւնները եւ իր մտքին պատմութիւնը: 1839
 ին Նանսիի մէջ ծնած, ուր իր հայրը ժամագործի
 պղտիկ խանութ մը կը բանեցնէր, եւ իր վաղահաս
 իմացականութեանը համար կանուխէն ուշադրութեան
 արժանացած, Ատրիէն Սիքսթ՝ իր ընկերներուն մէջ
 ձեռքած ու լուսկաց տղու մը յիշատակը թողած էր,
 օժտուած բարոյական տոկունութեան ուժով մը՝ որ
 միշտ դիւրընտելութիւնը հեռացուցած է: Նախ շատ
 փայլուն հանդիսացաւ ուսմանց մէջ, յետոյ միջակ,
 մինչև որ փիլիսոփայութեան դասին մէջ՝ որ այն
 ատեն Տրամարանութեան դաս կը կոչուէր, բացառ-
 ուիկ ընդունակութիւններով նշանաւոր եղաւ: Իր դա-
 սատուն, զարմացած անոր բնազանցազէտի տաղան-
 դին, ուղեց համոզել զինքը որ վարժապետանոցի
 քննութեան պատրաստուի: Ատրիէն մերժեց, եւ միւս
 կողմէն յայտարարեց իր հօրը որ, իբր արհեստ՝ ձե-
 սական աշխատութիւն մը նախամեծար կը համարէր:
 «Ժամագործ պիտի ըլլամ՝ քեզի պէս...» այս եղաւ
 իր միակ պատասխանը՝ հօրը կշտամբանքներուն, որ
 իր տղուն համար, պաշտօնատարի մը ապագան կե-
 րազէր, նման Ֆրանսացի անհամար այն արհեստա-
 տորներուն ու վաճառականներուն՝ որոց տղաքը միջ-
 նակարգ վարժարաններ կը յաճախեն: Ասկէ զատ
 Տէր եւ Տիկին Սիքսթ — Ատրիէնի մայրը ողջ էր այն
 ատեն — ինչ որ ալ ըլլար, չէին կրնար պախարա-
 կել այս տղան՝ որ չէր ծխեր, սրճարան չէր երթար,

երբէք աղջկան մը հետ չէր խնար, որ վերջապէս իրենց պարծանքն էր եւ որուն կամքին համակերպեցան սրտերնին մորմնքած: Ընդունեցան որ, որ և է ասպարէզի չհետամտի, բայց բնաւ չհաւանեցան որ մէկուն քովը արհեստավարծուութեան մտնէ, եւ երիտասարդը մնաց քովերնին, առանց ուրիշ զբաղում ունենալու. բայց եթէ իր ուզածին պէս ուսումնասիրութիւններով պարապիլ: Այսպէս տասը տարի աշխատեցաւ կատարելագործուելու համար անգլիական եւ գերմանական փիլիսոփայութեանց ուսումնասիրութեան մէջ, Բնական Գիտութեանց, մասնաւորապէս ուղեղի բնաստութեան մէջ, Չափական Գիտութեանց մէջ. վերջապէս տուաւ ինքզինքին այն « բուռն ներագանկիտը (encephalite) », ինչպէս որ ժամանակակից մեծ խորհողներէն մին բացձ է ինքն իսկ իրեն համար, գրական ծանօթութեանց այն տեսակ մը կաթուածը, որ Քարլայլի և Միլի, Թէնի ու Ռընանի եւ գրեթէ արդի փիլիսոփայութեան բոլոր վարպետներուն դատարարութեան կերպը եղած է: 1868ին, Նանսիի խեղճուկ ժամագործին տղան՝ որ այն ատեն քսանը ինը տարու էր, հրատարակեց 500 էրեսէ բաղկացած ստուար հատոր մը Հոգեբանութեան Աստուծոյ մակագրով, զոր ստանը հինգ հոգիէ առելի մարդու չխրկեց, և որ սակայն գայթակղալի աղմուկ մը հանելու անակնկալ բաղդը ունեցաւ: Մտածումի ամենակատարեալ մենութեան մէջ գրուած այս գիրքը, կրկին հանդամանքը կը ներկայացնէր քննադատական վերլուծման մը՝ որ անգութ ըլլալու չափ սուր էր եւ ժխտելու ետանդի մը՝ որ մալեգին ըլլալու առտիճան բորբոքած էր: Նուազ բանաստեղծ՝ քան զԹէն, անկարող դրելու իմացալիսնութեան փառաւոր յառաջարանը, եւ տիեզերական երեւութականութեան

նուիրուած հատուածը, նուազ չոր քան զՌիպո՝ որ իր Անգլիացի Հոգեբաններով՝ իր ուսումնասիրութեանց գեղեցիկ շարքը կը նախափորձէր, Հոգեբանութեան Աստուծոյն, մէկուն պերճախօսութիւնը միեւնոյն ատեն միւսին թափանցողութեանը կը միացնէր և պատահաբար, ուղղակի բնագանցութեան էն յանկուցիչ խնդրին վրայ յարձակելու բաղդը կ'ունենար: Հանրածանօթ եպիսկոպոսի մը մէկ գրքոյկը, ճերակոյտին մէջ՝ բանաստեղ կարդինալի մը թշնամական մէկ ակնարկութիւնը, նշանաւոր հանդէսի մը մէջ՝ էն փայլուն հոգեպաշա քննադատին բարկացայտ մէկ յողուածը բուսական եղան այդ գործը մատնանիշ ընելու երիտասարդութեան հետաքրքրութեանը, որուն վրայէն յեղաշրջումի հով մը կանցնէր, ասպաղայ տակնուվրայութեան իբր ազդարար նշան: Հեղինակին նիւթն էր, ասպացուցանել «Վարկած-Աստուած»ին անհրաժեշտօրէն գոյանալը, կարգ մը հոգեբանական օրէնքներու ազդեցութեամբ, որոնք իրենց կարգին կապակցութիւն ունին, զուտ Ֆիզիքական կարգի վերաբերող մէկ քանի բարեփոխումներու, եւ այս բնարանը ասպացուցուած, պաշտպանուած, ընդլայնուած էր այնպիսի դժնդակ անաստուածութեամբ մը՝ որ իր ատենի հաւատալեաց դէմ կուքրէցիայի մուրեղին բարկութիւնը կը յիշեցնէր: Նանսիի մենակեացը մէկէն տեսաւ որ, կարծես խուցի մը մէջ՝ յըզացուած ու երկասիրուած իր այդ գործը, աղմկալի կերպով, յեղակարծօրէն խառնուեցաւ ժամանակակից գաղափարներու պայքարին, Տարիներէ ի վեր տեսնուած չէր, ընդհանուր գաղափարներու համաչափ զօրութիւն մը, այնքան ճոխ հմտութեան մը լծորդուած, ոչ ալ տեսակէտներու այդչափ այլազան աստուածութիւն մը՝ այնքան յանդուգն ոչնչականու-

Թեան միացուած: Բայց մինչ գրագէտին անունը հռչակուոր կը դառնար Բարիզի մէջ, ազդին իր ազգականները, զինքը մեծցնողները սրտաբեկ կըլային: Կաթողիկ լրագիրներու մէկ քանի յօդուածները, Տիկին Սիքսթը կը վշտացնէին: Ծեր ժամագործը, նանսիի աղնուականութեան մէջ իր ունեցած յաճախորդները կորսնցնելու վախովը կը դողար: Գաւառական բոլոր այս խեղճուկրակութիւնները չարչարկեցին փիլիսոփան՝ որ ընտանիքը թողելու որոշուածը ապու վրայ էր, երբ գերմանական արշաւանքը, այն գարհուրելի նաւարեկութիւնը եկաւ իր հայրենակիցներուն եւ ծնողաց ուշագրութիւնը, իր վրայէն ուրիշ կողմ դարձնելու: Այս վերջինները մեռան 1871ի գարունին: Նոյն տարւոյն ամառուան մէջ, մօրաքոյր մըն ալ կորսնցուց եւ ասանկով 1872ի աշունին, իր բոլոր ունեցածը կարգի դնելէն ետքը, եկաւ Բարիզի մէջ հաստատուելու: Իր հասոյթները կը փայնային, շնորհիւ իր ծնողքին եւ մօրաքրոջը ժառանգութիւններուն, ցկեանս 8.000 Փրանք եկամուտի մէջ: Որոշած էր չկարգուիլ, ընկերութիւններ չյաճախել, չտենջալ ոչ պատիւի, ոչ դիրքի, եւ ոչ համբաւի: Իր կեանքի բովանդակ բանաձեւը սա խօսքին մէջ կամփոփուէր. Խօկալ:

Աղէկ նկարագրելու համար այս մարդը՝ տէր այնքան հաղուազիւտ հանգամանքի մը՝ որ այս բնանրկար ուրուագիծը անճշմարտանման պիտի երեւցնէ, գաղափարաց մեծ յարդարիչներուն կենսագրութեանը թերավարժ ընթերցողին, հարկ է որ այդ հզօր աշխատողին օրերուն մէկ ուրուանկարը տանք: Ամասութ է ձմեռ, Պ. Սիքսթ գաւաթ մը սուրճ միայն առնելէ ետքը, աւտուն ժամը վեցին սեղանին գլուխը կանցնէր. ժամը տասնին կը նախաձայէր այնպիսի

համառօտ եղանակով մը՝ որ ժամը տասնուկէսին բուտարանական պարտէզին դռնէն արդէն անցած կ'ըլլար: Մինչեւ կէս օր կը պտըտէր հոն, երբեմն իր աննպատակ շրջագայութիւնը ուղղելով դէպ ի քարափները եւ Նօթո-Տամի կողմը: Իր սիրական հաճոյքներէն մին էր երկարօրէն կենալ կապիկներու վանդակներուն եւ փիղին արգելախուցին առջեւ: Տղաքները եւ աղախիները՝ որոնք կը տեսնէին իր խնդարը, երբ անձայն ու երկարօրէն կը խնդար մակակներու եւ ուխդիդիներու վայրագութեանց ու լըրբութեանց հանդէպ, բնաւ չէին կասկածէր մարդատեցիկ այն գաղափարներուն վրայ, զորս այս տեսարանը կը յարուցանէր գիտունին մէջ՝ որ ինքնիրենը մարդկային կատակերգութեան կը բաղդատէր կապիկային կատակերգութիւնը, ինչպէս որ մեր սովորական յիմարութեան կը բաղդատէր, մենէ առաջ երկրագնտի թագաւորը եղող ազնիւ կենդանիին իմաստութիւնը: Կէս օրին մօտ կը վերադառնար Պ. Սիքսթ եւ նորէն կաշխատէր մինչեւ ժամը չորս: Շարաթը երեք անգամ, չորսէն վեց, այցելուներ կ'ընդունէր որոնք գրեթէ միշտ ուսանողներ, իրեն պէս նոյն ուսումնասիրութիւններով զբաղած վարպետներ եւ իր այժմու Եւրոպական համբաւէն յանկուցեալ օտարականներ էին: Միւս երեք անգամուն դուրս կ'ելլար եւ մէկ քանի անհրաժեշտ այցելութիւններ կուտար: Ժամը վեցին կը ձաչէր ու նորէն դուրս կ'ելլար, այս անգամ փակ պարտէզին երկայնութեամբը մինչեւ Օրլէանի կայարանը երթալով: Ժամը ութին տուն կը դառնար, իր թղթակցութիւնը կարգի կը դնէր կամ կը կարդար, ժամը տասնըկէսին կը մարէր իր տանը մէջ: Վաճառելի կ'ըլլալէն փիլիսոփայութեան հանգստի օրն էր իր կ'ընկուշարթիւնը 1922

1901

ըլլալով որ կիրակին՝ շրջագայողներու խափանարար
 մակընթացութիւն մը յառաջ կը բերէր բացաստաննե-
 րուն մէջ: Այդ օրերը առտուն կանուխ կը մեկնէր,
 շրջավայրի կառախումբ մը կը նստէր եւ իրիկուան
 միւսն կը վերադառնար: Տասնըհինգ տարուան մէջ
 ոչ իսկ մէկ անգամ հեռացած էր, այս բացարձակ
 կանոնաւորութենէն: Մէկ անգամ մը իսկ դուրսը ճա-
 շելու հրաւեր մը չէր ուղած ընդունիլ, եւ ոչ ալ
 թատրոն գացած էր: Երբեք լրագիր չէր կարդար,
 իր հրատարակութիւններուն համար պէտք եղածը
 իր հրատարակչին փտահելով, եւ ո եւ է յօդուածի
 համար շնորհակալ չէր ըլլար երբէք: Քաղաքակա-
 նութեան համար իր անտարբերութիւնը այնքան կա-
 տարեալ էր որ երբէք չէր վերհանած իր ընտրելա-
 թուղթը: Այս եղական դէմքին գլխաւոր գծերը
 ձղրելու համար, տեղն է աւելցնել որ իր ընտանիքին
 հետ ամէն յարաբերութիւն կտրած էր, և այս խզումը
 իր այդ կեանքին էն փոքր գործողութիւններուն
 պէս, տեսութեան մը վրայ կը հիմնուէր, իր երկրորդ
 գրքին, կարճիկն անդամազննութիւնը ին յառաջարա-
 նին մէջ գրած էր սա նշանակելի պարբերութիւնը.
 «Ընկերական կապանքները պէտք է նուազագոյն աս-
 տիճանի վերածուած ըլլան անոր համար՝ որ կուզէ
 ձմարտութիւնը ճանչնալ եւ ըսել հոգեբանական գի-
 տութեանց շրջանակին մէջ:» Նմանօրինակ չարժա-
 ութիով մը, այնքան մեղմ այս մարդը՝ որ տասնըհինգ
 տարուան մէջ երեք դիտողութիւն չէր ըրած իր սպա-
 սուհիին, դրութիւն ըրած էր ինքզինքին արգիլել ո ե
 է ողորմութիւն տալը: Այս կէտին վրայ Սքինօզայի
 պէս կը խորհէր, որ Բարոյագիտութեան չորրորդ գրքին
 մէջ գրած է, «Մտքով ապրող խնաստուհին մէջ, գթու-
 թիւնը գէշ է եւ անօգուտ:» Այս Սուրբ Աշխարհա-

կանը՝ որպէս անուանեցին դայն այնքան իրաւամբ
 որքան պատկանելին էմիլ Լիթուէ, կը խորհէր Քրիս-
 տոնէութենէն իրր մարդկութեան մէկ հիւանդու-
 թիւնը: Ատոր իրր պատճառ սա երկուքը մէջ կը բե-
 րէր. նախ՝ երկնաւոր հօր մը և անծայր երանութեան
 մը կարծիքը չափազանցօրէն զարգացուցած էր հո-
 գիին մէջ իրականին զգուանքը եւ պակսեցուցած էր
 բնութեան օրէնքները ընդունելու կարողութիւնը, —
 եւ յետոյ այդ կրօնքը, ընկերային կարգուսարքը՝
 սիրոյ, այսինքն զգայականութեան վրայ հաստատե-
 լով, դուռ բացած էր էն անձնական վարդապետու-
 թեանց բոլոր քմահաճոյքներուն: Բնաւ չէր կասկա-
 ծեր սակայն որ իր հաւատարիմ սպասուհին, օրհնուած
 պատկերներ կը կարէր իր բոլոր բաճկոնակներուն մէջ
 եւ արտաքին աշխարհի մասին իր անմտադրութիւնը
 այնքան կատարեալ էր որ պահք կը բռնէր ամէն
 ուրբաթ եւ Եկեղեցիէն սահմանուած միւս օրերը, ա-
 սանց նշմարելու ձեր աղջկան այս ծածուկ ջանքը՝
 սպահովելու համար իր տիրոջը փրկութիւնը, որուն
 համար երբեմն կըսէր, անգիտակցաբար նշանաւոր
 խօսք մը արտաբերելով:

— «Ամենաբարին Աստուած, բարի Աստուած մը
 ըլլալէ պիտի դադրէր, եթէ դայն դժօխքի դատա-
 պարտելու սիրտ ընէր:» X

Կի տը լա Պոսու փողոցին այս ձգնարանին մէջ,
 յարասու աշխատութեան այս տարիները արտադրած
 էին, ի բաց առեալ կարճի անդամազննութիւնը,
 Կրօնու տեսութիւն մը, երեք հատոր, որուն հրատա-
 րակութիւնը՝ Հոգեբանութիւն Աստուծոյ էն շատ աւելի
 գայթակղելի պիտի ըլլար, եթէ տասը տարիէ ի վեր
 մամուլի եւ գրքի ծայրայեղ ազատութիւնը վարժե-
 ցուցած չըլլար ընթերցողները, նկարագրական յան-

գըգնութիւններու՝ որոց չէր կարող հաւասարիլ գիտունի մը արուեստային հանդարտ վայրագութիւնը : Այս երկու գրքերուն մէջ ճշգրտած էր Պ. Սիքսթի վարդապետութիւնը՝ զոր հարկ է, իր ընդհանուր գծերուն մէջ համառօտել հոս, հասկնալի բնելու համար այն տուամը՝ որուն իրր յառաջաբան կը ծառայէ այս կարճ կենսագրութիւնը : Քանդէն սերած քննադատական դպրոցին հետ, այս երեք գրութեանց հեղինակը կընդունի որ միաքը անկարող է քննելու պատճառները եւ գոյացութիւնները եւ միայն պարտի երեւոյթները շարակարգել : Անգլիացի հոգեբաններուն հետ կընդունի որ այս երեւոյթներուն մէջէն խումբ մը, անոնք որ հոգիի անունին տակ ցուցադրուած են, կընայ գիտական քննութեան մը առարկայ ըլլալ, գիտական գրութեամբ մը ուսումնասիրուելու պայմանաւ : Մինչեւ հոս, որպէս կ'երեւայ, այս տեսութիւններուն մէջ չկայ բան մը՝ որ զանոնք գաղանկէ այն տեսութիւններէն՝ դորս ՊՊ. Թէն, Ռիպօ եւ իրենց աշակերանները պարզած են իրենց գրութաւոր երկերուն մէջ : Պ. Սիքսթի հետազօտութեանց ինքնատիպ երկու հանքամանքները ուրիշ տեղ են : Առաջինը կը կայանայ Անճանաչելիին, որպէս կանուանէ դայն Հերպերթ Սքենսըր, ժխտական վերլուծութիւն մէջ, Գիտենք որ անգլիացի մեծ խորհողը կընդունի որ ամէն իրական բան կը հանգչի յետնակողմի մը (arrière-fonds) վրայ, զոր անկարելի է թափանցել : հետեւաբար Յիշթի բանաձեւը գործածելով այս յետնակողմը պէտք է ընդունիլ, իրր անհասկընալի : Բայց Պ. Սքենսըրի համար այս Անճանաչելին իրական է, ինչպէս հզօր կերպով կը վկայէ Առաջին սկզբունքի նախաբանը : Նա կապրի, քանի որ մենք իրմէն կապրինք : Ասկից քայլ մը միայն կը մնայ ըմ-

բունելու որ, ամէն իրական բանի այս յետնակողմը, իր մէջը ունի մտածում մը, քանի որ մեր մտածումը անկից կը բղխի, եւ սիրտ մը, քանի որ մեր սիրտը անկից ծագում կառնէ : Ծատ մը ընտիր մտքեր գէթ այսօրուրնէ կընդունարեն հաւանական հաշտութիւն մը՝ գիտութեան եւ կրօնքին միջեւ, Անճանաչելիին այս ճամբուն մէջ : Պ. Սիքսթի համար ընազանցական պատրանքի վերջին ձեւ մըն է այդ, զոր կը մտեզնի ջնջելու, պատճառաբանութեան այնպիսի ազդուութեամբ մը՝ որ Քանդէն ի վեր այս աստիճան հիացուած չէր : — Իբր հոգեբան պատուոյ իր երկրորդ տիտղոսը կը կայանայ, մարդկային զգայականութեան կենդանական ծագումներուն, մէկ նոր եւ շատ հանճարեղ յայտնութեանը մէջ : Անհուն ընթերցումի մը եւ Բնական գիտութեանց մանրակրկիտ ծանօթութեան մը շնորհիւ, մտքի ձեւերուն ծնունդին մասին կըցած է փորձել այն աշխատութիւնը՝ զոր Տարվին փորձած է կեանքի ձեւերուն ծնունդին մասին : Բարեշրջութեան օրէնքը յարմարցնելով այն ամեն մասերուն՝ որոնք մարդկային սիրտը կը յօրինեն, հետամտած է ցոյց տալու որ մեր էն մաքուր զգայութիւնները, էն նուրբ բարոյական փափկութիւնները, ինչպէս նաեւ մեր էն ամօթալի անկումները, վերջին ծայրայանդումը, գերագոյն կերպարանափոխութիւնն են շատ պարզ ընազաներու, որոնք իրենք ալ նախնական բջիջին յատկութեանց ձեւափոխութիւնն են, այնպէս որ բարոյական տիեզերքը՝ ճշգիւ կարտայայտէ Քիզիքական տիեզերքը, եւ առաջինը ուրիշ բան չէ բայց եթէ երկրորդին ցաւաքին կամ հոգեզմայլի գիտացութիւնը : Այս եզրակացութիւնը՝ որ իր բնագանցական հանգամանքին պատճառով իբր վարկած կը ներկայացուի, կը ծառայէ հասնելու վերլուծմանց

զմայլելի շարքի մը, որոյ մէջէն կ'արժէ յիշատակել սիրոյ վրայ երկու հարիւր էջ, գրուած համարձակութեամբ մը՝ որ գրեթէ զուարճալի կը դառնայ այս շատ պարկեշտ, եթէ ոչ կոյս, մարդուն գրչին տակ: Բայց նոյն Արինօզան չէ՞ տուած մեզ, նախանձի վրայ տեսութիւն մը, որուն ոչ մէկ արդի վիպասան կարող է հաւատարիլ վայրագութեան մասին: Եւ Շ. Բէն-հաուրը սրախօսութեամբ չէ՞ր մրցեր Շանֆօսի հետ, կանանց դէմ իր յանկարծաբանութիւններուն մէջ: Գրեթէ աւելորդ է յարել որ էն կատարեալ որոշագրականութիւնը (déterminisme) կը տարուբերի իր գրքերուն մէկ ծայրէն միւսը: Պ. Սիքսթի կը պարտինք կարգ մը նախադասութիւններ՝ որոնք ծայրացեղ ուժգնութեամբ կարտայայտեն այն համոզումը թէ ամեն բան անհրաժեշտ է հոգիին մէջ, — նոյն իսկ այն պատրանքը թէ ազատ ենք. « Ամեն գործողութիւն » գրած է, « ուրիշ բան չէ բայց եթէ յաւելում մը: Ըսել թէ ազատ է, կը նշանակէ ըսել թէ աւելի կայ համազումարին մէջ քան ինչ որ չկայ գումարուած տարբերուն մէջ: Ասիկա այնքան անհեթեթ է հոգեբանութեան մէջ որքան թուարանութեան մէջ: » Եւ ուրիշ աեղ. « Եթէ ճշդիւ ճանչնայինք յարարերական կացութիւնը բոլոր այն երեւոյթներուն՝ որոնք ներկայ տիեզերքի կը յօրինեն, — հիմակուքնէ պիտի կրնայինք աստղագէտներու հաւասար ստուգութեամբ մը հաշուել այն օրը, ժամը, վայրկեանը, ուր Անգլիա օրինակի համար, պիտի պարպէ Հնդկաստանը, ուր Եւրոպա պիտի վառէ հանքածուխի վերջին կտորը, ուր այն ինչ ոճրագործը՝ որ տակաւին չէ ծնած, պիտի սպաննէ իր հայրը, ուր այն ինչ քերթուածը՝ որ տակաւին չէ յղացուած, պիտի գրուի: Ապագան՝ ներկային մէջն է, որպէս եռանկեան մը բոլոր հան-

գամանքները իր սահմանին մէջն են... » Ճակատագրականութեան սկզբունքը աւելի բացարձակ ճշգրտութեամբ մը չէ արտայայտուած:

Այս կարգի հայեցողութիւններու, կարծես երեւակայութեան էն դժնդակ չորութիւնը միայն կրնայ հանդուրժել: Այս պատճառով, այն խօսքը՝ զոր յաճախ Պ. Սիքսթ կըսէր ինքզինքին համար. « Ես կեանքը իր բանաստեղծական կողմէն կ'առնեմ... » ճշմարտագանցութեան (paradoxe) էն անհեթեթը կերեւար գայն լսողներուն: Եւ սակայն ոչինչ այնքան ճշմարիտ է, փիլիսոփաներու մտքին բնութեանը նըկատմամբ: Ինչ որ ճշմարիտ փիլիսոփայ ծնած մէկը՝ էապէս կը զանազանէ միւս մարդերէն, այն է որ գաղափարները, փոխանակ իր իմացականութեան համար աւելի կամ նուազ յստակ բանաձեւեր ըլլալու, էակներու պէս կենդանի եւ իրական են: Զգայականութիւնը՝ իր մէջ կը ձեւուի մտածութեան վրայ, մինչդեռ մեր ամենուս մէջ աւելի կամ նուազ կատարեալ բաժանում մը կը գոյանայ սրտին եւ ուղեղին միջեւ: Քրիստոնեայ քարոզիչ մը սքանչելի կերպով ի վեր հանած է այս բաժանումին բնութիւնը, սատարօրինակ ու խորախորհուրդ պարբերութիւնը արտասանելով « Գիտեմ որ պիտի մեռնինք եւ սակայն չեմ հաւատար: » Փիլիսոփայ մը՝ երբ փիլիսոփայ է նկարագրելով, կազմուածքով, չունենար այս երկուութիւնը, հակասական խորհրդածութիւններու եւ զգայութիւններու միջեւ ցրուած այս կեանքը: Այսպէս Պ. Սիքսթի համար, մտազննութեան պարզ առարկայներ միայն էին, բոլոր իրերու տիեզերական այս պէտքը, երեւոյթներուն մէկ մասին՝ միւսին մէջ անսահման ու անյեղլի կերպարանափոխութիւնը, առանց մեկնակէտի, առանց յանդակէտի, նախնական

բջիջին միակ խաղովը անընդհատ յօրինուող ու աւրուող բնութեան այս հսկայական գործունէութիւնը, և մարդկային հոգիին գուգահեռական այն աշխատութիւնը՝ որ մտածումներու, յուզմանց և յօժարութեանց ձեւին տակ բնախօսական կեանքի շարժումը կարտադրէ: Տեսակ մը խելացնորութեամբ կը խորասուզէր այս գաղափարներուն մտահայեցութեանը մէջ, իր բոլոր էութեամբը կզգար զանոնք, այնպէս որ իր սեղանին առջեւ նստած խեղճ երեւոյթով այս մարդուկը՝ որուն կապասաւորէր ծեր աղախինը, խոհարարելով խառնափնթոր դարակներով լեցուն քովի սենեակին մէջ, ոտքերը իր ջերմունակին մէջ դրած, իրանը մաշած վերարկուի մը մէջ փաթթուած, երեւակայութեամբ կը մասնակցէր բովանդակ տիեզերքի աշխատութեան: Բոլոր արարածներուն կեանքը կապրէր ինք: Ամեն ձեւերը կզգենուր, հանքին հետ նիրհելով, բոյսին հետ աճելով, նախատարրական անասուններուն հետ շնչաւորուելով, գերազանց գործարանաւորութեանց հետ կնճռոտելով, և ի վերջոյ իբր մարդ՝ լայնարձակ աշխարհը անդրադարձներու կարող մտքի մը տարածութեանց մէջ հրճուելով: Ասոնք ընդհանուր գաղափարներու այն հեշտանքներն են որոնք, ափսոսի հեշտանաց հանգուճակ արտաքին աշխարհի մանր դէպքերուն անտարբեր կը դարձնեն այս երազատունները, ինչպէս նաև, ինչո՞ւ չբռնձ, գրեթէ բայարձակապէս կօտարացնեն կեանքի սովորական գորովանքներէն: Մարդս կը կապուի միմիայն անոր՝ որուն իրական ըլլալը կըզգայ. արդ այս եզակիան գլուխներուն համար վերացականութիւնն է որ իրականութիւն է և ամենօրեայ իրականութիւնը ստուեր մըն է միայն, անտեսանելի օրինաց դճուճ ու կրչտ մէկ փորձը միայն: Պ. Սիքսթ թերեւս սիրած ըլ-

լար իր մայրը: Ապահովապէս հող էր սահմանափակուած իր զգայական գոյութիւնը: Եթէ մեղմ էր և ներող՝ մարդկանց հանդէպ, միեւնոյն բնազդմամբ էր որ, իր գրասենեակին մէջ աթոռ մը տեղափոխած ատեն առանց խտուութեան կը բռնէր այդ կարասին: Բայց երբէք պէտք չէր զգացած, իր քովը ունենալու ջերմ ու վառ խանդաղատանք մը, ընտանիք մը, անձնուրութիւն մը, սէր մը, ոչ իսկ բարեկամութիւն մը: Այն մէկ քանի գիտունները՝ որոց հետ կապուած էր իրեն կը յիշեցնէին արհեստական խօսակցութիւններ. սա՛ ընալուծութեան վրայ, միւսը՝ բարձր չափագիտութեան վրայ, երրորդ մը՝ ջղային դրութեան հիւանդութիւններու վրայ: Թէ այդ անձինք կարգուած, իրենց զաւակները մեծցնելու զբաղած, ասպարէզի մը մէջ յառաջանալու հոգածու են եղեր, այդ բաները բնաւ նկատողութեան չէր առներ, անոնց հետ իր յարաբերութիւններուն մէջ: Եւ երջանիկ էր, որքան որ ասանկ ուրուագծէ մը ետքը, ասանկ եղրակացութիւն մը կրնայ արտաուոց երեւալ:

Տրուած ըլլալով ասանկ մարդ մը, ասանկ ներկենցաղ մը (interieur) և ասանկ ակրելակերպ մը, երեւակայեցէք միեւնոյն կէս օրէ վերջը, ետեւէ ետեւ վրայ հասած սա երկու դէպքերուն՝ կի տը լա Պոսու փողոցին աշխատանոցին մէջ յառաջ բերած ազդեցութիւնը. նախ Պ. Սիքսթի ուղղեալ վկայութեան կոչնագիր մը, կը հրաւիրէր հարցաքննիչ դատաւոր Պ. Վալէթի աշխատութեան սենեակը ներկայանալ, հարցաքննուելու համար, ըստ բանաձեւի « այն դէպքերուն և պարագայներուն վրայ, որոց մասին ծանօթութիւն պիտի տրուէր իրեն. » երկրորդ, այրի Տիկին Կրէսլու անունը կրող տոմս մը, կը խնդրէր Պ. Սիքսթէն, հետեւեալ օրը ժամը 4ին ատենները զինքը

ընդունելու բարեհաճիւնը, » խօսակցելու համար իրեն հետ: այն ոճիւրին վրայ, որով յանիրաւի ամբաստանուած էր իր դժբաղդ տղան: » Ըսի որ փիլիսոփան երբէք լրագիր չէր կարգար: Եթէ տասնըհինգ օրէ ի վեր դիպուածաւ միայն մէկ հատ մը բայած ըլլար, ակնարկութիւններ պիտի դանէր երիտասարդ Կրէստոսին այդ պատմութեանը՝ զոր աւելի նոր դատեր մտցուցած են այսօր: Այդ տեղեկութիւնը չունենալով, վկայութեան կոչնագիրը եւ մօրը տոմսը որոշ իմաստ մը չէին արտայայտեր իրեն: Սակայն, այս կոչնագրին և մօրը երկտողին միջև եղած մօտաւորութենէն հասկցաւ որ երկու դէպքերը հաւանօրէն յարակից էին իրարու, և խելոյն մտածեց որ խնդիրը երիտասարդի մը, Ռօպէր Կրէստու անուն մէկու մը վրայ էր, զոր առջի տարին ճանչցած էր, շատ պարզ պարագաներու մէջ սակայն: Բայց ճշդիւ այս պարագայները, եղեռնական օրուէ դատի հետ, այնքան ծայրայեղ հակադրութիւն մը կը կազմէին որ, այս յիշատակը որ և է կերպով չէր կրնար առաջնորդել փոփոխութիւն կարծիքները, եւ սա՛ մնաց ընդ երկար, փոխնի փոխ դիտելով այս կոչնագիրը և այս տոմսը, մատնուած ըլլալով դրեթէ ցաւագին մտատանջութեան մը՝ զոր շատ անակնկալ եւ շատ խորհրդաւոր ամենապատիկ դէպք մը կազդէ սովորութեան տէր մարդերու:

Ռօպէր Կրէստու, — Պ. Սիբսթ այդ անունը առաջին անգամ երկու տարի առաջ կարդացած էր տոմսակի մը տակը, որ ձեռագրի մը կրնկերանար: Այս ձեռագրին վերնագիրն էր. Մասնակցութիւն եսի քաղնականութեան ուսումնասիրումին, եւ տոմսը համեստօրէն փափաք կը յայտնէր որ հռչակաւոր մատենագիրը հաճի ակնարկ մը նետել դեռատի

երիտասարդի մը առաջին փորձին վրայ: Հեղինակը իր ստորագրութեանը վրայ աւելցուցած էր. « Իմաստասիրութեան կրկնամեայ աշակերտ (élève vétéran) Բլեթմօն-Ֆէրրանի լիւէին մէջ: » Մօտաւորապէս վաթսուն երես այս աշխատութիւնը, կը բացայայտէր այնքան վաղահասօրէն նորին իմացականութիւն մը, ժամանակակից հոգեբանութեան նորագոյն տեսութիւններուն այնքան ճշգրիտ ծանօթութիւն մը, վերջապէս վերլուծումի այնպիսի հանձարեղութիւն մը՝ որ Պ. Սիբսթ ինքզինքը պարտական համարած էր երկար նամակով մը պատասխանելու: Անմիջապէս շնորհակալութեան գիր մը եկած էր, ուր երիտասարդը կը ծանուցանէր որ, իր բերանացի քննութիւններուն համար Բարիկ գալ պարտաւորուած ըլլալով, պատիւ պիտի ունենար վարպետին տունը ներկայանալու: Որով այս վերջինը, կէս օրէ մը վերջ տեսաւ ներս մտնելը մօտաւորապէս քսան տարու մանչու մը, ազուոր ու սեւ, կրակոտ ու թաւալուն աչքերով՝ որոնք քիչ մը չափազանց տոգոյն դէմքը կը պայծառացնէին: Ասիկայ դիմագծութեան միակ մանրամասնութիւնն էր որ մնացած էր փիլիսոփային յիշողութեանը մէջ: Այս կէտին վրայ, թուր հայեցողականներու (spéculatif) նման, տեսանելի աշխարհէն ալեծումի տպաւորութիւն մը միայն կընդունէր, և անոր անորոշ մէկ վերյուշումը միայն կը պահէր այդ տպաւորութեան պէս: Բայց գալափարներու մասին իր յիշողութիւնը ապշեցուցիչ էր եւ էն փոքրագոյն մանրամասնութեանը մէջ կը յիշէր այդ Ռօպէր Կրէստուին հետ իր ունեցած խօսակցութիւնը: Այն երիտասարդներուն մէջ, զորս իր համբաւը դէպ ի իրեն կը քաշէր ոչ մէկը զինքը աւելի զարմացուցած էր, իր հմտութեան և տրամաբանութեան արդարեւ տարօրի-

նակ կանխահասութեամբ : Անշուշտ այս պատանիին մտքին մէջ դեռ շատ տարտամ բան մը կը ծածանէր, գրգռայուզութիւնը (effervescence) մտածութեան մը՝ որ չափազանց շուտ հազորդը ըրած է ինքզինքը, այլազան ու խիստ շատ ծանօթութիւններու . բայց հետեւութիւն հանելու ի՞նչ հրաշալի դիւրութիւն : Ի՞նչ բնական պերճախօսութիւն, և մանաւանդ ի՞նչ ակըն՝ յայտ անկեղծութիւն՝ խանդավառութեան մէջ : Գիտունը կը յիշէր զայն որ այդ խօսակցութեան միջոցին, քիչ մը շարժակերպ կըսէր իրեն . « Ոչ, պարոն, չէք գիտեր ինչ որ էք դուք . մեզի համար, ոչ ալ ինչ որ կողանք ձեր գրքերը կարդալով . . . Դուք բովանդակ ճշմարտութիւնը ընդունողն էք եւ այն՝ որուն կրնանք հաւատք ընծայել . . . Տես՛ք . ձեր Կրֆերու տեսութեան մէջ, սիրոյ վերլուծումը, բայց մեր ամենուս ազօթագիրքն է այն . . . Լիտէին մէջ արգիլած են գիրքը : Ես տունը ունէի անկից եւ իմ ընկերներէս երկուքը, արձակուրդի օրերը տուն կո՞ւգային այն գլուխները ընդօրինակելու . . . » Եւ նկատելով որ հեղինակի սնափառութիւն մը կայ ծածկուած, նոյն իսկ Պ. Ատրիէն Սիքսթի չափ բացարձակօրէն անկեղծ եղող, այն ամեն մարդուն հոգիին մէջ, որ իր գրութիւնը տպագրել տուած է, դպրոցականներու խուճի մը այս պաշտամունքը՝ որ պարզմտօրէն կարտայայտուէր իրենցմէ մէկուն միջոցով, մասնաւորապէս փաղաքած էր փրկիտփան : Ռօպէր Կրէսլու երկրորդ այցելութեան մը պատիւը խնդրած էր եւ հոն խոստովանելով վարժապետանոցի մէջ իր անյաջողութիւնը, մի և նոյն ատեն իր ծրագրերնէրու մասին քիչ մը բացուած էր : Պ. Սիքսթ հակառակ բոլոր իր սովորութիւններուն, էն մտերիմ մանրամասնութեանց վրայ զայն հարցաքննելու չափ թուլցած

էր : Այսպէսով իմացած էր որ այդ երիտասարդը առանց հարստութեան մեռած ճարտարագէտի մը տղան էր միամօր, եւ թէ մայրը գոհողութեանց չընորհիւ մեծցուցած էր զայն : « Բայց այլ եւս պիտի չընդունիմ իր գոհողութիւնները, » կըսէր Ռօպէր, « դիտաւորութիւն ունիմ, նոյն իսկ այս տարի միջնաստիճանի (licence) քննութիւնս անցնել, յետոյ անմիջապէս վարժարանի մը մէջ խմաստասիրութեան դասատուութիւն մը կուզեմ, եւ կաշխատիմ անհատականութեան վրայ մեծ երկասիրութեան մը, որուն նախասաղմը (embryon) կը կազմէ այն փորձը՝ զոր ձեր քննութեանը ենթարկեցի . . . » Երիտասարդ հոգեբանին աչքերը աւելի կը վայլէին կեանքի այս յայտագիրը ձեւագրած ատեն : Այս երկու այցելութիւնները 1885 Օգոստոս ամսուն տեղի կունենային, իսկ հիմայ 1887 Փետրվարի մէջ էր եւ անկէց ի վեր, Պ. Սիքսթ հինգ կամ վեց նամակ ստացած էր իր դեռատի աշակերտէն, Վերջինը կը ծանուցանէր Ռօպէր Կրէսլուին, իբր դաստիարակ ազնուական ընտանիքի մը քով մօտեւոր, որ ամառուան ամիսները կանցնէր Օվերնէի լեռներուն էն գեղեցիկ լիճերէն մէկուն — Էյտայի — մօտ գտնուած գրեհակի մը մէջ : Պարզ մանրամասնութեան աստիճանը՝ ուր ինկաւ Պ. Սիքսթ, դատասենեակէն եկած նամակին եւ Տիկին Կրէսլուի տոմսին յուզողիւթենէն : Թէեւ նայուելու համար իր սեղանին վրայ դրուած էին Փիլիսոփայական Հանդեսին համար գրուած երկար յօդուածի մը փորձերը, բայց նոյն իրիկունը իսկ սկսաւ փնտռել երիտասարդին հետ իր ունեցած թղթակցութիւնը : Անմիջապէս գրատաւ զայն թղթակալին մէջէն՝ ուր նրբախղճօրէն կը շարէր իր էն ջնջին թուղթերը : Այս թղթակցութիւն

նը դասաւորուած է օ նոյնատեսակ ուրիշներու հետ , սա խորագրին տակ « Ժամանակակից ստուգարաններ մտքերու կազմութեան վրայ » Գրեթէ 30 երեսէ կը բաղկանար ան , զոր գիտունը մասնաւոր հոգածութեամբ մը կարգաց , հանդիպելով միմիայն զուտ իմացական կարգէ խորհրդածութիւններու , հետեւելիք ընթերցումներու մասին հարցումներու եւ մտքի մէկ քանի ծրագրերներու արտայայտութեան : Ո՞ր թելը կրնար կապակցել նմանօրինակ մտադրագումները՝ այն եզեռնակն դատին՝ որուն վրայ կը խօսէր մայրը : Այս դժուար էր պատճառ վկայութեան կոչնագրին , որ ուրիշ կերպով անբացատրելի կը մնար : Այդ տղան , զոր հաղիւ երկու անգամ տեսած էր , փիլիսոփային վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրած ըլլալու էր , որովհետեւ գիշերուան մէկ մասը անքուն անցնել տըւաւ իրեն այն մտածումը թէ . Արդարութեան Պալատին այս կոչին ետին սքողուած մի եւ նոյն գաղափարն էր պատճառ , յուսահատ մօր մը յեղակարծ այս այցին : Տարիներէ ի վեր առաջին անգամը ըլլալով սաստեց Օր , Իրարնաւը , ծառայական պատիկ անվութեան մը համար եւ կէս օրէ վերջը ժամը մէկին երբ անցաւ դռնապանին խուցին առջեւէն , ուստի բար շատ հանդարտ իր դէմքը , այնքան ակնյայտ հնչումը մը կարտայայտէր որ հայր . Բառպօննէ՛ որ արդէն արթնցած էր , քիչ մը խուժուած սովորոյթի մը համեմատ բաց եկած վկայակոչի նամակէն՝ զո՞ր կարգացած էր ինչպէս որ իրաւունք է , սա գաղտնասացութիւնը ըրաւ իր կնիւնը — արդէն ամբողջ թաղին մէջ խօսուած ըլլալով այդ մասին :

— « Ուրիշին զործերուն հետաքրքրուող չեմ : Բայց իրաւ որ կալուածատիրոջ կեանքէն քսան տարի կուտայի հասկնալու համար ինչ որ արդարութիւնը

կրնայ ուզել սա խեղճ Պ . Սիքսթէն որ այս միջոցիս սպօհիֆուի մը պէս (abohifou) իջնելու վրայ է . . . » :

— « Տե՛ս . Պ . Սիքսթը իր պտոյտի ժամը փոխեր է , » ըսաւ մայրը՝ իր աղջկան , հացագործին խանութը . հաշուեսեղանին առջեւ նստած . « Կերեւայ թէ ժառանգութեան մը առթիւ դատ մը պիտի ունենայ : »

— « Հայր Սիքսթս նայէ՛ կանցնի կոր , վաղերաճի՛ն . . . (zèbre) Կերեւայ որ արդարութիւնը կը քաշքշէ կոր զինքը , » կըսէր ընկերոջը , դեղագործական երկու ուսանողներէն մին . « այս ծերուկները , բան մը չընողի կերպարանքը ունին , եւ ի վերջոյ խորշերու մէջ պղտիկ աղջիկներու հետ ունեցած շատ մը դործերնին երեւան կելլայ . . . Եթէ խորը քննելու ըլլանք , ամենքն ալ սինլքոր մարդիկ են . . . » :

— « Սովորականէն աւելի վայրենի երեւոյթ մը ունի , բարեւ անգամ չպիտի տայ մեզի : » Այս ալ Բօլէժ տը Ֆրանսի դասախօսին կինն էր՝ որ հոչակաւոր փիլիսոփային հետ մի և նոյն տանը մէջ հաստատուած էր և որ ճամբան իրեն կը հանդիպէր : « Աւելի աղէկ սակայն , կը հաւատեն որ իր գրքերը դատի պիտի քաշուին : Օ՛խ ըլլայ . . . » :

Ահա թէ ի՛նչպէս մարդերու համեստագոյնները՝ որոնք ինքզինքնին մարդերու էն անձանթները կը կարծեն , չեն կարող քայլ մը իսկ շարժիլ առանց ենթադրուելու անհամար բերաններէ արձակուած թիւր մեկնաբանութիւններու , այն վայրկեանէն իսկ երբ կսկսին բնակիլ հանդարտիկ ըսուած թաղ մը—որպէս սովոր են կոչել Բարիզի մէջ : Աւելցնենք որ Պ . Սիքսթէն կասկած ունենար , այնքան կարեւորութիւն պիտի տար այս հետաքրքրութեան , որքան կուտար պաշտօնական փիլիսոփայութեան մէկ հատորին : Իրեն համար արհամարհանքի ծայրագոյնիկտն էր ասիկայ :

Բ.

Կ Բ Է Ս Լ Ո Ւ Ի Դ Պ Ս Ե Ը

Հռչակաւոր փիլիսոփան, ամեն բանի մէջ մեթո-
տաւոր ճշդապահութեան մը տէր էր: Տէքարդի նը-
մանողութեամբ՝ իր կեանքին սկզբնաւորութեան ա-
տեն ընդունած առածներուն մէջ հետեւեալը կար.
« Կարգապահութիւնը՝ կաղատագրէ մտածումը: »
Որով կոչնադրին մէջ որոշուած ժամանակէն հինգ
վայրկեան առաջ Արդարութեան Պալատը կը հասնէր:
Դատաւորին զինքը կանչելէն առաջ պարտաւորեցաւ
կէս ժամ սպասել նրբանցքին մէջ: Մերկ, ճերմակ ու
երկայն պատերով այս երկար նրբանցքին մէջ՝ որ ծա-
ռայներու յատուկ մէկ քանի աթուներով ու սեղան-
ներով կահաւորուած էր, ձայները կը ցածնային.
որպէս բոլոր պաշտօնական նախասենեակներու մէջ:
Վեց կամ եօթը հոգի կային հոն: Գիտունին մօտը
կային պարկեշտ քաղքենի մը եւ իր կինը, թաղի
խանութպաններ՝ որոնք ուրիշ գործի մը համար կան-
չուած ըլլալով, շատ շփոթած էին արդարութեան
հետ իրենց այս հանդիպումէն: Ածիլուած դէմքով,
իր ակնոցին մութ ու կլոր ապակիներէն ծածկուած
աչքերով այս անձին տեսքը, իր երկայն ուրտէնկո-

թով ու իր անիմանալի դէմքով վրդովեց զանոնք,
հեռացնելու աստիճան, այն տեղէն՝ ուր կը փսփսային:

— « Ոստիկանութեան մարդ է, » բառ էրիկը՝
կնկանը:

— « Իրա՞ւ » յարեց կինը, առեղծուածային ու
անշարժ դէմքը դիտելով սարսափահար, « Աստուած
իմ. ի՞նչ կեղծ երեւոյթ ունի... »:

Այս խորապէս կատակերգական տեսարանը խա-
ղացուած պահուն, մինչ մարդկային սրտի՝ արհեստով
զննողը, ոչ իսկ վայրկեան մը կը կասկածէր իր յա-
ռաջ բերած տպաւորութեան վրայ, ոչ ալ իր քովը
մէկը գտնուելուն վրայ, հարցաքննիչ դատաւորը բա-
րեկամի մը հետ կը խօսակցէր իր աշխատախուցին
յարակից պզտիկ սենեակի մը մէջ: Մէկ քանի ան-
ուանի չարագործներու ինքնագրութիւններով ու
պատկերներով գեղազարդուած այս սենեակը, Պ.
Վալէթի համար միեւնոյն ատեն կը ծառայէր իբր
արդուզարդի սենեակ, ծխարան և մանաւանդ իբր
մտերմախուց՝ երբ ուղէր շաղփաղփել իր գիւանա-
պետ-գրագրին անխուսափելի ներկայութենէն դուրս:
Այս դատաւորը քառասուն տարեկանէն վար մէկն էր,
սիրուն կիտաղէմքով, նորածեւութեան համեմատ կըտ-
րուած հապտաներով, մասները մատանիներով,
վերջապէս նոր դպրոցի ատենակալ մը: Փողոցին մէջ
իր ասպետի ժապաւէնով և թուրի պէս փայլող գըլ-
խարկով սակարանի մարդ մը պիտի կարծէիք որ
դրամահանութեան մը թութիւ շքանշանուած է: Զեռքը
բռնած էր այն թուղթը, որուն վրայ գիտունը իր ա-
նունը գրած էր յստակ ու բոլորովին իրարու կցուած
տաւերով, և այս ստորագրութիւնը կը ցուցնէր իր
բարեկամին, պարզ զբօսասէր մը, որ ջնջուած գւ.
միանգամայն ջղային այնպիսի դիմադժութիւն մը ու-

ներ, որուն նմաններուն՝ միայն Բարիզի մէջ կը հանգիւիս: Փորձեցէք զարդալ հոն ճաշակներ, սովորութիւններ, նկարագիր մը: Անկարելի է, զի այնքան բարձրագոյն ու հակասական զգայութիւններ անցած են այս դէմքին վրայէն: Այս կենցաղատէրը կը պատկանէր այն տեսակին, որոնք ուշով կը հետեւին առաջին ներկայացումներուն, կ'այցելեն նկարիչներու աշխատանոցները, սաստկայոյզ դատերու ներկայ կը գտնուին, վերջապէս ամէն բանի իրազեկ ըլլալու: «Կենցաղոյթ»ի մէջ, որպէս կ'ըսեն այսօր, ըլլալու պարծանքն ունին: Ատրիէն Սիքսթին անունը կարդալէն ետքը գոչեց.

— «Վա՛յ, ծերուկ Վալէթս, բա՛ղդ ունիս այդ մարդուն հետ խօսելիք ունենալուդ համար: Չեմ գիտեր որ հնազօրքին մէջ սիրոյ վրայ իր գրած գլուխը կարդացած ես...: Առ քեզի լազքար մը (lascar) որ կիները կը ճանչնայ...: Բայց ո՞ր սատանի գործին վրայ պիտի հարցաքննես գայն »:

— «Սա կրէսլուի դատին վրայ», ըսաւ դատարարը, «չատ հեղ երիտասարդը իր տունը ընդունել է, և ամբաստանելոյն պաշտպանները գայն յիշատակած են իբրև նպաստարար վկայ: Միմիայն ատոր համար ազաչական յանձնարարութիւն մը (commission rogatoire) հանել տրուեցաւ »:

— «Մե՛ղք որ պիտի չկրնամ գինքը տեսնել:» ըսաւ միւսը:

— «Հաճելի կրնա՞յ ըլլալ այդ քեզի... Ատկից գիւրին բան չկայ... Հիմայ ներս պիտի մտցնել տամ գայն... Դուն երթալու կ'ըլլաս անոր ներս մտած պահուն...: Ամէն պարագայի մէջ, որոշուած է, այս իրիկուն ժամը ութին Տիւրանին տունը, կլատիս ալ պիտի գա՞յ »:

— «Որոշուած է...: Իմացա՞ր կլատիսին վերջին խօսքը, երբ իր առջին Գրիսթինը կը մեղադրէինք ժաքը խարելուն համար. «Բայց պարտաւոր է երկու սիրող ունենալու, քանի որ ամէն մէկուն տուածին երկու անգամը ծախք կ'ընէ տարին...»:

— «Իրաւ որ» ըսաւ Վալէթ, «իմ կարծիքովս, այդ աղջիկը սիրոյ փիլիսոփայութեան վրայ դաս կըրնայ տալ աշխարհիկ ու կիսաշխարհիկ բոլոր Սիքսթներուն...»:

Երկու բարեկամները ղուարթօրէն խնդացին, յետոյ դատարարը հրաման ըրաւ որ փիլիսոփան կանչեն: Հետաքրքիրը ձեռքի սեղմումով մը և «Այս իրիկուն ժամը ճիշդ ութին»ը կրկնելով Վալէթէն հրաժեշտ առնելով հանդերձ, աչքը քթթեց միակնոցին ետեւէն, աղէկ մը դիմազննելու համար անուանի մատենագիրը զոր կը ճանչնար, լրագրաց յօդուածներուն մէջ կրէրու սետաքննիկ խայթող քաղուածներ կարդացած ըլլալուն համար: Տարօրինակ ու միանգամայն երկչոտ մարդուկին երեւումը, որ դատարարին սենեակը կը մտնէր ակներեւ տագնապով, այնքան հզօրապէս կը հերքէր իրենց երեւակայութեանը մէջ ուրուագրուած խածան, անգութ ու անպատիր մարդատեսցի գաղափարը որ, երկու մարդիկը, պուլվարաշրջիկը և առեհակալը ապուրթեան նայուածք մը փոխանակեցին: Անդիմադրելի ժպիտ մը երեւցաւ իրենց շրթունքին վրայ որ հազիւ բուպէ մը տեւեց սակայն. բարեկամը մեկնած էր արդէն: Միւսը նշան ըրաւ վկային որ նստի կանանչ թաւիչէ այն բազկաթոռներէն մէկուն վրայ, որոնցմով կահաւորուած էր սենեակը. — պերճանք մը որ կ'ամբողջանար, վարչական ոճի համեմատ, նմանապէս կանանչ պաստառէ գորգով մը և մահողենիէ սեղանով մը: Հարցաքննիչ

դատաւորին դէմքը ծանրախոհ երեւոյթ մը առած էր: Մէկ դիրքէ մը ուրիշ դիրքի այս անցքերը շատ աւելի անկեղծ են քան ինչ որ չեն կարծեր անոնք որոնք սոսկականին և պաշտօնատարին մէջ եղած ձեւերու այս հակադրութիւնները կ'ստուգեն: Ընկերական անթերի կատակերգուն՝ որ իր արհեստին կատարեալ արհամարհանքով կը նայի, շատ հազուադիւր ճիւղ մըն է բարեբաղդաբար: Մեր կեղծաւորութեան տրամադրութեան տակ, սկեպտականութեան այդ զօրութիւնը չունինք մենք: Մտացին Պ. Վալէթ, որ այնքան հաւնուած է կիսաշխարհին մէջ, ակումբի և սօրդի մարդոց բարեկամ, կատակաբանութեան մէջ օրագրողներու մրցակից և որ քիչ մը առաջ գուարթօրէն կը մեկնէր լիտի աղջկան մը խօսքը որուն հետ պիտի ճաշէր իր իկունը, որ և է ջանք ընելու պէտք չունէր տեղի տալու համար. խիստ ևս պաշարիւնօրէն ճարտար խուզարկուին՝ որ յանուն օրինաց ճշմարտութիւնը փնտռելու պաշտօնը ունի: Յեղափարծօրէն սուրցած իր նայուածքովը փորձեց նորեկին մինչեւ խղճին խորը թափանցել: Մէկու մը հետ խօսակցութեան այս առաջին վայրկեաններուն, զոր խօսեցնելու վրայ է խնդիրը նոյն իսկ եթէ ան չուզէ խօսիլ, ատենակալներուն աղնուացեղները իրենց մէջ կունենան, իրենց բովանդակ սազմիկ բնութեան տեսակ մը աչալընթիւնը, նման սուսերամարտիկներու որոնք պայքարին մէջ մոտելու համար իրենց անձանօթ հակառակորդին շարժելակերպը կը քննեն: Փիլիսոփան ալ իր նախագագայտման բուն զինքը խաբած չըլլալը ստուգեց, կարդալով Պ. Վալէթին ձեռք առած թղթածրարին վրայ խոշոր տառերով գրուած սա բառերը՝ որոնք զինքը ակամայ սարսուացուցին. կրեւորի դասը: Ճմրթկուող թուղթերու աղմուկէն և

դիւանապետին գրիչին կճրտումէն հատկտեալ լուսթիւն մը կը տիրէր սենեակին մէջ: Այս վերջինը կը պատրաստուէր հարցաքննութիւնը արձանագրելու, անանձնական այն անտարբերութեամբ, որ դատաւորական կեանքի տուամնեբուն մէջ, մեքենայի դեր կատարելու վարժուած մարդիկը կը գատորոշէ: Իրենց համար մէկ դատը միւսէն շատ աւելի չի զանազանուիր, որքան յուզարկահանդէսի պաշտօնէի մը համար մէկ մեռելը զանազանութիւն չունի ուրիշ մեռելէ մը կամ հիւանդապահի մը համար մէկ հիւանդը ուրիշ հիւանդէ մը:

— « Սովորական հարցումները պիտի խնայեմ ձեզ պարոն, » ըսաւ վերջապէս դատաւորը, « անուններ ու անձեր կան զորս անգիտանալ ներելի է չէ... »: Փիլիսոփան այս մեծարանքին առջեւ ոչ իսկ խոնարհում մը ըրաւ: — « Աշխարհիկ կենցաղագիւթենէ զուրկ է » մտածեց ատենակալը, « և մին ըլլալու է այն գրագէտներէն որոնք կը կարծեն թէ մեզ արհամարհել պարտին » և բարձրաձայն. « կուգամ այն խնդրին որ տեղի տուաւ այն կոչնագրին զոր ձեզ զրկել պարտաւորեցայ... Ծանօթ է ձեզ այն ոճիւրը որով ամբաստանուած է դեռատին Ռօպէր կրէպու: »

— « Ներեցէք, պարոն, » ընդմիջեց փիլիսոփան թողլով այն դիրքը զոր բնագդմամբ առած էր, ունկընդրելու համար դատաւորին. արմուկը բազկաթոռին վրայ, ծնօտը՝ ձեռքին և ցուցամատը այտին վրայ որպէս կ'ընէր իր հինաւուրց խորունկ մտախոհութեանց վայրկեաններուն մէջ, « այդ մասին ամենափոքր ծանօթութիւն մը իսկ չունիմ »:

— « Բոլոր օրագիրները պատմեցին զայն սակայն... ճշգրտութեամբ մը՝ որուն մամուլի այդ պարոնները, գրեթէ բնաւ չէին վարժեցուցած մեզի »,

պատասխանեց դատաւորը սր ինքզինքը պարտական համարեց փոխարինելու, դատաւորութեան համար՝ գրականութեան տածած այն արհամարհանքը որ քիչ մը հեզնութիւնով կատաճչուէր (diagnostiquer) վկային քով, և ինքնիրենը. « Չգիտնալու կը դարնէ . . . ինչո՞ւ . . . վարպետութիւն բանեցնելու համար . . . ի՞նչ տխմարութիւն » :

— « Ներեցէք, պարոն, » ըսաւ անգամ մըն ալ փիլիսոփան, « որ և է օրագիր երբէք չեմ կարդար: »

Դատաւորը իր խօսակցին նայեցաւ « Ահ » մը բնելով ուր զարմացումէ աւելի հեզնութիւն կ'զգացուէր: « Լաւ » մտածեց, « քթէս բռնել կ'ուզես կոր դուն, կեցիր քիչ մը . . . »: Եւ ձայնին մէջ որոշ բարկութեամբ մը կրկնեց .

— « Լաւ ուրեմն, պարոն, քանի մը բառով ձեզ պիտի համառօտեմ ամբաստանութիւնը: ցաւ զգալով հանդերձ, որ անտեղեակ էք դատէ մը՝ որ ծանրապէս շատ ծանրապէս կրնայ շահագրգռել, եթէ ոչ ձեր օրինական պատասխանատուութիւնը, գէթ ձեր բարոյական պատասխանատուութիւնը . . . » Հոս փիլիսոփան գլուխը վեր առաւ մտատանջութեամբ մը որ զատաւորին սիրտը հրճուեցուց. « Հա՛ սանկ մարդուկս » ըսաւ ինքնին, և բարձրաձայն. « Ամէն պարագայի մէջ, պարոն, գիտէք թէ ով էր Ռօպէր Կրէսլու և այն դիրքը զոր կը բռնէր տը Ժիւսսաֆեանտօնի մարքիզին տանը մէջ . . . Հոս պարութային մէջ ընդօրինակութիւնը ունիմ այն մէկ քանի նամակներուն՝ զորս խրկած էք դուք իրեն տը Ժիւսսայի դղեակը և որոնք կը վկայեն թէ, — ի՞նչպէս քսեմ — դուք իմացական վարիչն էիք ամբաստանելոյն: » — Փիլիսոփան գլխու նոր շարժում մը ունեցաւ: — « Պահ մը վերջը պիտի խնդրեմ ձեռնէ որ

հաճիք յայտարարել թէ այդ երիտասարդը խօսած է ձեզ այն ընտանիքին ներկենցադին վրայ և ի՞նչ երգանակով . . . Անշուշտ նոր բան մը ըսած չեմ ըլլար յիշեցնելով որ սա՛ կը բաղկանար հօրմէն, մօրմէն, մէկ տղէն որ հիմակ Լիւնէվլիի բերդակալ վիշապագօրքերու հարիւրապետ է, երկրորդ տղէ մը որ կրէսլուի աշակերտն էր, և տասնըինը տարու նորատի աղջիկէ մը, Օր. Շարլօթ: Այս վերջինը նշանուած էր Պառոն տը Բլանի՝ որ եղբօրը զօրագունդին մէջ սպայ էր: Ամուսնութիւնը մէկ քանի ամիս յապաղեցնել հարկ եղած էր ընտանեկան պատճառներու համար, որոնք որ և է յարաբերութիւն չունին դատին հետ: Վերջնապէս անցեալ դեկտեմբերի 15 ին որոշուած էր, Արդ, Օր. տը Ժիւսսայի եղբօր կոմս Անտուէին և նշանածին գալէն շաբաթ մը առաջ, առտու մը դեռատի աղջկան սենեկապանուհին սովորական ժամուն անոր սենեակը մտնելով, զայն մեռած գտաւ իր անկողնոյն մէջ . . . » :

Ատենակալը դադար մը ըրաւ, և իր դատածրարը թղթատել շարունակելով հանդերձ, աչքին ծայրովը վկան դիտեց: Փիլիսոփային դէմքին վրայ նկարուող ապշութիւնը այնպիսի անկեղծութիւն մը կը բացալայտէր որ դատաւորը ինքն ալ ատոր զարմացալոյթ: « Երանէ մը տեղեկութիւն չունէր, » ըսաւ, « ահա բան մը որ շատ տարօրինակ է . . . »: Նորէն զննեց հռչակաւոր մարդուն դիմագծութիւնը, առանց իր բաղմադրազ ու միանգամայն անտարբեր երեւոյթը ձգելու: Բայց կը պակսէր իրեն այն հիմնակէտերը որոնք դիւրիմանալի կրնային ընծայել իրեն այս վերացեալ պարարածը, որ գաղափարներու շրջանակին մէջ շատ հզօր մտքի մը և իրողութեանց շրջանակին մէջ՝ պարհզօր մտքի մը, երկչտի մը, գրեթէ ծաղրաշարժի մը

հանդիպումն էր: Ն. րունակեց բան մը չհասկնալ ու վերսկսաւ եղելութեան պատմութիւնը. «Փութով կանչուած բժիշկի թէեւ գեղի համեստ փորձառագէտ մըն էր բայց վայրկեան մը իսկ չվարանեցաւ ստուգելու որ մեռելին երեւոյթը բնական մահուան ամէն գաղտփար կը հերքէր: Դէմքը կապուտցած էր, ակոյաները սեղմուած, բիբերը արտակարգօրէն ընդլայնած և մարմինը շրջանադեղնածուր և կորացած՝ կը հանգչէր ծո՞ւրակին և կրուկներուն վրայ: Չերկարեմ, ասոնք բոլոր սթրիքնինով թունաւորման նշաններ էին: Մահճասեղանին վրայ դրուած գաւաթ մը կը պարունակէր դեղձուրի մը վերջին կաթիլները, զոր Օր. տը ժիւստա-Ռանտոն իր սովորութեան համեմատ, առջի իրիկուրնէ կամ գիշերը խմած ըլլալու էր, անքունութեան դէմ մարտնչելու համար Մօտաւորապէս տարիէ մը թ վեր ջղային հիւանդութենէ մը կը տառապէր: Բժիշկը տարբարակեց այս կաթիլները և մէջը գտաւ ժանտընկոյզի (noix vomique) հետքեր: Ինչպէս գիտէք ասիկա այն ձեւերէն մին է որուն տակ սոսկալի թոյնը կը վաճառուի արդի բժշկութեան մէջ: Առանց ցուցադրի պզտիկ շիշ մը որ նմանապէս մթադոյն մէկ քանի կաթիլներ կը պարունակէր, գրեթէ անմիջապէս պարտիպանի մը կողմէ գետնէն գտնուեցաւ, սենեակին պատուհաններուն տակ: Նետուած ըլլալու էր որպէս զի փչրուի, բայց ան՝ կակուղ հողին վրայ ինկած էր, դեռ նոր փորուած դարատափի մը մէջ: Այս թխորակ կաթիլներն ալ ժանտընկոյզի կաթիլներ էին: Այ տարակոյս չկար. Օր. տը ժիւստա թունաւորուելով մեռած էր: Դիազննութիւնը կատարելապէս ապացուցուց զայս: Անձնասպանութեա՞ն թէ մարգասպանութեան առջեւ կը գտնուէինք...: Անձնասպանութիւն: Բայց այս ծաղկատի աղջիկը ինքզինքը

սպաննելու ի՞նչ պատճառ կրնար ունենալ, այն միջոցին երբ պիտի ամուսնանար պատուական մարդու մը հետ, զոր հաճութեամբ ընդունած էր: Եւ ի՞նչ եղանակով, առանց բացատրութեան երկտողի մը, սռանց իր ծնողաց հրածեշտի նամակի մը... Միւս կողմանէ, թոյնը ի՞նչպէս ձեռք անցուցած էր: Ծիշդայդ հետազօտութիւնը դրաւ արդարութիւնը ամբաստանութեան այն ուղեգրի մէջ որ այսօր մեզի կը դբաղեցնէ: Գիւղին դեղագործը հարցաքննուելով վկայեց որ վեց շաբաթ առաջ դղեակին դաստիարակը իրմէն ժանտընկոյզ ուղած էր ստամոքսի հիւանդութիւն մը դարմանելու համար: Արդ, դաստիարակը իր թէ հեռագրով կանչուած ըլլալով, իր հիւանդ մայրը տեսնելու պատրուակին տակ Քլերմօն մեկնած էր, ճիշդ նոյն օրուան առաւօտուն, ուր դիակը գտնուած էր: Ետեւէ ետեւ ապացուցուեցաւ որ այդ տեսակ հեռագիր մը բնաւ չէր եկած, որ նոյն իսկ ոճրին գիշերը սպասաւոր մը տեսեր էր Ռօպէր կրէսլուն՝ որ Օր. Շարլօթի սենեակէն դուրս կ'ելլար, վերջապէս դեղագործէն գնուած թոյնի սրուակը, որ գտնուեցաւ երիտասարդին քովէն, կիսով չափ պարպուած էր, յետոյ ասանկով յառաջ եկած պարապութիւնը գոցելու համար պարզ ջուրով նորէն լեցուած էր, — կասկածներու առաջքը առնելու համար: Ուրիշ վկայութիւններ եկան հաստատելու որ Ռօպէր կրէսլուն շատ կը հետապնդէր դեռափթիթ աղջիկը, անոր ծնողքէն գաղտուկ: Նոյն իսկ նամակ մը գտնուեցաւ զոր աղջկան զրկած էր նա տասնըմէկ ամիս առաջ և որ սակայն շատ լաւ կը համապատասխանէր դարպասի սկզբնաւորութեան մը ճարտար մէկ ջանքին: Սպասաւորներն ալ և նոյն իսկ դաստիարակին տալիս իրողը վկայեցին որ Օր. տը ժիւստային և երի-

առարդին միջեւ յարասերութիւնները, ընտանեկան ըլլալէ ետքը, ութ օրէ ի վեր ծայրայեղօրէն ճգտեալ էին: Օրիօրդը հագիւ թէ կը պատասխանէր անոր բարեւին: Այս տարբեր նշաններէն հետեւեալ կարծիքը յառաջ եկաւ. Ռօպէր կրէսլու որ սիրահարած էր այդ ծաղկահասակ աղջկան, առանց յոյսի դարպաս ըրած էր անոր և յետոյ թունաւորած էր զայն, ուրիշի մը հետ անոր ամուսնութիւնը արգիլելու համար: Այս կարծիքը եղական ոյժ մը ստացաւ այն սուտերուն պատճառաւ զորս, հարցաքննուելէն ի վեր ըսելու յանցանքը գործեց: Օր. տը ժիւսսային որ և է բան գրած ըլլալը ուրացաւ. իր նամակը ցոյց տուին իրեն և նոյն իսկ զոհին վառարանին մէջ դանուակեցաւ, ամբաստանելոյն գիրովը պահարանի մը կէսը, այն մնացորդներուն մէջէն որոնք մահուան գիշերը հոն շատ մը թուղթերու այրուած ըլլալը կը յայտնէին: Ուրացաւ այն գիշերը Օր. Շարլօթին սենեակը գացած ըլլալը, և զայն դէմ առ դէմ բերին այն ծառային հետ որ հոնկէ ելլելը տեսած էր, և որ պնդեց իր ըսածին վրայ այնքան էվէլ էվէլօք ազդուութեամբ որ խոստովանեցաւ իրեն ալ այդ միջոցին աղախինին սենեակը մտնելը, որուն սիրողն էր: Ասկէ զատ կրէսլու չկրցաւ ժանտընկոյզ գնելուն պատճառը բացատրել, այդպիսով չարաչար գործածելով դեղագործին վատահոթիւնը, որուն հետ բարեկամութիւն ունէր: Ապացուցուեցաւ որ առաջ երբէք ստամոքսի ցաւերէ գանգատած չունէր: Նոյնպէս չկրցաւ բացատրել կեղծ հեռագրին հնարքը, իր հապճեպ մեկնումը, այլ մանաւանդ այն զարհուրելի խռովքը ուր ինկաւ թունաւորման մէջտեղ ելլելուն լուրը առնելով: Ասկէ զատ, ճամբուած սիրահարի մը վրէժխնդրութենէն ուրիշ որ է և շարժառիթ անընդունելի էր, սա պարզ պատ-

ճառով որ դոհին գոհարեղէնները, դրամապանակին դրամները բոլորն ալ հոն էին և իր մարմինը որ և է կերպ բռնութեան մը հետքը չէր ցուցնէր: Տեղի ունեցած տեսարանը սապէս կազմուեցաւ. կրէսլու Օր. տը ժիւսսա-Ռանտօնի սենեակը մտած էր, գիտնալով որ նա կը քնանար ընդհանրապէս մինչեւ ժամը երկու և յետոյ ամէն գիշեր կ'արթննար այդ պահուն իր դեղաջուրը խմելու համար: Այս դեղաջուրին մէջ խառնած էր բաւականաչափ ժանտընկոյզ շանթահարելու համար դեռատի աղջիկը որ հազիւ գաւաթը վար դնելու ատեն ունեցած էր առանց մարդկանչել կարենալու: Յետոյ վախնալով որ իր յուզումը զինքը կը մատնէ, արտորնօք մեկնած էր մարմինը գտնուելէն առաջ: Իարատափին հողին վրայէն գրտնուած պարապ շիշը նետած ըլլալու էր, սերտողութեան սենեակի պատուհանէն, որ ճիշդ Օր. Շարլօթի սենեակին վրայ կը գտնուէր: Միւս շիշը ջուրով լեցուցած ըլլալու էր, ճախող ու կնճռոտ այն հնարքներուն մէկէն վարեալ, որոնցմով կը ճանչցուն եղբունական համբակները: Չերկարեմ, կրէսլու այսօր բանտարկուած է Ռիօմի բանտին մէջ և նոյն քաղաքին ոճրադատ ստենին առջև պիտի դատուի, փետրվարի նոտաշրջանին մէջ կամ մարտի առաջին օրերուն, Օր. տը ժիւսսա-Ռանտօնը թունաւորած ըլլալու ամբաստանութեան տակ: Իր վրայ ծանրացող ամբաստանութիւնը աւելի ջախջախիչ հանդիսացած է, իր ձերբակալուելէն ի վեր բռնած ընթացքին բերմամբ: Իր սուտերուն ի դերեւ ելլալէն ի վեր բացարձակ լուութիւն կը պահէ և կը մերժէ պատասխանել իրեն եղած հարցումներուն, ըսելով որ անմեղ է ինք եւ ինքզինքը պաշտպանելու պէտք չունի: Մերժած է փաստարան մը կարգել և կ'ապրի թաղձալից տըրտ-

մութեան մը մէջ, ինչ որ խապառ կարծեցնել կուտայ մեզ թէ հասելի խղճախայթերով կը տառապի: Բայց ահա մանրամասնութիւն մը որ շատ այլանդակ է եւ որ քսանըմէկ տարու այս մանչուն մէջ կատակերգելու զօրութիւնը կը ցուցնէ. զուտ փիլիսոփայական բաներ կը կարդայ ու յաճախ կը գրէ, անշուշտ մարտնչելու համար իր տխրութեան յառաջ բերած գէշ տպաւորութեան դէմ և ապացուցանելու համար իր մտքի կատարեալ ազատութիւնը... Ամբաստանելոյն զբաղումներուն հանգամանքը, այս երկար եղելանկարէն ետքը կը բերէ զիս, պարոն, այն նկատողութեան՝ որուն համար այս գործին մէջ՝ ձեր վկայութիւնը օգնակոչել կարելի եղաւ երիտասարդին մօրը՝ որ ինչպէս բնական է, կը ընդվզի ակնբեւութեան հանդէպ, և որ սաստիկ կը տառապի, առանց սակայն իր աղուն յամառ լուակացութեանը յաղթելու: Ամբաստանեալը, անգլիացի մէկ քանի հոգեբաններու գրքերէն զատ մինակ ձեր գրքերը ուղեց: Կ'աւելցնեմ որ իր գրագարանին աչքերուն մէջէն ձեր բոլոր հատորները գտնուած են այնպիսի պայմաններու մէջ, որոնք խիստ ջանադիր ընթերցում մը կ'ապացուցանեն, և նոր երեսներով միջաթղթուած (interfolier) որոց վրայ երբեմն բնագրէն աւելի ընդլայնուած մեկնարանութիւն մը գրուած էր... Այդ մասին դուք իսկ պիտի կրնաք կարծիք կազմել...»:

Ոսելով հանգերձ, Պ. Վալէթ փիլիսոփային կ'երկարէր Հոգեբանութիւն Աստուծոյ մը զոր այս վերջինը մեքենարար բացառ: Իրաւցնէ տեսաւ որ տպագրուած ամէն մէկ երեսին կը համապատասխանէր, գրերով բոլորովին սեւցած թերթ մը, որ իր գրին բաւական նմանող, բայց աւելի տարտամ, աւելի տենդոտ գրով մը գրուած էր: Գրալոյժ մը (graphologue) տողերուն

վար իյնալու ճգտումին մէջ, արագահաս վհատութիւններու հակամիտութիւն մը պիտի գուշակէր: Գրելու այս նմանութիւնը առաջին անգամ ըլլալով սաստիկ ազդեցութիւն մը ըրաւ գիտունին վրայ, որ իրեն համար եզակիանօրէն դժնդակ զգայութիւն մը եղաւ: Գոցեց գիրքը զոր դատաւորին դարձուց ըսելով.

— « Կսկծալի կերպով գերազուած եմ, պարոն, այն յայտնութիւններէն զորս ըրիք ինձ հիմայ, այդ դժբաղդ երիտասարդին վրայ. բայց կը խոստովանիմ որ չեմ հասկնար թէ ի՞նչ տեսակ առընչութիւն կրնայ ունենալ այս ոճիրը՝ իմ գրքերուս և իմ անձխ հետ, ոչ ալ թէ ի՞նչպիսի վկայութիւն մը տալու կոչուած կրնամ ըլլալ ես: »

— « Շատ պարզ է սակայն, » յարեց դատաւորը, « Ռօպէր կրէսյուււի վրայ ծանրացող ամբաստանութիւնները որքան ալ մեծ ըլլան, կարծիքներու վրայ հիմնուած են: Ահարկու ենթադրութիւններ կան իրեն դէմ, բայց բացարձակ ստուգութիւն չկայ: Կը տեսնէք որ, պարոն, գործածելով այն Գիտութեան լեզուն, ուր դուք կը գերազանցէք, հոգեբանական հարց մը պիտի տիրապետէ ամբողջ այս պայքարին մէջ: Ի՞նչ էին այդ երիտասարդին գաղափարները, և ի՞նչ էր նկարագիրը: Ակնբեւ է որ եթէ մեծ շահագրգռութեամբ կ'զբաղէր շատ վերացական ուսումնասիրութիւններու, իր յանցապարտութեան հաւանականութիւնները կը նուազին...»: Այս պարբերութիւնը արտասանած պահուն, ուր գիտունը ծուղակ մը ըլլալը չհասկցաւ. Վալէթ հետզհետէ աւելի անտարբեր կը թուէր: Չէր աւելցնէր որ ճշդիւ ամբաստանութեան փաստերէն մին զոր տը թիւսայի ձեր մարքիզը առաջ քշած էր, կը կայանար Ռօպէր կրէսյուււին՝ իր ընթերցումներէն ապականած ըլլալը պնդելուն մէջ:

Խնդիրը Պ. Սիքսթին ասիթ տալու վրայ էր, որ աղէկ մը յատկանշէ տեսակը այն սկզբունքներուն որոնցմով տողարուած էր երկտասարդը:

— « Հարցուփորձեցէք, պարոն » պատասխանեց գիտունը:

— « Կ'ուզէ՞ք որ սկիզբէն սկսինք, » ըսաւ դատաւորը, « Ի՞նչ պարագաներու մէջ և ո՞ր թուականին ծանօթացաք Ռօպէր Կրէչլուի »:

— « Երկու տարի կայ » ըսաւ փիլիսոփան, « մարդկային անհատականութեան վրայ զուտ հայեցողական աշխատութեան մը առթիւ, զոր ինքնաբերաբար եկաւ ուշադրութեանս յանձնելու: »

— « Յաճախակի կը տեսնէի՞ք զինքը: »

— « Երկու անգամ միայն տեսայ: »

— « Ի՞նչ տպաւորութիւն ըրաւ ձեր վրայ: »

— « Տպաւորութիւնը երկտասարդի մը որ սքանչելիապէս օժտուած է հոգեբանական աշխատութիւններու համար, » յարեց փիլիսոփան բառերը կշռելով: Այդ շեշտին մէջ դատաւորը կրցաւ զգալ, ճշմարտութիւնը տեսնել ու ըսել ուզող մարդու մը խղճմտութիւնը, « նոյն իսկ այնքան շատ օժտուած որ գրեթէ դարհուրեցայ այդ կանխահատութեան: »

— « Իր անձնական կեանքին վրայ ձեզի բան մը խօսած չէ՞: »

— « Շատ քիչ, » ըսաւ փիլիսոփան, « ինծի միայն պատճառ էր որ իր մօրը հետ կ'ապրէր, որ իր մտադրութիւնն էր ասպարէզ ընտրել դասախօսութիւնը և միեւնոյն ատեն քանի մը գրքերու աշխատիլ: »

— « Յիրաւի, » սկսաւ դատաւորը, « օտիկա մին է այն յօդուածներէն որոնք արձանագրուած են կեանքի տեսակ մը հիմնադրի մէջ, որ գտնուած է ամ-

բատանելոյն այն թուղթերուն մէջէն որոնք մնացած են: — Որովհետեւ, և այս ալ իր վրայ ծանրացող ամբատանութիւններէն մին է, իր առաջին հարցաքննութեան և իր ձերբակալումին մէջտեղուանքը, անոնց մեծադոյն մասը ջնջած է: — Կրնա՞ք արդեօք, » աւելցուց, « մէկ քանի բացատրութիւններ տալ, այդ հիմնադրին պարբերութիւններէն մէկուն վրայ, որ բաւական խրթին է անգէտներու համար որոնք ոչ եւս տեղեակ են արդի փիլիսոփայութեան: Ահաւասիկ այդ պարբերութիւնը... » և ուրիշներու մէջէն թերթ մը առնելով. « Կարելի եղածին չափ բազմապատկել հոգեբանական փորձարկութիւնները... Ի՞նչ կը կարծէք որ Ռօպէր Կրէչլու ըսել ուզէ ատով: »

— « Շատ կը վարանիմ ձեզ պատասխանելու, պարոն, » ըսաւ Պ. Սիքսթ լուրթենէ մը ետքը. բայց դատաւորը կ'սկսէր տեսնել որ անօգուտ էր այսքան պարզ մարդու մը հետ վարպետութիւն քաննեցնելը և հասկցաւ որ այդ լուրթիւնը պարզապէս, մտածումին՝ գլխովին ճշգրիտ արտայայտում մը տալու հետամտութիւնը կը մատնէր: « Իմ գիտցածս այն իմաստն է միայն զոր ես պիտի տայի այդ բանաձեւին, և հաւանօրէն այդ երկտասարդը հոգեբանական երկասիրութիւններու չափազանց խելամուտ էր ինծի պէս մտածելու համար... Ակներեւ է որ զննական ուրիշ գիտութիւններու մէջ, ինչպէս բնագիտութեան ու բնալուծութեան մէջ, որ և է օրէնքի մը հակափորձը՝ նոյն օրէնքին դրական ու թանձրացեալ կիրարկումին կը կարօտի: Եթէ օրինակի համար, Չուրը տարբաղադրած եմ իր տարրերուն մէջ, պէտք է որ, հաւասար պայմաններու մէջ սակայն, կարենամ ջուր վերաշինել միեւնոյն տարրերով: Ատիկա էն հա-

սարակ փորձարկութիւններէն մէկն է, և որ սակայն բաւական է արդի գիտութեանց ամբողջ մէթոտը ամփոփելու: Փորձառական ծանօթութեամբ մը հմտանալ, կը նշանակէ ըստ կամաց այս կամ այն երեւոյթը կարենալ վերատին արտադրել, անոր պայմանները վերարտադրելով... Բարոյական երեւոյթներու համար այսպիսի եզանակ մը ընդունելը է միթէ: Ես իմ մասին կը կարծեմ որ այո, և հաստատապէս դատարարակութիւն ըստածը ուրիշ բան չէ բայց եթէ աւելի կամ նուազ լաւ հիմնադրուած հոգեբանական փորձարկութիւն մը, քանի որ սապէս կ'ամփոփուի. արուած ըլլալով այս ինչ երեւոյթը, — որ երբեմն առաքինութիւն, համբերութիւն, խոհականութիւն, անկեղծութիւն կը կոչուի. երբեմն իմացական ընդունակութիւն, մեռեալ կամ կենդանի լեզու, ուղղագրութիւն, հաշիւ, գտնել այն պայմանները որոց մէջ աննազելրին կերպով պիտի վերարտադրի այդ երեւոյթը... Բայց այս ասպարէզը շատ սահմանափակ է, որովհետեւ կ'ենթադրեմ որ, անգամ մը ճանչցուած ըլլալով այս ինչ կրքին ծննդեան պայմանները եթէ ուզէի ըստ կամս այդ կիրքը արտադրել ենթակայի մը վրայ, անմիջապէս օրինաց և բարուց անլուծելի դժուարութիւններուն պիտի բաղխէի: Թերեւս պիտի գայ ատեն մը ուր այս կարգի փորձեր կարելի պիտի ըլլան: Իմ կարծիքս է որ, հիմակոհիմայ մենք, հոգեբաններս, պէտք է շատանանք, միայն բնութեան ու դիպուածին առաջ բերած փորձարկութիւններով: Յիշատակարաններու, գրական ու արուեստական երկասիրութիւններու, վիճակագրութիւններու, դատածրարներու, օրինական բժշկութեան ծանօթագրութիւններու շնորհիւ, եղելութեանց աշխարհ մը ունինք մեր արամադրութեան տակ: Յի-

բաւի Ռօպէր կրէտու վիճաբանած էր ինծի հետ, մեր գիտութեան այդ ըզձակէտին (desideratum) վրայ: Միտքս կուգայ, կը ցաւէր որ մահուան դատապարտեալները չէին կրնար դուրիւ մասնաւոր պայմաններու մէջ՝ որոնք անոնց վրայ բարոյական մէկ քանի երեւոյթներու փորձուիլը կարելի պիտի ընէին: Ասիկայ պարզապէս, շատ գեռահաս մտքի մը ենթագրական մէկ կարծիքն էր, որ չհասկնար թէ այդ կարգի գաղափարներու մէջ օգտակարապէս աշխատելու համար, հարկ է պարագայ մը ուսումնասիրել շատ երկար ժամանակի մը մէջ... Ամենէն աւելի տղաքներու վրայ կարելի է ներգործել, » աւելցուց գիտունը իրեն սեպհական գաղափարները դուրս տալով. « բայց ի՞նչպէս հսակցնել որ գիտութեան օգտակար պիտի կրնայ ըլլալ, եթէ դանոնք, զորօրինակ կարգ մը թերութիւններու կամ մոլութիւններու յարականոնաբար տէր ընէինք: »

— « Մոլութիւններո՛ւ... » ըսաւ դատաւորը սըրտարեկամ այն հանդարտութենէն որով փիլիսոփան արտասանած էր այդ պարբերութիւնը:

— « Իբր հոգեբան կը խօսէի, » պատասխանեց գիտունը՝ որ իր կարգին ժպտեցաւ դատաւորին բացազանջութեան վրայ. « ահա թէ ինչո՞ւ, պարոն, ճշդիւ մեր գիտութիւնը ընդունակ չէ կարգ մը յառաջդիմութեանց: Եթէ պէտք ըլլար ձեր բացազանջութիւնը կրնար ինձ ասպցոյց մը հայթայթել: Ընկերութիւնը չկրնար հրաժարիլ Բարոյն և Չարին տեսութենէն որ ըստ մեզ, երբեմն օգտակար երբեմն սնտոի պայմանագրութեանց ամբողջութիւն մը նշանակելէ ուրիշ իմաստ մը չունի: »

— « Կընդունիք սակայն որ լաւ գործեր և գէշ գործեր կան, » ըսաւ Պ. Վալէթ. յետոյ ատենակալը

ուծ առնելով և իսկոյն այս ընդհանուր վիճաբանութիւնը ի նպաստ իր քննութեան շահագործելով . « Ձոր օրինակ Օր . աք Ժիւսսայի այս թունաւորումը , » Ըսաւ ծածկամտօրէն , « կընդունի՞ք որ ոճիր մըն է : »

— « Ընկերական տեսակէտով , » պատասխանեց Պ . Սիքսթ , « ատոր տարակոյս չկայ , բայց փիլիսոփայութեան մէջ ոչ ոճիր կայ , ոչ առաքինութիւն : Մեր կամեցողութիւնները , որոշ կանոններէ վարեալ , որոշ շարքի մը մասերն են , այսչափ : Բայց պարոն , » եւ հոս երեւցաւ մատենագրին անկեղծ ունայնամըտութիւնը , « այս տեսութիւններուն ապացուցումը , գոր կը համարձակիմ վերջնական համարիլ , պիտի գտնէք , իմ կամիսի անդամագնուութեանս մէջ : »

— « Ռօպէր Կրէյտլուի հետ շօշափած էք երբեմն այս նիւթերը , » հարցուց դատաւորը , « և կը կարծէ՞ք որ ձեր գաղափարներուն մասնակից ըլլայ : »

— « Շատ հաւանական է , » ըսաւ փիլիսոփան :

— « Գիտէ՞ք որ , պարոն , » շարունակեց ատենակալը , իր հնարքներուն դիմակը վար առնելով , « գրեթէ արդարացուցած եղաք տը Ժիւսսայի մարքիդին ամբաստանութիւնները , որ կը պնդէ թէ Ժամանակակից նիւթապաշտներուն վարդապետութիւնները , բարոյական ամեն ուղղութիւն ջնջած են այդ երիտասարդին մէջ եւ զայն՝ այդ մարդասպանութիւնը գործելու կարող են ըրած : »

— « Նիւթին ինչ ըլլալը չեմ գիտեր , » ըսաւ Պ . Սիքսթ , « որով նիւթապաշտ չեմ : Գալով վարդապետութեան մը վրայ ձգելուն , այն անհեթեթ մեկնութեան պատասխանատուութիւնը , զոր լաւ չհաւասարակչուած միտք մը կրտայ այդ վարդապետութեան , գրեթէ նոյն բանն է ելնել մեղադրել պայթուցիկը հնարող տարրալոյծը , այն ոճրափոր-

ձութիւններուն համար , որոց մէջ կը գործածուի այդ գոյացութիւնը : Այդ փաստը կարեւորութենէ զուրկ է . . . » Այն ձայնը որով փիլիսոփան արտասանեց այս պարբերութիւնը , խորունկ հաւատքին տուած հոգեկան տոկունութեան անյաղթելի ուժը ի վեր կը հանէր , — ինչպէս որ նիւթական կեանքի նեղութիւններուն հանդէպ , գրեթէ տղայական երկչոտութիւն մը յայտնի եղաւ այն շեշտին մէջ , որով յանկարծ հարցուց . « Կը կարծէ՞ք որ հարկ ըլլայ ինձ Ռիօմ երթալ վկայութիւն տալու համար : »

— « Ձեմ կարծեր , պարոն , » ըսաւ դատաւորը , որուն անկարելի եղաւ նոր զարմացումով մը չնչմարել անոր խօսքին առաջին մասին մէջի խորհողին՝ հաստատակամութեան եւ այն անձկութեան միջեւ եղած հակադրութիւնը , որով այս վերջին պարբերութիւնը արտասանած էր , « որովհետեւ կստուգեմ որ ամբաստանելոյն հետ ձեր յարաբերութիւնները շատաւելի հարեւանցի եղած են քան ինչ որ չէր կարծեր նոյն իսկ իր մայրը , եթէ անոնք իրաւցնէ կը սահմանափակուին այն երկու այցելութիւններուն եւ թղթակցութեան մը մէջ՝ որ մի միայն փիլիսոփայական եղած ըլլալ կերեւի : Բայց , կը կրկնեմ , Ժիւսսաներու մօտ իր անցուցած կեանքին վրայ երբէք զաղտնասացութիւն մը չէ՞ ըրած ձեզ : »

— « Երբէք . ասկից զատ այդ ընտանիքին քով մտնելէն գրեթէ անմիջապէս ետքը դադրեցաւ ինձ գրելէ : »

— « Եւ իր էն վերջի նամակներուն մէջ , նոր ըզձանքներու , անհանգստութեան մը , անձանօթ գգայութիւններու , հետաքրքրութեան մը հետքը չկա՞ր : »

— « Այդ տեսակ բան մը բնաւ չնչմարեցի , » ըսաւ փիլիսոփան :

— « Լա՛ւ ուրեմն, պարոն, » յարեց Պ. Վալէթ : նոր լուծենէ մը Ետքը, որուն միջոցին նորէն ուսումնասիրեց այս տարօրինակ վկան, « չեմ ուզեր աւելի երկար առեն վար դնել զձեզ : « Ձեր ժամերը յոյժ թանկագին են : Ներեցէք որ դիւանապետիս ամփոփել տամ այն մէկ քանի պատասխանները գորս տուիք : . . . Այսքան բարձր նիւթերու առարկայ եղած հարցաքննութիւններու չէ վարժուած . . . : Անկէ ետքը պիտի ստորագրէք :

Մինչ ատենակալը իր դրագրին օրինակել կուտար, ինչ որ արդարութեան համար շահագրգիռ կրնար ըլլալ գիտունին վկայութեան մէջ, այս վերջինը գորս Ռօպէր կրէսուի ոճրին շանթահարիչ յայտնութիւնը և դատաւորին հետ իր ունեցած խօսակցութիւնը յայտնապէս խառված էին, մտիկ կ'ընէր առանց դիտողութիւն րնելու, առանց նոյն իսկ ըմբռնելու, այնքան դէպքին նորութիւնը որուն հետուէն խառնուած կը գտնուէր, չփոթած էր խորհողը իր մէջ : Պ. Վալէթին բարձրաձայն իրեն կարգալէն ետքը, առանց իսկ նայելու ստորագրեց այն երեսը՝ ուր իր պատասխանները արձանագրուած էին և նորէն անդամ մըն ալ, հրաժեշտ առնելէ առաջ :

— « Ըսել է աղէկ մը կրնամ վստահ ըլլալ որ չպիտի պարտաւոր ըլլամ հոն երթալու : »

— « Կը յուսամ որ ոչ » ըսաւ դատաւորը զայն ճամբու դնելով, և աւելցուց : « Ամէն պարագայի մէջ մէկ կամ երկու օրուան խնդիր է . . . » այս անգամ թաքուն հաճոյք մը զգալով ի տես տղայական այն հնչնութիւն որ նկարուեցաւ մարդուկին դէմքին վրայ : Յետոյ, երբ Պ. Սիքսթ դուրս ելաւ իր սենեակէն, « Առէք ձեզի խենդեր, գորս լաւ կ'ընեն եթէ յիմարանոց դնեն, » ըսաւ իր դիւանապետին որ գլխովը

կարծիք յայտնեց : « Ոճրագործութեան վրայ այս փախուկին ունեցած գաղափարներուն պէս գաղափարներով է որ մեր երիտասարդները կը փճանան կոր : Ասոր հետ մէկտեղ ինչ աննենդ երեւոյթ մը ունի : Նուազ վտանգաւոր պիտի ըլլար, անպիտան . . . Գիտէ՞ք որ իր նորակերպ կարծիքներով իր աշակերտին զուխը կտրուելուն պատճառ կրնայ ըլլալ . . . բայց ատիկա կերեւայ թէ բնաւ իր հոգը չէ : Իրեն միակ հոգն է դիտնալ թէ Ռիօմ պիտի երթա՞յ . . . Ի՛նչ խելագար : » Եւ դատաւորն ու դիւանապետը սկսան խնդալ ուսերնին թոթուելով : Յետոյ առաջինը, մէկ քանի վայրկենի մտախոհանքի մը մէջ, մտքով վերաքննելով, իրեն համար բացարձակապէս առեղծուածային այդ էակին նկատմամբ ունեցած այլազան տպաւորութիւնները, յարեց, « Տէր վկայ, չէի սպասեր որ անուանին Ատրիէն Սիքսթ ասոր նման մէկը եղած ըլլայ . . . Անհատկնալի՛ բան :

Այն մակդերը որով հարցաքննիչ դատաւորը կը դատապարտէր գիտունին անղգածութիւնը, այ աւելի զօրեղ եղած պիտի ըլլար. եթէ ատենակալը կարենար հետեւիլ Պ. Սիքսթին և կարդալ փիլիսոփայի այս մտքին մէջ, այն կարճ ժամանակամիջոցին՝ որ այս հարցաքննութիւնը կը բաժնէր, Ռօպէր կրէտլուի դժբաղդ մօր կողմէն նշանակուած ժամադրութենէն: Արդարութեան Պալատին մեծ բաղը հասնելով, այն՝ զոր Պ. Վալէթ, նոյն այդ վայրկեանին խելագար կը համարէր, էն առաջ ժամացոյցին տախտակին նայեցաւ, որպէս կը վայլէր այնքան նրբախղճօրէն կանոնաւոր աշխատողի մը: «Երկուքը քառորդ է անցեր,» մտածեց, «ժամը երեքէն առաջ չեմ կրնար տուն հասնիլ: Տիկին կրէտլու ժամը չորսին պիտի գայ... Աշխատութեան սկսելու միջոց չկայ... Շատ անախորժ բան է աս...» Եւ իսկոյն որոշեց իր առօրեայ պտոյտը այդ ժամուն յատկացնել: մանաւանդ որ կրնար բուսարանական պարտէզը հասնիլ, գետին երկայնքէն և միջնաքաղաքին մէջէն, որուն հնացած երեւոյթը և խաղաղիկ անուշութիւնը կը սիրէր: Երկինքը կապոյտ

էր, սառնամանեաց օրերու իր այն ջինջ կապոյտով որ հորիզոնին վրայ տարտամօրէն մանուշակագոյն կերանգուի: Սէն՝ կը հոսէր կամուրջներուն տակէն, կանանչ և զուարթօրէն աշխատալի, իր ակաղճուն նաւերով, ուր հասարակ բոյսերով զարդարուն ապակիներով՝ փայտէ պղտիկ տնակի մը բուխերիկը կը ծխայ: Չոր քարայտակին վրայ, ձիերը կը դրողկէին բերկրագին: Եթէ փիլիսոփան բոլոր այս մանրամասնութիւններուն հասու եղաւ, այն ժամանակամիջոցին՝ մէջ որ պէտք եղաւ իրեն, կառքերէն սարսափած գաւառացիի մը զգուշութիւններով քարափին մայթին վրայ հանելու համար, սովորականէն աւելի անդիտակից բան մը եղաւ այդ զգայութիւնը իրեն համար: Կը շարունակէր խորհիլ այն յեղաղէպ յայտնութեան վրայ զոր դատաւորը ըրած էր: Բայց փիլիսոփայի մը գլուխը այնքան անսովոր կազմած մըն է որ հոն դէպքերը չեն արտադրեր այն ուղղակի ու պարզ տպաւորութիւնը՝ որ բնական կերեւայ ուրիշ անձերու: Ասիկա կարծես իրարու մէջ ազուցուած երեք անհատէ կը բաղկանար. իր մէջը կար բարեմիտ Սիքսթը, իր աղախնին մանրակրկիտ խնամքներուն տակ բնկճած ու նախ և առաջ իր նիւթական հանգստութեան հոգածու ծեր ամուրին: Յետոյ փիլիսոփայական վիճաբանողը, հեղինակը կար, ամենը մէջը ըլլալով, որ առանց իր գիտնալուն, բոլոր մատենադիրներուն սովորական եղող վայրագ եսականութեամբ մը ոգեւորուած էր: Վերջապէս կար նաեւ ներքին կեանքի խնդիրներուն խանդաղին յարած մեծ հոգեբանը, և որպէս զի գաղափար մը այդ մտքին վրայ իր ամբողջ աղքեցութիւնը լրութեամբ ի գործ դնէ, պէտք է որ այս երեք բաժնեմասերէն անցած ըլլայ: Արդարութեան Պալատէն մինչեւ Սէնի եզերքին

առաջին քայլերը . քաղքենին էր որ տրամաբանեց .
 « Այո՛ » կրտէր Պ . Միք . Չ , կրկնելով այն խօսքը զոր
 ժամացոյցին տեսքը կորզած էր իրմէն , « Շատ անա-
 խորժ քան է աս : Ամբողջ օրը կորսուեցաւ և ինչո՞ւ .
 խնդրեմ ըսէք թէ ես ի՞նչ գործ ունէի մարդասպա-
 նութեան այս գործին մէջ և թէ նախաքննութեան
 ի՞նչ օգուտ կրցաւ ունենալ իմ վկայութիւնս . . . » Բնա-
 չէր կատկած էր որ ճարտար փաստաբանի մը ձեռքե-
 րուն մէջ , ոճրագործութեան ու պատասխանատու-
 ութեան վրայ իր տեսութիւնները , գէնքերու էն ա-
 հարկուն կրնային ըլլալ կրէպուի դէմ : « Չէր արժեր »
 կը շարունակէր , « ինձի նեղութիւն պատճառել : Բայց
 այդ մարդիկ չեն ըմբռներ թէ ի՞նչ է աշխատող մար-
 դու մը կեանքը . . . ի՞նչ փոքրարժէք մարդ է աս
 դատաւորը իր անխնայ հարցումներով . . . Միայն թէ
 իրաւցնէ չարատաւորէի Ռիօմ երթալու և դատարան
 ներկայանալու նոյն քան անմիտ ուրիշ մէկ քանի ան-
 ձերու առջեւ : » Մեկնումի մը պատկերը նորէն նկար-
 ուեցաւ իր մտախոհանքին առջեւ , դժպէի խառնա-
 կութեան մը այն հանգամանքներով զորս այս կարգի
 կանոնաչիփութիւն մը կը ներկայացնէ աշխատա-
 խոցի մարդուն՝ զոր գործունէութիւնը կը շիտթէ և
 որուն համար ֆիզիքական նուազագոյն նեղութիւնը
 ճշմարիտ դժբաղդութիւն մը կը դառնայ : Վերացեալ
 բարձր իմացականութիւններ՝ ենթակայ կ'ըլլան այս
 տեսակ տղայութիւններու : Փիլիսոփան յեղակարծ
 անձկութեան մը մէջ նշարեց իր պայուսակը բաց-
 ուած , ճերմակեղէնները ծրարուած , իր այժմու աշ-
 խատութիւններուն համար պէտք եղած թուղթերը
 չապիկներուն քով դրուած , իր կտուք նստիլը , կայա-
 բանին ժխորը , վախօնը և զինքը շրջապատողներուն
 դուռնիկ խառնափնթորութիւնը , անձանօթ քաղաք

մը ժամանելը , և պանդոկատենեակին սրանեղութիւն-
 ները , առանց Օր . Դրարնառի խնամքներուն՝ որոնք
 առանց իր գիտնալուն , անհրաժեշտ եղած էին իրեն
 որպէս կ'ըլլան տղու մը : Այնքան դիւցադնաբար ան-
 կախ այս խորհողը , որ ուրիշ թուականի մը մէջ , իր
 համոզումներուն համար նահատակուելու պիտի եր-
 թար Պրիւնօի մը կամ Վանիսիի մը պէս , այսքան մի-
 ջա՛յ խառնաչիփութիւններու հանդէպ ինքզինքը
 տեսակ մը անասնական անձկութիւնով համակուած
 զգաց : Ինքզինքը տեսաւ ոճրագատ ատեանը ներ-
 բերուած , ուշադիր ամբոխի մը ներկայութեանը , նա-
 խազահի մը հարցումներուն պատասխանելու բռնա-
 դատուած և այս . առանց իր բնածին երկչոտու-
 թեան փոխարէն , գաղափարի մը մէջ յենակէտ մը
 ունենալու . — ինչ որ լոկ հայեցողականներու հա-
 մար կորովին միակ սկզբնապատճառն է : — « Այլ եւս
 որ եւ է երիտասարդ չպիտի ընդունիմ տունս » եզ-
 րակացուց . այս նախատեսութիւններէն խորապէս
 խռոված , « այո՛ , ասկէ վերջը դուստ գոց պիտի
 բռնեմ . . . Բայց դէպքերը չկանխենք , թերեւս ոյդ
 բռնի յոգնութիւնը քաշելու պէտք չեմ ունենար և
 ամէն բան վերջացած է : . . . »

« Վերջացած . . . » Եւ այս ներքին մենախօսու-
 թեան մէջ անասէր քաղքենին արդէն տեղի տուած
 էր փիլիսոփային մէջ պահուրտած երեք անձնաւո-
 րութեանց երկրորդին , այսինքն հեղինակին՝ որուն
 Գրքերը հասարակութեան կրքոտ վիճարանութեան
 սուարկայ եղած են : « Վերջացած . . . իմ անձիս
 նկատմամբ որ կ'երթայ ու կուգայ , որ կիտը լա Պրօս
 փողօցը կը բնակի և որ ապահովապէս պիտի նեղա-
 նար ձեռնով և այսքան տխրարօրէն դէպի Օվերներ
 մեկնելով , թերեւս . . . Բայց իմ գրքերուս և դադա-

փարներո՞ւս նկատմամբ... Ի՞նչ տարօրինակ բան քան տգէտներու այս բնագրական ատելութիւնը՝ այնպիսի դրութիւններու համար զորս ոչ իսկ հասկնալով կարող են... : Նախանձոտ երիտասարդ մը՝ դեռատի աղջիկ մը կ'սպաննէ, ուրիշ մը հետ անոր ամուսնանալը արգելելու համար : Այդ երիտասարդը թըղթակցութեան մէջ էր փիլիսոփայի մը հետ որուն գործերը կուսումնասիրէր : Յանցաւորը փիլիսոփայն է : Եւ ահա կը տեսնես որ զիս նիւթապաշտ ըրեր են, ե՛ս որ նիւթին չեութիւնը ապացուցած եմ... » Իր ուսերը թոթուեց, յետոյ նոր պատկեր մը անցաւ իր յիշողութեան մէջէն. Քօլէժ տը Ֆրանսի փոխ դասախօսին, Մարիուս Տիւմուլէնին պատկերը, որ աշխարհիս վրայ իր էն ատած մարդն էր : Միեւնոյն ատեն իբր թէ գրուած ըլլային, հոն իր առջեւ պաշտօնական հանդէսի մը մէջ, տեսաւ հոգեպաշտութեան այդ վարձեալ պաշտպանին սիրական բանաձեւերէն՝ մէկ քանին. « Աղէտայի վարդապետութիւնները... Իմացական թոյնը թորուած՝ այնպիսի գրիչներէ զորս պիտի ուղէինք անգիտակից համարիլ... : Ապականութեան ու ուէքլամի հոգեբանութեան մը դայթակղիչ ցուցադրութիւնը... » — « Այո՛, » ըսաւ ինքնին դառնութեամբ Ատրիէն Սիքսթ, « եթէ նա մատը չը փաթթէ այս դիպուածը՝ որ իմ աշակերտներէս մէկը մարդասպան կընէ, ինքզինքին անարժան եղած պիտի ըլլար... : Ամէն բան հոգեբանութիւնը ըրած պիտի սեպուի... » Տեղն է աւելցնել որ Մարիուս Տիւմուլէն, Կամֆի անդամագնեռօթիւնը երեւցած ատեն, այդ գրքին մէջ կարեւոր սխալ մը մատնանիչ ըրած էր : Ատրիէն Սիքսթ իր էն հանձարիմաց գլուխներէն մին հիմնած էր Գերման բնախօսի մը ինքնակոչ մէկ գիւտին վրայ, զոր ինք իբր ճշմարիտ ընդունած էր

և որուն անձիշդ ըլլալը դեռ նոր ապացուցուած էր : Տիւմուլէն՝ այդ գրքին քննադատութեան մէջ գուցէ հեղնութեան չափազանց անմեծար սաստկութեամբ մը ստորագծած էր, մեծ վերլուծողին այդ անմտադրութիւնը : Սակայն Սիքսթ, որ երբէք չէր պատասխանէր քննադատութիւններուն, ատոր ուզած էր պատասխանել : Իր վստահութեան խարուած ըլլալը խոստովանելով հանդերձ, դիւրաւ ապացուցած էր որ մանրամասնութեան այս կէտը, իր նիւթին ամբողջութիւնը չէր շահագրգռէր : Միայն թէ հոգեպաշտին դէմ գիտունի անքաւելի ռիս մը պահած էր, մանաւանդ որ կրնար զայն վերադրել տխուր նկարագրի մը նկատմամբ իր տածած արհամարհանքին, որովհետեւ Տիւմուլէն՝ ակադեմական պատիւներու եւ բարձր դիրքերու համար գժուձ փառասիրութիւններով վստանգած էր իր վարդապետութիւններուն անկեղծութիւնը : « Կարձես կը լսեմ գինքը... » մտածեց Սիքսթ : « Ինչ որ կրնայ ըսել նա իմ գրքերուս վերայով, բան մը չէ նորէն, բայց հոգեբանութիւնը : Հոգեբանութիւնը... Այս այն գիտութիւնն է սակայն ուրիշ կախում ունի աս երկրին ապագան... : » Ինչպէս կերեայ, փիլիսոփան, այս կէտին վրայ, ուրիշ դրութենամոլներու պէս, իր վարդապետութիւնները աշխարհի միջնակէտը համարելու աստիճան առաջ գացած էր : Գրեթէ սապէս կը տրամաբանէր Տրուած ըլլալով պատմական դէպք մը, ո՞րն է անոր գլխաւոր պատճառը : Մտքերու ընդհանուր վիճակ մը : Մտքերու սոյն վիճակն ալ տիրող գաղափարներէն Տաքում կառնէ : Ֆրանսական Յեղաշրջութիւնը, զոր ծագում կառնէ : Ֆրանսական Յեղաշրջութիւնը, զոր օրինակ, ամբողջովին յառաջ կուգայ, մարդուն նըօրինակ, ամբողջովին յառաջ կուգայ, մարդուն նըօրինակ : Կատմամբ սխալ լմբռնումէ մը որ Տէքարդեան փիլիսոփայութեան էն և Մեքոնի վրայ ճառէն կը բղխի :

Ատկէ կը հետեւցնէր որ դէպքերուն ընթացքը բարե-
փոխելու համար, նախ պէտք էր մարդկային հոգիի
նկատմամբ բնդունուած ծանօթութիւնները բարեփո-
խել, եւ իրենց դիրքին մէջ գնել այն ճշգրիտ հիմ-
նակէտները, որոնցմէ նոր դաստիարակութիւն մը եւ
նոր քաղաքականութիւն մը յառաջ պիտի դար: Ա-
սոր համար Տիւմուլէնի դէմ գայրանալով, հանրային
բարոյն մէկ արգելքին դէմ գայրացած ըլլալ կը
կարծէր անկեղծօրէն: Մէկ քանի շարագուշակ վայր-
կեաններ անցուց երեւակայելով այդ ատելի հակառա-
կորդը որ Օր. տը ժիւսսայի մահը վիճանիւթ պիտի ը-
նէր, մտաւորական արգի գիտութեան դէմ բուռն
յարձակում մը ընելու համար, « Հարկ պիտի ըլլայ
նորէն պատասխանել . » հարցուց Սիքսթ, որուն հա-
մար իր ախոյեանին յարձակումը այլ եւս. տարակոյս
չէր վերցնէր, որովհետեւ կրքերը բոլորն ալ այնքան
իրարու կը նմանին, իրենց երեւակայած բան՝ իբր
իրական նկատելու իրենց կարողութիւնովը: « Այո՛, »
բաւ պնդելով եւ բարձր ձայնով այս անգամ, « սպա-
տասխան պիտի տամ իրեն եւ ծանր տեսակէն . . . »

Նօթո-Տամի գլխակողմին ետին կը դանուէր ուր
կանդ առաւ այդ շէնքին ճարտարապետութիւնը դի-
տելու համար: Հնաւորց մայր-եկեղեցիին, բոտ սո-
փորութեան իրեն խորհրդանշանած գերմանական թա-
ռգին մտքով կը հակադրէր հելլենական ոգիին պար-
զութեան հետ. որ իրեն համար, կը պատկերանար
Պարթենոնի մէկ լուսանկարին մէջ. զոր կը գնէր,
ժամանակով Նանսիի մատենադարանին մէջ իր երկար
դեգերումներուն միջոցին: Արուեստները ըմբռնելու
իր եղանակն էր այս: Յեղակարծօրէն մտաբերուած
Գերմանիոյ յիշատակը բոպէի մը համար իր մտա-
ծումին ընթացքը փոխեց: Գրեթէ ակամայ վերյու-

ւեց Հէկէլը. յետոյ ներհակներու նոյնութեան վար-
դապետութիւնը, յետոյ բարեշրջութեան տեսութիւնը
որ անկէց առաջ եկած է: Այս վերջին գաղափարը
միացաւ զինքը յուզող գաղափարներուն եւ իր դը-
նացքը շարունակելով հանդերձ սկսաւ ինքնիրենը
պատճառարանել. դեռատի Կրէսուին խնդրոյն վրայ
Տիւմուլէնին նախատեսեալ առարկութիւններուն դէմ:
Ատենակային հետիւր խօսակցութեան սկիզբէն ի վեր
առաջին անգամ ըլլալով, տը ժիւսսա-Ռանտօնի դըղ-
եակին տուամ իբր իրականութիւն կը ներկայանար
իր մտքին, որովհետեւ իր բնութեան էն իրական մա-
սովը, հոգեբանի կարողութեամբն էր որ կը խոր-
հէր անոր վրայ: Մոռցաւ Տիւմուլէնը այնքան՝ որքան
Ռիօմի ճամբորդութեան անպատեհութիւնները եւ իր
գլուխը ամբողջովին խորաւորեցաւ բարոյական այն
խնդրոյն մէջ, զոր ոճիրը վեր կը հանէր: Առաջին
հարցումը սա պէտք էր եղած ըլլալ. « Ռօպէր Կրէս-
լու իրաւցե՞տ պաննա՞ծ է Օր. տը ժիւսսան . » Փիլի-
սոփան ոչ իսկ խորհեցաւ ասոր վրայ, առանց դիտ-
նալու անձնատուր ըլլալով ընդհանրացնող մտքերու
մէկ թերութեան, որոնք կիսով չափ միայն կատուզեն
այն հիմնակէտները՝ որոց վրայ կը տեսարանեն: Ե-
ղելութիւնները ուրիշ բան չեն իրենց համար, . . . բայց
եթէ տեսական շահագործութեան մը նիւթը եւ յօժա-
րակամ կը ձեւափոխեն զանոնք իրենց գրութիւնները
ստելի աղէկ բարձրականգներու համար: Սա նորէն
ձեռք առաւ այն բանաձեւը որով այդ տուամը ամ-
փոփած էր ինքնիրեն: « Երիտասարդ մը որ կը նա-
խանձի եւ կոպաննէ, ահա ասարցոյց մըն ալ ի հաս-
տատութիւն իմ սա բնաբանիս թէ, կործանումի բը-
նազդը եւ սիրոյ բնազդը միասին կարթննան արուին
մէջ. . . » Այս սկզբունքը գործածած էր իր Կրեւոն

սեռութիւնն մէջ. ծննդական զգայարանքի մուրու-
թիւններուն վրայ արտակարգ յանդգնութեամբ գը-
լուխ մը գրելու համար : « Քաղաքակրթեալ մարդուն
մէջ՝ վայրագ անասնութեան վերերեւումը ինքնին բա-
ւական է բացատրելու այդ գործը . . . . Պէտք է նաև
ուսումնասիրել մարդասպանին անձնական ժառանգա-
կանութիւնը . . . » Ռոպէր կրէսլուն մտքով նկարա-
դրելու ճգնեցաւ , առանց այդ պատկերէն կարենալ
վերջուշելու տարբեր դիմագծեր անոնցմէ՝ որոնք իր
գլխուն մէջ ուրուադրուած կարծիքը կը վաւերացնէին :
« Շատ փայլուն այդ սեւ աչքերը , չափազանց աշ-
խոյժ այդ շարժումները , ինծի հետ յարաբերութեան
մտնելու յեղակարծ այդ եղանակը , հետս խօսած ա-
տեն այդ խանդավառութիւնքը , ջղային խանգարում
ըլլալու էր այդ տղուն մէջ : Հայրը երիտասարդ մե-
ւած է : Եթէ կարելի ըլլար ապացուցանել թէ ըմ-
պելախտ կայ այդ ընտանիքին մէջ , թերևս շատ աղ-
ւոր մէկ պարագան պիտի ունենայինք անոր : որուն
Լըկրան Տիւ Սօլլ երկիքսի շարվէ անունը կուտայ :
Այսպէսով պիտի բացատրէինք այդ երիտասարդին
լուութիւնը եւ իր ուրացումները պիտի կրնային ան-
նենգ ըլլալ : Այս է էական տարբերութիւնը զոր Տիւ
Սօլլ մատնանիչ կընէ վերնոտին (սառալը) եւ խելա-
գարին միջեւ : Խելագարը կը յիշէ իր գործերը , վեր-
նոտը կը մոռնայ զանոնք . . . Էթիէթթիք Լարվէ՞ մըն
է արդեօք . . . » Իր անըջախոհութեան այս կէտին
հասած ատեն , փիլիսոփան ճշմարիտ հրճուանքի վայր-
կեան մը ունեցաւ : Իր ցեղի մարդոց սիրական մէկ
տովորութեանը համեմատ , գաղափարներու շէնք մը
յօրինած էր , զոր իբր բացատրութիւն կընդունէր :
Շատ մը կողմերէն զննեց այդ վարկածը , օրինական
բժշկութեան գեղեցիկ գրուածին մէջ՝ անոր հեղի-

նակին յիշատակած զանազան օրինակները յիշելով ,
այնչափ եւ այնպէս որ մինչեւ բուսաբանական պար-
տէզը հասաւ , ուր մտաւ Սէն-Պէրնաուի քարափին մեծ
դռնէն անցնելով : Աջ կողմը դարձաւ հնաուրց ծա-
ւեր անկուած ծառուղիի մը մէջ , որոց բուները կը
գալարէին , երկաթուած ու դաճածեփ : Սասուկացած օ-
ղին մէջ կը ծփար վայրի գազաններէն արտաբուրդ
գածան տամկահոտ մը , որոնք հոն մօտը իրենց վան-
գակապատ արգելոցներուն մէջ կը շրջադառնային :
Փիլիսոփան այս հոտին չնորհիւ թարթափեցաւ իր
մոտախոհանքէն և սկսաւ դիտել այլանդակօրէն գի-
սալուիւ , խոշոր ծերուկ վարագ մը , որ իր պզտիկ
թաթերուն վրայ կանգնած , ժանիքներուն մէջտեղը
չարժուն ու անյապ իր ցուկը կը կարկառէր :

— « Եւ ըսե՛լ որ » մտածեց գիտունը , « մենք
զմեկ հազիւ կը ճանչնանք այնքան որքան այս կեն-
դանին կը ճանչնայ ինքզինքը : Մեր մէջը կատարուող
գործողութիւններուն , մէկ ո՛րքան տարտամ , ո՛րքան
չփոթ գիտակցութիւնն է այն՝ զոր մենք մեր անձը
կը կոչենք : » Եւ Ռոպէր կրէսլուին վերադառնալով .
« Ո՞վ գիտէ : Այն երիտասարդը ա՛յնքան մտադրա-
դած էր եսին բազմազանութեամբը : Աղօտ զգա-
ցում մը ունէր արդեօք թէ իր մէջը երկու որոշ վի-
ճակներ կը կրէր , իբր առաջին տարր և իբր երկ-
րորդ տարր . . . Երկու էակներ վերջապէս , մէկը ,
դգաստ , խելացի , պարկեշտ , մտքի աշխատութեանց
սիրահար , այն՝ զոր ճանչցայ . և միւսը մուսյլ , ան-
գութ , գրգռոտ , այն որ սպաննեց . . . Արդարեւ ,
պարագայ մըն է ասիկա . . . Շատ բազգաւոր եմ ա-
տոր հանդիպած ըլլալուս . . . » կը մոռնար որ Արդա-
բութեան Պալատէն դուրս ելած պահուն , կողբար
Ռիօմի ամբաստանելոյն հետ իր յարաբերութիւնն-

բուն վրայ : « Հիմայ մայրը ուսումնասիրելս յաջողութիւն մը պիտի ըլլայ : Սերնդագծին վրայ ճշգրիտ ստուգարաններ պիտի հայթայթէ ան ինծի . . . Մեր հոգեբանութեան մէջ որքան կը պակաս մեծ մարդոց և ոճրագործներու մտային յօրինուածքին վրայ ականատեսօրէն գրուած ընտիր մենագրութիւններ : Ես պիտի փորձեմ ասիկա գրի ասնել . . . » Ամէն անկեղծ անձկատենջանք , իմացական ըլլայ թէ տարբեր , եստէր կ'ըլլայ : Այդպէս փիլիսոփան որ չպիտի ուզէր ճանձի մը վնաս հասցնել , որպէս կ'ըսեն , աւելի թեթեւօտն կը քալէր դէպի Քիւվիէ փողոցին գուռը դիմելով , ուրկէ ժիւստիէօ փողոցը , յետոյ կիտը լա Պրօս փողոցը պիտի հասնէր և տեսակցութիւն մը պիտի ունենար վշտահար մօր մը հետ որ անշուշտ կուգար իրեն թախանձելու որ օգնէ ազատելութեան անմեղ տղու մը գլուխը : Բայց ամբաստանելոյն հաւանական անմեղութիւնը , մօրը կսկիծը , այն դերը զոր ինքն իսկ կոչուած էր խաղալու այս նոր անտարանին մէջ , ամէն բան կ'անհետանար յիշագրելու , նշանակելի մանրամասն իրողութիւններ հաւաքելու հաստատուն գաղափարին առջև : Ժամը չորս կը գարնէր երբ այս եղական երազողը որ չէր կասկածէր իր սեպհական վայրագութեան վրայ , պատուական դիպչնութենէ մը յափշտակուած բծիչկի մը պէս , իր մայթին վրայ ելաւ և իր ամբողջ առջև հասաւ : Կառանցիկ դրան սեմին վրայ երկու հոգի կեցած էին , հայր Քառօսնէ և սովորաբար փողոցին ծայրը կեցող բեռնակիրը : Կանակին Սարիէն Սիքսթի եկած կողմին դարձուցած , խնդրով կը գիտէին դիմացի մայթին վրայ աստանդող գինովի մը երեւումները և կը փոխանակէին այն փձախօսութիւնները զորս նմանօրինակ տեսարան մը կը թելադրէ ժողո-

վրդի մարդոց . Ֆէրտինան աքաղաղը , ի ուխ ու փայլուն կը ցատկաւէր իրենց տօքերուն տակ , և քաբայատակին անջրպետը կը կտցէր :

— « Աս քեզի արարած մը որ չափէն աւելի խըմեր է , ապահովապէս , » կըսէր բեռնակիրը :

— « Եւ ես ալ կըսեմ որ , » պատասխանեց Քառօսնէ , « ասանկ ըլլալուն պատճառ պէտք եղածին չափ խմած չըլլալն է : Որովհետեւ եթէ աւելի խմած ըլլար գինետունը ինկած պիտի ըլլար . . . եւ պատեւուն եզերքը կարևացուկ երբան , անճրկած վագնը ներկայացնելու վրայ չպիտի ըլլար հիմայ . լա՛ւ , նայէ՛ , սեւերով կնկանը վրայ կիյնայ կոր . . . » :

Երկու խօսակիցները՝ որոնք փիլիսոփային գալը չէին տեսած , դրան անցքը կը խափանէին անոր առջև : Այս վերջինը , իր վարմունքին սովորական քաղցրաբարոյութեամբը վայրկեան մը վարանեցաւ անոց նեղութիւն տալու : Ինքն ալ մեքենապէս ակնարկով գինովին հետեւեցաւ : Թշուառ մըն էր ան քաղքենազգեստի գրգռեակներով , գլուխը անհամար տեղատարափներէ ողողուած բարձրագլի գլխարկ մը դրած և պատուած կօշիկներու մէջ խաղցող ոտքերով : Զարնուեր էր խորասուզ կնկան մը որ կիտը լա Պրօս փողոցին մայթին վրայ , Լիննէ փողոցին անկիւնը ոտքի վրայ էր կեցած : Այդ կնիք անտարակոյս այս վերջին փողոցին կողմէն մէկուն գալուն կապաէր որ դինքր շատ կը շահագրգռէր , որովհետեւ առջի բեռան ետին չգարձաւ : Յնցոտազգեստ մարդը , գինով մարդոց յարապնդութեամբ , սկսաւ ներում խնդրել այդ կնիկէն որ վերջապէս նշմարեց անոր ներկայութիւնը : Զգուանքի շարժում մը ընելով հեռացաւ անկից : Գինովը այն ատեն յանկարծական դայրագնում մը ունեցաւ և պատին կրթնելով նախատալից խօս-

քեր նետեց , և հոն խաղացող շատ մը տղաքներու համախռնում մը յառաջ բերաւ իր շուրջը : Բեռնակիրը սկսաւ խնդալ , Քառօսնէ նմանապէս : Յետոյ , երբ իր աքաղաղը փնտուելու համար կը դառնար մրսնալով . — « Նորէն ո՞ւր գնաց նուազախաղ պարելու , այդ վարպետորդին . . . » նշմարեց Ատրիէն Սիքսթը որուն ետին ապաստանած կը Ֆէրտինան եւ որ ինքն ալ , կուշանար ներս մտնելու , գինովին ու անձանթութուհին միջև տեղի ունեցած տեսարանը դիտելով .

— « Ո՛հ , պարոն Սիքսթ , » ըսաւ դռնապանը , « ճիշդ ադ սեւերով կնիկն է որ մէկ քառորդ ժամուան մէջ երկու անգամ ձեզի հարցուց . . . : Ըսաւ որ պիտի սպասէիք իրեն դալուն : »

— « Գացէ՛ք կանչեցէք , » պատասխանեց գիտունը , և ինքնիրենը , « Մայրն է , » ըսաւ : Իր առաջին դրդումը եղաւ իսկոյն ներս մտնել . յետոյ տեսակ մը երկչոտութիւն գինքը կասեցուց , եւ կեցաւ հոն , դըրանը սեմին վրայ , մինչդեռ դռնապանը , իր քիչ մը բարձր քառքէթը դրած , կաշեգողնոցը մարմնոյն շուրջը պատած , աքաղաղը ետին ձգած որ կարտորար անոր ետեւէն , կը վազէր մինչեւ փողոցին ծայրը հաւաքուած խմբակը , կինը հաղիւ լսած հայր Քառօսնէի ըսածը , թողլով որ Ֆէրտինանին տէրը կշտամբէ գինովը , ինք անմիջապէս դիմեց դէպի փիլիսոփային տունը : Այս վերջինը , իր պտոյտի ատենուան տրամախոհութիւնները բնազդմամբ շարունակելով , անմիջապէս արտասովոր նմանութիւն մը նշմարեց դէպի իրեն եկող խորհրդաւոր կնկան եւ այն երիտասարդին միջև որուն վրայով հարցաքննուած էր : Շատ դալկահար դէմքի մը վրայ , մի եւ նոյն վառ նայուածքը եւ վտիտ դէմքի մը մի եւ նոյն կտորուածքը : Այս անգամ ամենադոյզն կասկած մը իսկ չունեցաւ

և մի միայն ուսումնասիրուելիք պարագային ուշադիր անողոք հոգեբանը , անմիջապէս տեղի տուաւ ձախորդ մարդուկին՝ որ դործնական կեանքի անատակ , և իր երկար մարմինէն նեղուած , տանջուելու աստիճան կը տազնապէր առաջին պարբերութիւնը արտասանելու համար : Տիկին կրէսլու , — ինքն էր արդարեւ , — իրեն մօտենալով , անմիջապէս զուրցելու ծառայութիւնը մատոյց իրեն :

— « Ես , պարոն , երէկ ձեզի դրող անձն եմ : »

— « Զիս մեծապէս պատուած եղաք , տիկին , » թոթովեց փիլիսոփան . « կը ցաւիմ աւելի կանուխ տունը դտնուած չըլլալուս . . . : Բայց ձեր նամակը ժամը չորսին նշանակած էր . . . եւ յետոյ , ուղղակի հարցաքննիչ դատաւորին քովէն կուգամ ուր կանչուեցայ այդ խեղճ տղուն նկատմամբ վկայութիւն տալու . . . : »

— « Ո՛հ , պարոն . . . » ըսաւ մայրը , անոր խօսքը կեցնելու համար իր ձեռքը Ատրիէն Սիքսթին բաղուկին կրթնցնելով եւ աչքով բեռնակիրը ցուցնելով , որ դրան անկեան մէջը կը կենար ականջ տալով :

— « Ներեցէք , » ըսաւ գիտունը , որ ըմբռնեց իր մտացրութեան դժնդակութիւնը : « Կը հաճի՞ք ինձ թոյլ տալ որ առաջ անցնիմ և ձեզի ճամբայ ցուցնեմ : »

Կամարին տակ յառաջացաւ սքօղելու համար այն կարմրութիւնը որով կղզար թէ համակուած էր : Սկըսաւ վեր ելնել օանդուխէն , ուր ձմրան միջօրեաքի մը այդ վերջապահին մթութիւնը կը տիրէր : Կամաց կը քալէր խնայելու համար ընկերուհին խոնջէնքին , որ բաղրիքին կը կրթնէր , որպէս թէ այդ չորս յարկը ելնելու ջանքին բաւելու համար հազիւ քիչ մը Ֆիլիքսական ուժ պահած ըլլար : Կարճ շունչ մը որ այդ

Թափուր տան գաւառային լուսթեանը մէջ լսելի կըլլար, պէտք եղածէն աւելի կը մատնէր թշուառ կնկան տկարութիւնը: Որքան որ փիլիսոփան արտաքին աշխարհի տպաւորութիւններու նուազ զգայուն էր, ազօտ գթութեամբ մը համակուած մնաց, երբ փեղկափակ սենեակը մտնելուն պէս, զոր արդէն իր սպասուհիին վառած կրակը ու կանթեղը մեղմօրէն կը լուսաւորէին, դէմ յանդիման դիտեց իր այցելուհին: Բերնին ծայրը ու ռնգաթեւերուն երկայնքը գողացած խորշոմները, տենդէն ցամքած շրթունքը, կարկամած յօնքերուն ծալքը, կոպերուն կապուտ ձմաշնանները, սեւաթաթպան ձեւքերուն ջղադրգոութիւնը, որոնք թղթի պատատ մը կը յարջօրակէին, որ արդարացուցիչ յիշագրութիւն մըն էր անկասկած, այս դիմագծութեան բոլոր մանրամասնութիւնները վերջապէս, սեւեռամտածումին առայտանքները կը բացայայտէին, և բազկաթուռին վրայ աւելի իշխալով քան թէ նստելով, ըսաւ հատկըտեալ ձայնով մը:

— « Աստուած իմ, Աստուած իմ... բսել է շատ ուշ եմ մնացեր... Կ'ուզէի, պարոն, խօսիլ ձեզի հետ դատաւորին հետ ձեր ունենալիք տեսակցութենէն առաջ: Բայց պաշտպանեցիք զինքը, անանկ չէ՞...: Ըսիք իրեն որ կարելի չէր աղ, որ ան չէր ըրած այն բանը որով կ'ամբաստանեն կոր զինքը... Դուք դայն յանցաւոր չէք կարծեր, դուք, պարոն, զոր իր վարպետը կը կոչէր և զոր այնքան կը սիրէր...: »

— « Զայն պաշտպանելու բան չունեցայ, տիկին » ըսաւ փիլիսոփան, « ինծի հարցուեցաւ թէ ինչ եղած էին իմ յարաբերութիւններս անոր հետ, և որովհետեւ հազիւ երկու անգամ տեսած եմ զինքը և ինծի հետ իր ուսումնասիրութիւններուն վրայ միայն խօսած է...: »

— « Ո՛հ, » ընդմիջեց մայրը անձկութեան խո-

րունկ շեշտով մը, և կրկնեց. « Շատ ուշ եմ հասեր, Բայց ոչ... » Թախանձեց, միացնելով իր ձեռքերը որոնք կը դողդոջէին. « Պիտի դաք, պարոն, ոճրագատ ատեանին առջեւ վիայելու որ յանցաւոր չկըրնար ըլլալ ան, որ գիտէք թէ չկրնար ըլլալ: Մէկ օրէն միւսը, մարդ ասանկ մարդասպան. թունաւորիչ չկրնար ըլլալ: Ոճրագործներուն պզտիկութիւնը գուշակել կուտայ ոճիրը... Անոնք ստահակ, խաղամոլ, սրճարանները գեգերող կ'ըլլան... Բայց ինք, պարոն, շատ պզտիկ հասակէն, իր դժբաղդ հօրը հետ միշտ գրքերու մէջ... Ես էի որ կը սէի իրեն. — « Օ՛ն, Ռօպէր, դուրս ելի՛ր, պէտք է դուրս ելլել, օգ առնել, մտահանգչիլ...: » Այդ անիծեալ ընտանիքին մէջ անոր մտնելէն առաջ, դիտնայիք ի՛նչ անուշ, համով կեանք մը կը վարէինք ես ու ինք: Եւ իմ պատճառովս, այլ եւս ինծի բեռ չըլլալու համար մտաւ հող, ինչպէս նաեւ իր ուսումնասիրութիւնները շարունակելու համար... Երեքկամ չորս տարուան մէջ փոխ-ուսուցիչ պիտի ըլլար, յետոյ լիսէի մը մէջ պաշտօն պիտի ստանձնէր, Բլէրմօնի մէջ թերեւս... Պիտի ամուսնացնէի զինքը: Իրեն համար պատուական հարսնցու մը ունէի միտքս դրած... Իր քովիկը, անկիւն մը պիտի մնայի ես, իր զաւակները խնամելով: Ո՛հ, պարոն, » և փիլիսոփային աչքերուն մէջ իր խանդոտ տենջանքին համապատասխան պատասխան մը կորոնէր. « Ըսէք կարելի՞ բան է որ այդ տեսակ գաղափարներ ունեցող տղայ մը որքան ըլլայ ինչ որ կը պատմեն իրենք: Անուանարկութիւն է այս, անանկ չէ՞, պարոն, անուանարկութիւն... »

— « Հանդարտեցէք, տիկին, հանդարտեցէք: » Ասոնք էին այն միակ բառերը զորս Ատրիէն Սիքսթ

— « Եթէ անմեղ է, ուրեմն ինչո՞ւ լռելու այս յամառութիւնը... » շատ փրկիտփան, որ ինքնին խորհեցաւ թէ, իսեղձ կինը ոչինչ ապացուցած էր իրեն, եթէ ոչ ակներեութեան դէմ մաքառելու իր մոլեգնութիւնը:

— « Է՛հ, եթէ յանցաւոր ըլլար, պիտի խօսէր » տղաղակեց Տիկին Կրէտլու, « Ինքզինքը պիտի պաշտպանէր, պիտի ստէ՛ր: Ո՛չ, » աւելցուց աւելի խուլ ձայնով մը, « գաղանիք մը կայ, բան մը գիտէ գոր չուզէր ըսել, ապահով եմ ասոր: Չխօսելու համար պատճառ մը ունի: Ինչո՞ւ: Չանուանարկելո՞ւ համար այդ գեռատի աղջիկը, քանի որ կը պնդեն թէ կը սիրէր զայն... Ո՛հ, Պարոն, » ըսաւ ձեռքերը միացնելով, « Եթէ ամէն ջանք ընելով ուզեցի ձեզ տեսնել, եթէ երկու օրուան համար Ռիօմէն հեռացայ, ասոր համար ալ էր: Դուք միայն կրնաք զայն խօսեցնել, խօսք առնել իրմէն որ ինքզինքը պաշտպանէ, արգարացնէ, խօսի: Պէտք է որ խօսք տաք ինծի թէ պիտի գրէք իրեն, թէ պիտի գաք հոն: Այդ՛ բանը պարտական էք դուք ինծի, » յտրեց խիստ ձայնով մը, « Այնքան տառապեցուցած էք դուք զիս: »

— « Ե՞ս » հարցուց փրկիտփան:
— « Այո, դո՛ւք, » շարունակեց դժնդակօրէն, եխօսած աստեղը, իր դէմքը վաղեմի սիւրբու մուայլ ազդուութիւնը կարտայայտէր. « Եթէ իր հաւատքը մոռցաւ, որո՞ւնն է յանցանքը: Ձերը, պարոն, ձեր գրքերունը... Աստուած իմ: Այդ թուականին որքա՛ն ստեցի ձեզ... Կը տեսնեմ տակաւին զինքը և իր դէմքը, երբ ըսաւ ինծի թէ Մեռելոցին օրը հագորդութիւն չպիտի առնէր... որովհետեւ կը թերեհաւատէր: — « Եւ հա՞յրդ, » ըսի իրեն, « Մեռելոցի՛ օրով... » — Սա պատասխանը տուաւ ինծի.

« Թող զիս, հաւատք չունիմ այլ եւս, ամէն բան լմնցած է: » Իր սեղանին առջեւ նստած էր և հատոր մը կար իր առջեւ գոր գոցեց ինծի հետ խօսած ատեն: Կը յիշեմ: Մեքենապէս կարդացի հոն, հեղինակին անունը: Ձեր անունն էր այն, պարոն: Այդ օրը չվիճարանեցայ իրեն հետ, ինք մեծ գիտուն մըն էր արդէն, և ես ողորմելի տգէտ մը... Բայց հետեւեալ օրը, երբ ինք դպրոցն էր, Հ. արքա Մարդէլը, որ զինքը կրթած էր, իր սենեակը տարի գրադարանը ցոյց տալու համար: Նախագագացում մը տնէի որ այդ ընթերցումներն էին տղաս մոլորեցնողը: Ձեր գիրքը, պարոն, սեղանին վրայ էր տակաւին: Հ. Մարդէլ արքան առաւ զայն և ըսաւ ինծի. « Ասիկայ, էն վատթարագոյնն է... » Պարոն, ներեցէք եթէ կը վիրաւորեմ զձեզ, ներեցէ՛ք. բայց կը տեսնէք որ եթէ տղաս առաջուան պէս քրիստոնեայ մնացած ըլլար, իր խոստովանահօր պիտի դիմէի պաղատելու որ զայն խօսելու հարկադրէ: Դուք զինքը հաւատքէն ըրիք, չեմ մեղադրէր զձեզ, այլ եւս ո՛ր չեմ պահէր բնաւ. բայց ինչ որ քահանայէն պիտի խնդրէի կուգամ ձեռնէ խնդրելու... Լսելո՛ւ էիք զինքը Բարիլգէ վերադարձին: Ձեզի համար կըսէր ինծի. « Դուն չես ճանչնար զինքը, մայր. պիտի մեծարէիր զինքը, սուրբ մըն է ան: » Ո՛հ, խօսք տուէք ինձ որ պիտի խօսեցնէք զայն: Թող խօսի, թող խօսի, ինծի համար, հօրը համար, զինքը սիրողներուն համար, ձեզի համար, պարոն, որ չէք կրնար մարդասպան մը ունենալ իբր աշակերտ: Որովհետեւ ձեր աշակերտն է ան, դուք իր վարպետն էք. ձեզի համար պարտական է ինքզինքը պաշտպանելու, ինչպէս ինծի՛ մօրը համար...: »

— « Տիկին, » ըսաւ գիտունը խորունկ լրջու-

թեամբ մը, « կը խոստանամ ձեզ ընել՝ ինչ որ կըր-
նամ ընել: » Նոյն օրուան մէջ այս երկրորդ անգամն
էր որ վարպետի մը՝ իր աշակերտին համար այդ պա-
տասխանատուութիւնը իր դէմը կը ցցուէր: Դատա-
ւորին առջեւ, այդ պատասխանատուութիւնը մտքով
ձգտեալ գտած էր զինքը, խորհողին զիմադարձու-
թեանը մէջ, որ անմիտ սողտանք մը արհամարհան-
քով կը մերժէ: Տարիքոտ այս կնկան խօսքերը, որ
կը սարսուար մարդկային այդ վշտէն՝ որուն իր իմա-
ցական ճգնաւորի կեանքին բերմամբ այնքան քիչ
վարժուած էր, իր մէջ հպարտութենէ շատ տարբեր
թելեր կը յուզէին: Այլ աւելի տարօրինապէս շարժե-
ցաւ իր սիրտը, երբ Տիկին կրէտու, անոր ձեռքը
բռնելով յարեց քաղցրութեամբ մը՝ որ իր շեշտին քիչ
մը առաջուան դժնդակութիւնը կը հերքէր. — «Լսած
էր ինձի, ձեր բարի, շատ բարի ըլլալը: Եկած եմ
նաեւ,» շարունակեց իր արցունքները սրբելով, «գոր-
ծադրելու յանձնարարութիւն մը՝ զոր ըրաւ ինձ խեղճ
տղան: Եւ տեսէք թէ աս ալ իր անմեղ ըլլալուն ա-
պացոյցը չէ՞ միթէ: Երկու ամսուան միջոցին, բան-
տին մէջ փիլիսոփայական երկար աշխատութիւն մը
ամբողջովին մաքուրը առաւ: Ըսաւ ինձ որ մեծապէս
յարած է անոր, թէ իր գլխաւոր գործն է, և ես
վրաս առի զայն ձեզ յանձնելը:» Գիտունին երկա-
րեց թուղթի պատատը զոր ծունկերուն վրայ կը բռ-
նէր. « Ինձի տուածին պէս է... Թոյլ կուտան հոն
իրեն որ ուզածին չափ գրէ. ամէն մարդ կը սիրէ
զինքը... Կը թոյլատրեն ինձ որ խօսիմ իրեն հետ,
տարբեր տեղ մը այն ահռելի խօսարանէն ուր պա-
հապանք, միշտ մեր միջեւ կը կենար: Հիմայ զինքը
փաստարանաց սենեակին մէջ կը տեսնեմ... Բայց
զայն ճանչցողը, ի՞նչպէս չսիրէ զինքը... Կ'ուզէ՞ք

նայիլ, » թախանձեց և խռոված ձայնով մը. « Բնաւ
չէ ստած ինձի և կը հաւատամ որ իր ինձի ըսա-
ծին պէս է... Սակայն և այնպէս ո՛ւր էր որ ձեզ
գրելու միտք ընէր, ինչ որ շուգեր ուրիշին վստա-
հիլ... »:

— « Հիմայ կը նայիմ, » ըսաւ Ատրիէն Սիքսթ,
որ պատատը ծալատեց, նայուածքը նետեց տետրա-
կին առաջին երեսին վրայ և հոն կրցաւ կարդալ.
« Արդի Հոգեբանութիւն », յետոյ երկրորդ թերթին
վրայ ուրիշ վերնագիր մը. « Քննախօսութիւն ին-
քինքիս վրայ, » որուն տակը կային հետեւեալ տու-
ղերը. « Կը խնդրեմ սիրելի վարպետէս, Պ. Ատրիէն
Սիքսթէն, որ յաջորդ էջերը, միմիայն իրեն պահե-
լու համար ինքզինքը խօսք տուած նկատէ: Եթէ չըն-
դունիր իր տարաբաղդ աշակերտին հանդէպ այսպիսի
յանձնառութիւն մը ընել, կը խնդրեմ իրմէն որ ջնջէ
այս տետրակը, որի որ ըլլայ, նոյն խի գլուխս ա-
զատելու համար այս յիշատակարանը մարդու չյանձ-
նելու մասին իր պատուոյ դժացումին ապաւինելով:»
Եւ երիտասարդը պարզապէս իր անուան սկզբնատա-
ւերով ստորագրած էր:

— « Էհ, ուրե՞մն, » հարցուց մայրը, մինչ փիլի-
սոփան տետրակը կը թղթատէր խորունկ անձկու-
թեան մը մատնուած:

— « Է՛հ ուրեմն, » պատասխանեց տետրակը գո-
ցելով, և առաջին էջը Տիկին կրէտուի խուզարկու
աչքերուն կարկառելով, « փիլիսոփայական աշխատու-
թիւն մըն է միայն, ինչպէս որ իմացուցած էր ձեզի:
Տեսէք... »

Հարցում մը գոյացաւ մօրը բերնին վրայ, կաս-
կածոտութիւն մը՝ բիբերուն մէջ, երբ իր խեղճ մըրա-
քին համար անխմանալի, գիտական այդ բանաձեւը

կը կարդար: Նշմարաւ էր Ատրիէն Սիքսթի վարան-
քը: Յետոյ չհամարձակեցաւ և ոտքի ելաւ ըսելով .

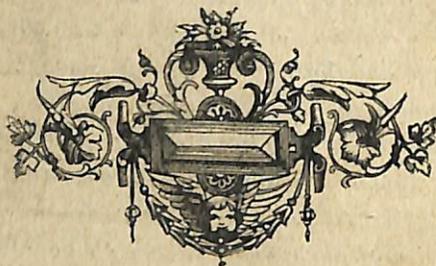
— «Ներողամիտ գտնուեցէք, ձեզ այսքան երկար
ատեն զբաղեցնելու համար, պարոն: Վերջին յոյսս
ձեր վրայ դրած եմ և դուք պիտի չխարէք մօր մը
սիրտը: Խոստումնիդ առած կ'երթամ կոր:»

— «Ինչ որ կարելի է ընել ճշմարտութիւնը մէջ-
տեղ հանելու համար,» ըսաւ փիլիսոփան ծանրու-
թեամբ, «պիտի ընեմ, տիկին, անգամ մը ևս կը
խոստանամ ձեզ:»

Երբ ճամբու դրաւ դժբաղդ կինը, և միամիտակ
մնաց իր սենեակին մէջ, Ատրիէն Սիքսթ իր խոկում-
ներուն մէջ ընդ երկար սուզած մնաց: Յետոյ Տիկին
Կրէսլուի յանձնած ձեռագիրը աւնելով կարդաց,
նորէն կարգաց երիտասարդին գրած խօսքը, և փոր-
ձիչ տետրակը մէկդի նետելով, սկսաւ սենեկին մէջ
չըջագայիլ, անպայման կերպով, Երկու հեռ ձեռք ա-
ռաւ այդ թերթիկները, և կրակին մօտեցաւ, յետոյ
չնետեց բոցերուն մէջ: Պայքար մը կը մղուէր իր
գլխուն մէջ, աշակերտին այս խոստովանութեան՝ իր
մէջը յարուցած լափող հետաքրքրութեան և շատ
այլատեսակ երկիւղներու միջև: Կզգար որ ստանձ-
նելով այն յանձնառութիւնը զոր այդ ընթերցումը
կը պարտադրէր իրեն և իմանալով ինչ որ այդ է-
ջերը կրնային իմացնել իրեն, թերեւս քստմնելի կա-
ցութեան մը մէջ պիտի իյնար: Երիտասարդին ան-
մեղութեանը ապացոյցը ձեռք պիտի անցնէր արդ-
եօք, առանց զայն գործածելու իրաւունքը ունենա-
լու, թէ, ինչ որ ալ աւելի կահարեկէր զինքը, անոր
յանցապարտութեանը ապացոյցը: Առանց գիտակ-
ցութիւնը ունենալու, իր էն ներքին խորքին մէջ
կը դողար նաև որ, ոճրագործութեան պարագային

մէջ, այդ յիշատակարանին մէջ, իր իսկ ազդեցու-
թեան հետքին պիտի հանդիպէր, ինչպէս նաև ար-
դէն երկու անգամ յայտնուած այն ամբաստանութեան
թէ իր գրքերը խառնուած են այս չարաշուք գոր-
ծին: Միւս կողմէ, ամեն տեսակ շիթութենէ խոր-
շող և ուսումնասիրող մարդու անդիտակից իր եսա-
կանութեամբ կը բաղձար սուելի չյառաջանալ տօամի
մը մէջ. որուն վերջնականապէս խառնուելու պէտք
չունէր: «Ոչ,» եզրակացուց, «պիտի չկարդամ այդ
քննախօսութիւնը: Պիտի գրեմ այդ տղուն, որպէս
մօրը խոստացայ, յետոյ խնդիրը պիտի փակուի:» Իր
խոկումներուն միջոցին, ճաշելու ժամը հասած էր:
Միս միտակ կերաւ, ամեն ատենուան պէս, արծափէ
իր ջերմոցին քովը, — շատ մսկրտ ըլլալով, ջեռուցումն
էր իր դիւրահանգատի միակ պայմանը, — և շատ պրո-
տիկ, կիրքակ, մոմլաթով ծածկուած սեղանի մը առ-
ջև նստած: Կանթիկը զոր իր աշխատութիւններուն
համար կը գործածէր, կը լսաստորէր իր պատգ կե-
րակուրը որ այդ իրիկունը, ըստ սովորութեան, կը
բաղկանար ապուրէ մը, միակ պնակ մը բանձարե-
ղէնէ, իրը ազանդեր՝ մէկ քանի չամիչէ, և իրը ոմ-
պէլի՝ պարզ ջուրէ: Ընդհանրապէս, դիպումով
կառնէր մին այն գրքերէն որոնք խառնակոյտ տօաջ
չբերելու համար, հոն քշուած գրադարան մը կը
լիազարդէին, և կամ Օր, Գրաբնագին կունկնդրէր
որ ասն գործերուն մանրամասնութիւնները կը բա-
ցատրէր իրեն: Այդ իրիկունը դիրք չփնտուցե իր
տնաբարուհին ի գուր փորձեց հասկնալ թէ կնոջ այցը
և դատաւորին կրչնագիրը ամենաոյոզն յարակրու-
թիւն մը ունէի՞ն, Հոյ կենէր, ձմեռուան հով մը
որուն միմունջը, մուայլ թափուր անջրպետն մէջ
մեղմօրէն կը մարմրէր փեղկերուն զարնուելով: Ճա-

չէն ետքը, փոխանակ դուրս ելնելու, իր բազկաթուին մէջ և Ռօպէր կրէսլուի ձեռագրին առջեւ նստած, գիտունը երկարօրէն ունկնդրեց այս միօրինակ հեծրունին: Իր տարակուսանքները նորէն գրասեցին զինքը: Ապա, հոգեբանութիւնը յաղթեց ամեն խղճամտութեան և երբ ետքէն Մարիէթ եկաւ, իմաց տալու իր տիրոջ որ, անկողինը պատրաստ էր, և կանթեղը առնելու, հրաման ըրաւ որ ինք երթայ պառկի: Ժամը երկուքը կը զարնէր կոր երբ տակաւին ինք կարդալու վրայ էր վերլուծումի այն տարօրինակ հատուածը զոր Ռօպէր, ինքզինքին վրայ քննախօսութիւն անուանած էր և որուն բուն վերնագիրը պէտք էր ըլլաւ. «Այժմու երիտասարդի մը խոստովանանքը:»

Դ.

ԱՅԺՄՈՒ ՆՐԻՏԱՍՅՐԴԻ ՄԸ ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՆԻԸ

Ռիոմի քանտը, Յունուար 1887

Ձեզի կը գրեմ, պարոն, ինքզինքիս վրայ այս յիշատակարանը զոր, հակառակ մօրս պաղատանացը, մերժեցի մօրս փաստարանին: Ձեզի կը գրեմ, ձեզի որ այնքան քիչ կը ճանչնաք զիս իրողութեանց չըջանալին մէջ,—և կեանքիս ո՞ր պահուն,—այն միւկնոյն պատճառով, որով ձեզ բերի իմ նախընծայ աշխատութիւնս: Ձեր, հռչակաւոր վարպետին և իմ, էն անուանարկիչ ոճիրով ամբաստանուած ձեր աշակերտին միջեւ կապ մը կայ զոր մարդիկ չեն կարող գիտնալ, զոր դուք իսկ կանգիտանաք և զոր ես կը գամ այնքան սերտ որքան անփշրելի: Այնքան խանդաղին, այնքան լիուրի ապրեցայ ձեր մտածումին հետ և ձեր մտածումովը, էութեանս էն վճռական չըջանին մէջ: Հիմայ, իմացական հոգեվարքիս անձկութեանը մէջ, ձեզի է որ կը դառնամ, իբր այն միակ էակին որմէ կրնամ օգնութիւն մը սպասել, ակնկալել, աղերսել: Ո՛հ, մի անտեսէք զիս, պարոն ու մեծարոյ վարպետ և հաւատացէք որ զիս շուրջպատող, արդարութեան ունայն տարուածը չէ բնաւ պատճառ՝ ահաւոր այն

խոսովքներուն որոց մէջ կը տապալակիմ: Փիլիսոփայ անունին արժանի չպիտի ըլլայի, եթէ շատոնց սորված չըլլայի, մտածումս նկատել իբր միակ իրակա- նութիւն, որուն կրնամ վստահիլ, և արտաքին աշխարհը իբր տեսլերեւոյթներու անտարբեր ու ճակատագրային յաջորդութիւն մը: Տասնըօթը տարեկանէս ի վեր իմ մեծ կամ փոքր սրտնեղութիւններուս ատեն, ինծի կանոն ըրած էի կրկնել մեր սիրական Սրինոզայի բանաձեւը. «Այն ուժը որով մարդ կը յարատեւէ գոյութեան մէջ, սահմանափակ է և արտաքին պատճառներու ուժը կը գերազանցէ զայն անհունապէս:» Վեց շարաթէն կրնայ ըլլալ որ մահուան դատապարտուիմ, այն ոճիբին համար որուն մէջ աննեղ եմ և չեմ կրնար ինքզինքս արդարացնել, —այս էջերը կարդալէ ետքը, պիտի հասկնաք թէ ինչո՞ւ—և սակայն առանց դողալու կախաղան պիտի կրնամ գիմել: Այս վախճանին պիտի կրնամ հանգուրժել, պաղարեան այն միւսնոյն ճիգով որով պիտի հանգուրժէի եթէ բժիշկ մը, զիս կըծաքննելէ ետքը, պիտի յառաջացած հիւանդութիւն մը ախտորոշէր վերաս: Երբ որ դատապարտուիմ, պէտք պիտի ունենամ նախ կենդանիին ընդվզումին յաղթելու և յետոյ մօրս յուսահատութեան հակահարուածը կրելու: Ձեր գրքերուն մէջ սորված եմ այդ տեսակ փորձութեանց դարմանը, և անողորելի հարկին դգացումը մտալուս մահուան պատկերին դէմընդդիմելով, մօրս մորմնքին յայտնատեսութիւնը՝ միխթարութիւնները վարող հոգեբանական օրէնքներու ճշգրիտ վերկոշումովը նուազեցնելով, պիտի կրնամ համեմատական անդորրութեան մը հասնիլ: Ձեր մէկ քանի պարբերութիւնները պիտի բաւէին առ այդ, զոր օրինակ, ձեր կամփի անդամագնևուրեան, զոր գոց դի-

տեմ, երկրորդ գրքէն հինգերորդ գլուխէն սա պարբերութիւնը.

«Երեւոյթներու տիեզերական ընդանցումը (entrelacement) անանկ մը կընէ որ անոնց ամեն մէկուն վրայ կը տարածուի բոլոր միւսներուն ծանրութիւնը, այնպէս որ տիեզերքի ամեն մէկ փոքրամասը, ամեն մէկ րոպէին մէջ կրնայ նկատուիլ իբր ամբողջութիւն մը այն ամենուն, որոնք եղան, են և պիտի ըլլան: Այս իմաստով է որ ներելի է ըսել թէ աշխարհը յաւիտենական է իր մանրամասնութեանը մէջ, այնքան որքան իր համայնքին մէջ:» Ի՞նչ պարբերութիւն, և ի՞նչպէս կընդգրկէ, ի՞նչպէս կը հաւաստէ ու կապացուցանէ այն գաղափարը թէ ամեն բան կարելոր է մեր մէջը, որպէս մեր շուրջը, քանի որ մենք ալ այս աշխարհիս մէկ փոքրամասը ու մէկ վայրկեանն ենք . . . Աւա՛ղ, ինչո՞ւ համար հարկ կըլլայ որ այդ գաղափարը, որ այնքան պայծառ կերեւայ մտքիս նայուածքին, երբ գլխով կը արամսբանեմ այնպէս որպէս պարտ է արամսբանել, և որուն կը հաւանիմ էութեանս բովանդակ գոյութեամբը, չկարենայ ջընջել իմ մէջէն, այնքան անսովոր տեսակ մը վիշտ որ սրտիս կը բռնատիրէ, երբ կը յիշեմ միջանցած աւատէս կարգ մը դործեր, որոց ես հաւանեցայ, ուրիշներ ալ որոց հեղինակն եմ թէև անուղղակի: Մէկ բառով ամենը ձեզ ըսելու համար, սիրելի վարպետս, կը կրկնեմ, թէև ես չեմ սպաննած Օր, տը ժխտան, բաց ամենայրեառ կերպով խառնուեցայ իր թունաւորման առամին, և խղճախայթեր կուսնեամ, թէև այն վարդապետութիւնները որոց կը հաւտամ, այն ճշմարտութիւնները զորս գիտեմ, այն համոզումները որոնք իմացականութեանս իսկութիւնը իսկ կը կազմեն, խղճախայթը նկատել կուտան ինձ, իբր ամե-

նէն անմիտը մարդկային պատրանքներուն : Այդ համոզումները անկարող կըլլան ինձ մատակարարելու , ստուգութեան այն հաղորտութիւնը զոր ունէի : Արտովս կերկրայիմ անոր վրայ զոր միաքս իբր ճշմարիտ կը դաւանի : Չեմ կարծեր որ ասկից աւելի ահռելի չարչարանք մը ըլլայ մարդու մը համար , որուն համակ երիտասարդութիւնը խնացական հրայրքներու մէջ սպառեցաւ : Բայց ինչո՞ւ գրական պարբերութիւններով փորձել ձեզ մեկնելու մտաւորական վիճակ մը զոր ճշգիւ կուզեմ իր մանրամասնութեանը մէջ ձեզ յայտնել , ձեզ՝ հոգիի հիւանդութեանց մեծ ճանաչողին , որպէս զի ընէք այն միակ օգնութիւնը որ կրնայ բարերար ըլլալ ինծի . բաւ մը՝ որ ինքզինքիս բացատրէ ինչ որ անբացատրելի կը մնայ ինծի , որ վկայէ ինձ թէ ճիւղող մը չեմ ես , որ զօրավիզ ըլլայ ինձ դաւանութեանցս շփոթութեանը մէջ , որ ապացուցանէ ինծի թէ խաբուած չեմ տարիներէ ի վեր , անկեղծ արարածի մը համակ խանդովը , նոր հաւատքին յարելով : Հուսկ ուրեմն , սիրելի վարպետս , շատ թշուառ եմ , և պէտք ունիմ պատմելու թշուառութիւնս համբուն : Որո՞ւ դիմել , եթէ ոչ ձեզի , քանի որ չէի կրնար յուսալ որ կրնամ դիւրբմանալի ըլլալ որ և է մէկու մը , ի բաց առեալ այն հոգեբանը որուն աշակերտն եմ : Գրեթէ երկու ամիսէ ի վեր որ բանտին մէջ կապրիմ , այն վայրկեանը ուր այս յիշատակարանը ձեզի գրելու որոշումը տուի , միակը եղաւ ուր ինքզինքս գտայ , այնպէս որպէս էի այս սոսկալի պատահարներէն առաջ : Փորձած էի սուզիլ բոլորովին վերացական կարգէ մէկ քանի աշխատութիւններու մէջ , և չէի կրցած : Այդկից գէթ օգտուեցայ ձեզի գրել կարենալու համար այս էջերը ստանց վրաս հսկել տալու : Ահա չորս օր է որ մի-

միայն ստոր վրայ կը խորհիմ , և արդէն իսկ շնորհակալ եմ ձեզ , զի մտածումիս ուժը կը վերադառնայ կոր : Նոյն իսկ , քիչ մը զգացի այն ախորժանքէն զոր ունէի ատենով , վերսկսելի փորձերս գրած ատեն , այս աշխատութեանս համար , ցուրտ խստութեանը համար մէթոսիս , — ձե՛ր մեթոսին : Երէկ թուղթին վրայ նետեցի այժմու ետիս այս մենագրութեան յատակագիծը , ձեր երկերուն մէջ , ձեր ընդունած հատուածանիշերով բաժանումը ի գործ դնելով : Մտախոյզումիս պնդատեւ կորովը ապացուցի ինքզինքիս , կեանքս վերկազմելով իր ծագումէն սկսեալ , ինչպէս երկրաչափութեան խնդիր մը պիտի լուծէի համադրութեամբ : Այս միջոցիս որոշակի կը տեսնեմ որ այն տագնապը որով կը տուայտիմ , իրեն իբր արտադրիչ ունի , նախ իմ ժառանգականութիւններս յետոյ գաղափարներու միջավայր մը , այն՝ ուր մեծցայ , վերջը իրողութիւններու միջավայր մը , այն՝ ուր փոխադրուեցայ ժիւսսա-Միանտօններուն քովը մտնելովս : Տագնապը ինքն իսկ և այն հարցերը զորս իմ մէջս կը յարուցանէ ան , նիւթը պիտի կազմեն , ուսումնասիրութեան մը վերջին հատուածներուն , զոր պիտի թեթեւցնեմ աննշան յիշատակներու մակարուծութենէն , վերածելու համար զայն , անոր՝ զոր մեր ատենի վարպետ մը ծնիչներ կը կոչէ : Ամէն բանէ աւելի ձեզի ճշգրիտ ստուգարան մը հայթայթած պիտի ըլլամ , զգալու այն կերպերուն վրայ , զորս ատենով շատ պատուական և շատ հողուագիւտ կարծեցի , և ձեզի կրկնապէս ապացուցած պիտի ըլլամ , ձեր բացարձակ դաղանապահութեան վստահելովս , և ձեր փիլիսոփայական թեւթիկունքը օգնակոչելովս , ինչ որ դուք եղաք անոր համար որ կը գրէ ձեզ այս տողերը և որ այս խիստ երկայն նախաշարիղին հա-

մար ձեռնէ ներում խնդրելով, ընդհուպ կսկսի, իր անդամահերժութեանը: Այդ անդամահերժութիւնը ի գլուխ հանելուս պէս, կտրելի պիտի ըլլայ ձեզ ըմբռնել զայն:

§ 1. Ժառանգականութիւններս

«Անցեալիս մէջ դէպ ի ետ որքան որ հետու երթամ, կատուգեմ որ իմ գլխաւոր ձիրքս, այն՝ որ կեանքիս ամեն տագնապններուն մէջ ներկայ գտնուած է, ինչպէս որ ներկայ կը գտնուի այսօր, կրկնաւորումի (dédoublement) ձիրքը, այսինքն կարողութիւնը և պէտքը եղած է: Իմ մէջս միշտ կարծես երկու որոշ անձեր գտնուած են. մին՝ որ կերթար, կուգար, կը գործէր, կը գար և միւսը որ առաջնոյն երթալը, գալը, գործելը, զգալը կը դիտէր անդդած հետաքրքրութեամբ: Ներկայ ժամուս գիտնալով հանդերձ որ բանտն եմ հոս, մահացու ոճիրով մը ամբաստանուած, պատիւս կորուսած և արտամութեամբ ընկճած, գիտնալով հանդերձ որ ես իսկ եմ Ռօպէրտ կրէտլու, Քլերմօնի մէջ 1865 Սեպտեմբեր, 5ին ծընած. . . և ոչ թէ ուրիշ մը, — կը խորհիմ այս կատարեան վրայ, իբր ներկայացումի մը վրայ որուն օտար կը մնամ: Նոյն իսկ շիտակ է ես ըսելը: Ոչ, անշուշտ: Վասն զի իմ ճշմարիտ եսս, ճշդիւ խօսելով, ոչ այն է որ կը տառապի և ոչ ալ այն որ կը դիտէ: Այդ երկուքէն է բազկացած և այդ երկուորութեան շատ յստակ մէկ ըմբռնողութիւնը ունեցած եմ, թէև այն ատեն ատակ չէի հասկնալու, տղայութենէս ի վեր, մինչև տարեկանսնութիւն չափազանցուած հո-

գերանական այս ընդունակութիւնը, — այն տղայութիւնը զոր նախապէս կուղեմ, անչահասէր պատմաբանի մը անկողմնակալութեամբը, յիշակոչել փորձելով ջնջել ամեն ինչ որ ներկայ ժամուն կը պատկանի:

«Նախընծայ յիշատակներս միտքս կը բերեն այդ Քլերմօն-Ֆէրրան քաղաքը, և այդ քաղաքին մէջ տուն մը՝ որ կը նայէր ձեմավայրի մը վրայ, որ այսօր շատ փոխուած է հրետազօրաց վարժարանին նորոգ կառուցմամբը, այն է Սապլօնի ձեմավայրը: Քաղաքին բոլոր տուներուն պէս այն տունն ալ շինուած էր Վօլվիլի քարէ, իր նորութեան ատեն գորշանման, յետոյ սևուրակ քար մը որ, ոլոր մոլոր փողոցներուն՝ միջին դարու միջնաքաղաքի մը կերպարանքը կուտայ: Հայրս, զոր շատ պզտիկուց կորսնցուցի, լօսեհներան ծագում ունէր: Քլերմօնի մէջ կամուրջներու և խճուղեաց ճարտարագէտի պաշտօնը կը վարէր: Ճագած, վատառողջ մարդ մըն էր, ցանցառ մօրուօք երեսով մը, ամբողջովին մեղամաղձոտ, հանդարտութեամբ մը համակուած, և որ զիս կը խանդաղատեցընէ, տարիներ ետքը, երբ խորհիմ իր վրայ: Կը տեսնեմ՝ զայն վերստին իր աշխատասխուցին մէջ, որուն պատուհաններէն Լիմանի անսահման դաշտագետինը կընդունչարուէր, շատ մօտէն Քրուէլի լեռնակին շտրհալի բարձրաւանդակին և շատ հետուէն Ֆօրէզի լեռներուն նսեմաստուեր շարքին հետ: Կայարանը մօտ էր մեր տունին և կառախումբերու սույլը անընդհատ կը հասնէր մինչև այդ խաղաղիկ սենեակը: Նս կրակին մօտ, գորգին վրայ կը խաղայի անձայն և այն ատենէն ի վեր այդ սուր կոշը խորհուրդի, հեռացումի, ժամանակին ու կեանքին խուսափելուն արտակարգ տպաւորութիւնը յառաջ կը

բերէր ջղերուս վրայ: Հայրս սեւ տախտակի մը վրայ կաւիճով առեղծուածային նշաններ կը գծէր, երկրաչափութեան ձեւեր ու գրահաշուի տարազներ, կոր գծերու ու բազմեզրի գրերու մէջ այն յստակութեամբ որ իր բոլոր էութեան սովորական մեթոտը երեւան կը հանէր: Ուրիշ անդամներ, ոտքի կայնած կը գըրէր ճարտարապետի սեղանի մը վրայ զոր իր գրասեղանէն նախամեծար կը սեպէր, սեղան մը՝ որ կը բաղկանար պարզապէս, երկու երկայն երկուսանիւնէրու վրայ զետեղուած, ձերմակ փայտէ լայն տախտակէ մը: Գրադարանին մէջ մանրակրկիտ կերպով շարուած չափազիտական խոշոր գրքերը, գիտունի պաղ դէմքեր որոց չորանկար (taille-douce) փորագրուած ու պպակեփակ պատկերները, պատերը դարդարող արուեստագիտական միակ առարկայներն էին, աշխարհագունտ մը ներկայացնող ճօճանաւոր ժամացոյցը, գրասեղանին վերեւը կախուած աստղաբաշխական երկու քարտէսներ, և այդ գրասեղանին վերայ, հաշուեքանակ մը իր թուանշաններով ու իր պղինձէ օղակով, ուղղաչափները, կարկինները, T ի ձեւով տափաքանակը, — յօժարակամ կը յիշեմ այդ խոցին ամենափոքր մանրամասնութիւնները ուր ամեն ինչ մտածում էր միայն, և այդ պատկերները կօզնեն ինձ խելամտելու թէ ինչպէս, էն հեռուոր մանկութեանս ատենէն ի վեր, միմիայն տեսլական ու հայեցողական գոյութեան մը երազը կազմուեցաներս, ժառանգականութեամբ նպաստաւորուած անշուշտ: Յետնագոյն մտախոհութիւններու շնորհիւ, նկարագրիս շատ մը գծերուն մէջ կրցած եմ ճանչնալ, հօրս բոլորովին վերացական ուսումնասիրութիւններու մէջ վարած կեանքին արգասիքը, բնագրական ձեւի տակ փոխանցուած: Օրինակի համար,

շարունակ եզական սոսկում մը զգացած եմ գործունէութենէն, որքան որ թեթեւ ըլլայ այն, այն ատիճան որ պարզ այցելութիւն մը տալը, սրտի տըրտիում մը կը պատճառէր ինձ երբեմն, ֆիզիքական ամենադոյզն մարզանքները անհանդուրժելի էին ինձի, ուրիշի մը հետ յայտնի պայքարի մը մտնելը, նոյն իսկ էն սիրական զաղափարներուս համար, գըրեթէ անկարելի բան մը կերեւայ ինձ, դեռ ևս: Գործելու այս սոսկումը կը բացատրուի ուղեզային աշխատութեան ծայրայեղութեամբը, որ չափազանց յառաջանալով, մարդս կը մեկուսէ իրականութիւններու մէջ, որոց չի կրնար հանդուրժել, որովհետեւ շփման մէջ չէ անոնց հետ սովորաբար: Կզգամ որ իրողութեան յարմարելու այս զժուարութիւնը խեղճ հօրմէս կուգայ ինձ. անկից՝ նաև բնդհանրացնելու այս ձիրքը որ մտածումիս կարողութիւնը և մենագարութիւնն է (manie) միևնոյն ատեն, իր արտագրութիւնն է նաև ջղային դրութեան հիւանդագիւն գերակայութիւն մը որ այնքան խօլական ըրած է կամեցողութիւնս, ինչ ինչ ժամանակաց մէջ: Հայրս որ շատ երիտասարդ պիտի մեռնէր, երբէք զօրաւոր չէր եղած: Աճումի չըջանին մէջ, հարկադրուած էր Բագմարուեստեան վարժարանի պատրաստուելու փորձին ենթարկուելու որ մահացու է լաւագոյն առողջութիւններու համար իսկ: Իր նեղ ուսերովը, նըստուկ խոկումներու երկար նիստերէն ակարացած իր անդամներովը, թափանցիկ ձեռքերով այս գիտունը, կարծես իր երակներուն մէջ, բեղուն արեան մը կարմիր գնդակներուն տեղ, քիչ մը ունէր այն կաւիճին փոշիէն, զոր այնքան ձեռնոտած էր: Չէ կտակած ինձի, ջիղերուս գըրգռականութիւնը հակակռուելու կարող մկանունքներ, այնպէս որ իրեն կը պարտիմ

վերացումի այն ճիւղին հետ որ ամենադոյզն դոր-
 ծունէութիւնը դժուար կը դարձնէ ինծի , տենջանքի
 տեսակ մը անզուսպ չափազանցութիւն : Ամեն անգամ
 որ եռանդագին ըղձացած եմ բանի մը , անկարելի ե-
 դած է ինձ սանձել այդ ցանկութիւնը . — ինքզինքս
 վերլուծած ատենս , յաճախ ունեցած եմ սա վարկածը
 թէ վերացեալ բնութիւնները միւսներէն աւելի ան-
 կարող են կրից դիմադրելու , այդ կըքին արթնցած
 պահուն , թերեւս անոր համար որ դործողութեան ու
 մտածումին միջեւի ամենօրեայ յարարելութիւնը ,
 խզուած է իրենց մէջ : Մոլեռանդները էն քաջա-
 փայլ ապացոյցները կրնան ըլլալ ատոր : Այսպէս ,
 տեսած եմ սովորաբար ծայրայեղօրէն համբերող ու
 քաղցր հօրս , անանկ յիմարօրէն սաստիկ բարկու-
 թեանց մէջ փրփրալը որոնք իր վրայ գրեթէ մարե-
 լիք կը բերէին : Այս կէտին մէջ ալ ճիշդ իր գտական
 եմ , ե իր մէջէն անցած շատաւիզն եմ քիչ հաւասար-
 ակչուած մեծ հօր մը , տեսակ մը նախնական հան-
 ճար , կէս-գեղջուկ , որ մեքենական շատ մը գիտե-
 րով քաղաքային երկրաչափի կէս-յաջողութիւն մը
 ձեռք բերած էր և յետոյ դատերով կործանած : Յե-
 ղիս այս մտտին մէջ միշտ վտանգաւոր տարր մը գըտ-
 նուած է , դայրադին բան մը երբեմն , անյեղլի մը-
 տաւորականութեան մը քովիկը : Ատենով իբր գերա-
 զանց վիճակ մը նկատեցի այդ կրկին բնութիւնը ,
 կրից ըստ կարի եռանդը՝ վերացեալ մտածումին այս
 յարատեւ կորովին միացած : Երազեցի ըլլալ միան-
 գամայն տենդոտ ու զգաստ , վերլուծուիս ենթական
 ու առարկան , ինչպէս կըսեն Գերմանացիք , ենթա-
 կան՝ որ ինքզինքը կուսումնասիրէ և այդ ուսումնա-
 սիրութեան մէջ կը գտնէ վերացումի , ինչպէս նաեւ
 գիտական զարգացումի միջոց մը : Աւա՛ղ : Ո՞ր տա-

րաւ զիս այդ ցնորքը : Բայց արդեանց վրայ խօսելու
 ատենը չէ հիմայ , տակաւին պատճառներուն վրայ
 ենք միայն :

« Էն կարեւորներէն մին , այն պարագայներուն ու-
 րոնք ազդեցին վրաս տղայութեանս միջոցին , կար-
 ծեմ թէ սա է կարդալ սորվելուս պէս , ամէն կիրակի
 առտու մայրս սկսաւ զիս իրեն հետ պատարագի տա-
 նիլ : Այս պատարագը կը մատուցուէր ժամը ութին
 քափու չիւններու դեռ նոր շինուած եկեղեցիին մէջ ,
 սօսիւնը տնկուած ծառուղիի մը վրայ , որ Սապլօնի
 ճեմավայրէն Թօրօյի հրապարակը կը բարձրանայ ,
 բուսարանական պարտէզին երկայնքը տարածուելով :
 Այդ եկեղեցիին դուռը , շարժական խանութի մը
 առջեւ նստած կար , կարկանդակ ծախող կին մը ,
 մայր ժիրաւ անունով , զոր լաւ կը ճանչնայի , գար-
 նան՝ իրմէն զնած ըլլալուս համար , պղտիկ փայտիկ-
 ներ որոյմէ չորս կամ հինգ կեռասներ կը կախուէին
 ճերմակ դերձանով կապուած : Առաջին անգամն էր
 որ այդ պտուղներէն կուտէի կոր այդ եղանակին մէջ :
 Թթու ու զով այդ պտղահամը , տղայութեան օրերուս
 զգայասիրութիւններէն մին եղաւ և այդ՝ զիս զննողի
 մը համար , պիտի կընար առիթ ըլլալ մատնանշելու
 իմ մէջս , տենջանքի այն մոլեգնութիւնը որուն վրայ
 խօսեցայ ձեզի : Գրեթէ կը տենդոտէի , երբ դէպի
 այդ խանութը ճամբայ կեղնէի : Այս չէր միակ պատ-
 ճառը որ նախամեծարել տուաւ ինծի , իր շատ պարզ
 ճարտարապետութիւնով՝ քափու չիւններու այդ եկեղե-
 ցին , որ Նօթր-Տամ-տիւ-Ֆօռի ներհողեայ գեանա-
 դամբանները և մայր եկեղեցիին կամարները ունէր ,
 այնքան վայելչագեղ խրճաւոր սիւներով վերցուած :
 Քափու չիւններու եկեղեցիին մէջ , երգեցիկներու դասը
 փախուած էր : Ժամերգութեանց միջոցին վանդակա-

պատին և տին, անտեսանելի բերաններ հոգեւոր երգեր կերգէին, որոնք տղու երեւակայութիւնս տարօրինակէս կը յուզէին. շատ հեռուէն կուգային կարծես, իբր անդունդէ մը կամ գերեզմանէ մը: Կը դիտէի մօրս աղօթելը, քովս, զսպուած եռանդով մը որ իր ամենազոյզն գործերուն մէջ կերեւի, և կը խորհէի որ հայրս հոն չէր, թէ երբեք եկեղեցի չէր գար ան: Մանկական գլուխս այդ բացակայութենէն կը տանջուէր այն աստիճան որ օր մը հարցուցեր էի.

— «Ինչո՞ւ հայրիկը պատարագի չգար մեզի հետ:»

«Տղու խուզարկու աչքերովս դժուարութիւն չէի քաշած գուշակելու այն շուարումը ուր կիյնար մայրս իմ հարցումէս: Ինքզինքը ազատեց սակայն այն հարիւրաւոր պատասխաններուն հանդուսակ պատասխանով մը, զորս անկից ի վեր տուած են ինծի, հաստատ սկզբանց ու հնագանդութեան սիրահար կընկան այդ շրթունքները:

— «Ուրիշ պատարագի կերթայ ան, իր ատենին, և յետոյ, քեզի բոսած եմ արդէն որ տղաք պէտք չէ երբէք հարցնեն թէ ինչո՞ւ ծնողք կընեն այսինչ կամ այնինչ բանը . . . »

«Հողի մամուլը տարբերութիւնը որ գմեղ բաժնած է, մայրս և զիս, կամփոփուէր արդէն այն պարբերութեան մէջ զոր կարտասանէր ձմրան ցուրտ ատու մը, Սապլօնի ձեմաժայրին ծառերուն տակէն վերադարձած ատեննիս: Կը տեսնեմ տակաւին իր ուսարկուն (pelerine), իր ձեռքերը՝ թուխ մետաքսով աստառուած, ձեռնամուշտակին մէջ, ուրկէ կխոսկին դուրս կելնէր իր գիրքը, և իր դէմքին անկեղծութիւնը, նայն իսկ իր բարեպաշտիկ սուտին մէջ, և «Պէտք չէ երբեք հարցնել թէ ինչու . . . » ըսած ատենը: Կը տեսնեմ իր աչքերը՝ որոնք այն ատենէն

ի վեր այնքան անգամներ զիս կը դիտէին նայուածքով մը՝ որ չէր ըմբռներ զիս, և այն թուականէն ի վեր, բնաւ չէր կասկածէր խոկասէր տղու բնաւորութեանս վրայ, որուն համար մտածելը, արդէն միշտ եւ ամեն բանի առթիւ հարցնել էր ինքնին, ինչո՞ւ . . . Այո, ինչո՞ւ մայրս զիս խաբեր էր: Որովհետեւ դիտէի որ հայրս որ եւ է տեսակ ժամերգութեան չէր երթար բնաւ: Եւ ինչո՞ւ չէր երթար . . . Մինչ թաքուն վանականներուն ծանր ու տրտում շեշտերը պատարագին փոխերգերը կեղանակէին, ես այս հարցումին մէջ կը կորսուէի: Գիտէի որ հայրս քաղաքին նախանդամներուն մէջը կը դասուէր, առանց աղէկ մը դնահատելու այդ գերիվերութեան շարժառիթները: Քանի քանի անգամներ, ինքը և ես պրտոյտի ատեն կանգ առած էինք բարեկամի մը պատճառով, որ այտիս ծեծիկներ տալով կըսէր. «Է՛հ նայինք, հայրիկին պէս մեծ գիտուն մը ըլլա՞նք պիտի . . . » Սերտ յարգանքի մը հլու թեամբը հնազանդելու համար էր որ, մայրս կը յարմարէր անոր կարծիքին: Ըսել է բնական կը դանէր որ չկատարէ ան կարգ մը գործեր, որոնք պարտաւորիչ էին մեզի համար: Միևնոյն պարտականութիւնները չունէինք մենք և ինքը: Այս գաղափարը այն ատենէն իսկ, այսքան յատախօրէն չէր կազմուեր տղու ուղեղիս մէջ, բայց հոն կը դնէր սաղմը անոր՝ որ ետքէն երիտասարդութեանս համոզումներէն մէկը պիտի ըլլար այսինքն թէ շատ մտացի մարդիկը և միւսները միևնոյն օրէնքներով չեն կառավարուիր: Հեղիկ հակած աղօթագրքիս վրայ, հոն՝ այդ պզտիկ եկեղեցիին մէջ էր որ, կեանքիս մեծ սկզբունքը ծնունդ առաւ. — չնկատել իբր օրէնք, մեզի համար՝ որ կը խորհինք, ինչ որ օրէնք մըն է, ու պէտք է որ ըլլայ անոնց

համար որոնք չեն խորհիր . — Ինչպէս որ այդ տարիքին մէջ, մեր պոռոյտներուն միջոցին, հօրս հետ խօսակցութիւններէս ընդունեցայ աշխարհի գիտական տեսողութեանս առաջին ընծիւղը :

«Քլերմօնի շուրջի բացավայրը սքանչելի է և թէպէտ բանաստեղծին հակադարձ՝ այնպիսի մէկն եմ որուն համար արտաքին աշխարհը շատ քիչ գոյութիւն ունի, յիշողութեանս մէջ անդարձ պահած եմ այն հորիզոններուն պատկերը որոնք այդ պոռոյտները շուրջպատած են : Մինչ քաղաքը մէկ կողմէն գէպի կիմանեի դաշտադետնին կը նայի, միւս կողմէն Տօմի շղթային վերջին հանդիպագօտիներուն կը կրթնի : Մարած խառնարաններու աղեղնաձեւ կարուածքը, հանդարտած հրաշնչութեանց տակնուվրայութիւնը, պագած լաւաի հոսումները, հրաբխային այս լեռնաշարքերուն կուտան այն դաշտավայրերուն մէկ նմանութիւնը, զորս հեռագիտակը երեւան կը հանէ գիակ-մոլորակին՝ լուսնին մէջ : Որով, անդին երկրագունտին էն ահուելի շփոթութեանց մէկ վայրի ու հոյակապ յիշատակը կայ, ու ասդին այգիներու միջեւ՝ քարոտ ճամբայներու, ուռիներու տակ և շագանակեխններու մէջտեղը կարկաչող վտակներու էն սիրուն գեղջկականութիւնը : Տղայութեանս մեծ բարեբաատութիւնները կայացած են հօրս հետ անվերջանալի թափառականութեանց մէջ, բոլոր այն նրբբուդիներուն մէջ որոնք կերթան, Քրուէլի լեռնակէն փերկովի, Ռուսայէն Տիւրթօլ, Պօմօնէն Կրափլուառ : Միմիայն այս անունները գրելով, յիշողութիւնս՝ սիրտս կերիտասարդացնէ : Ահա դարձեալ այն պատիկ մանչուկն եմ զոր անեղծ պահուած կենդանագիր մը կը ներկայացնէ ինձ, իր երկար մազերով, չուխայէ հեակերու (guetre) մէջ ամրապնդուած սրունքներով

և որ իր հօրը ձեռքէն բռնած կը քալէ : Դաշտերու այս հակումը ս՛րբկէ կուգար իրեն, գիտուն չափագէտին, աշխատախօսցի և վերացեալ մտախոհանքի մարդուն : Անկէ ի վեր ստէպ խորհեցայ ատոր, և այդ պատեհութեամբ գտած ըլլալ կը կարծեմ՝ մաքերու գարգացումին մէկ քիչ ճանչցուած օրէնքը . — մեր երիտասարդական ճաշակները կը պնդատեսեն նոյն խեղերը մենք անոնց ներհակ ուղղութեան մէջ զարգացած ենք և կը շարունակենք զանոնք ի կիր առնել, արդարացնելով դայնս իմացական փաստերով որոնք պէտք էին տարամերժել զանոնք : — Բացատրեմ ըսածս : Հայրս բնականօրէն կը սիրէր դաշտավայրը, անոր համար որ գեղի մը մէջ մեծցած էր և շատ պզտիկ եղած ատեն ամբողջ օրեր անցուցած էր առուններուն եզրը, միջատներուն և ծաղիկներուն մէջտեղը : Փոխանակ բոլորովին պարզօրէն այս հակումներուն անձնատուր ըլլալու, անոնց կը խառնէր գիտունի իր այժմու մտազբաղումները : Բնաւ չափաի ներէր ինքզինքին, լեռը երթալ առանց հողին կազմութիւնը ուսումնասիրելու հոն . ծաղիկ մը դիտել առանց անոր յատկութիւնները որոշելու և անունը գտնելու . գետնէն միջատ մը վերցնել առանց անոր ընտանիքը ու բարքերը վերցուշելու : Ամէն աշխատութեան մէջ իր ունեցած մէթոտին խտութեան շնորհիւ, այդ տեղերուն վրայ յոյժ կատարեալ ծանօթութեան մը տէր եղած էր . և երբ մենք կը քալէինք միասին, այդ ծանօթութիւնը միտի նիւթը կը կազմէր մեր խօսակցութեան : Լեռներուն տեսարանը պատրուակ մը կըլլար իրեն երկրիս յեղաշրջութիւնները բացատրելու համար ինծի . անկից առանց ճիգի և խօսելու յստակութեամբ մը որ այդ տեսակ գափարարները ըմբռնելի կընձայէր ինծի, կանցնէր

միգամածին վրայ Լարլասի վարկածին , և երեւակա-
յութեանս մէջ որոշակի կընդնամարէի մոլորակային
ուսույցները որոնք կը խուսէին բոցավառ նախատար-
րէն , թաւալուն սոթագին այդ արեւէն : Գիշերային
երկինքը , ամառուան գեղեցիկ ամիսներուն մէջ ,
տեսակ մը քարտէս կը դառնար զոր ընթեռնլի կըն-
ծայէր տասը տարու աչքերուս համար և ուր կը դա-
նագանէի Բեւեռային աստղը , Սայլիեթը աստղերը ,
Վէկա տըլա Լիւր , Շնիկ աստղը , բոլոր անմատոյց ու
ահեղ այն տիեզերքները , որոց ծաւալը , դիրքը ,
մինչեւ իսկ մետաղները կը ճանչնայ գիտութիւնը :
Միենոյն բանն էր ծաղիկներուն համար զորս բու-
ստարանի մը մէջ շարակարգելու կը վարժեցնէր զիս ,
մանրախիճներուն համար զորս երկաթէ պղտիկ մուր-
ճով մը կը կոտրտէի իրեն առաջնորդութեամբ , մի-
ջատներուն համար զորս կը սնուցանէի կամ կաղէի
(piquer) պարագային համեմատ : Վարժարաններու
մէջ իրագիտութեան դասերուն դրուելէն շատ առաջ ,
հայրս իմ նախնական դաստիարակութեանս մէջ ի
գործ կը դնէր իր մեծ առածը . « Չպատահիլ բանի մը
զոր չիրնանք ըմբռնել գիտապէս , » հաշտեցնելով
այսպէս իր նախընծայ տպաւորութեանց գեղջկակա-
նութիւնը , իր չափագիտական ուսումնասիրութիւն-
ներուն մէջ վաստկած ճշգրտութեանը հետ : Այս ու-
սուցումին կը վերագրեմ վերլուծումի այն վաղահաս
ոգին , որ սկզբնական պատանեկութեանս ատենէն
սկսեալ զարգացաւ մէջս , և որ անշուշտ դրական
ուսումնասիրութիւններու պիտի փոխուէր եթէ հայրս
ստորած ըլլար : Իայց պիտի չիրնար աւարտել պատ-
ճառարանեալ յատակագծի մը համեմատ ձեռնար-
կուած այս դաստիարակութիւնը , որուն հետքը գը-
տայ անկից ետքը իր թուղթերուն մէջ , ձշգիւլ իր

պտոյտներէն մէկուն միջոցին , և իմ տասներորդ տա-
րիս ամառուան , էն տաք օրերէն մէկուն մէջ , ինքը
և ես յանկարծակիի եկանք փոթորիկէ մը որ մինչեւ
սոկորներնիս թրջեց մեզի : Յո՞ւրա առաւ արդեօք ,
այն ժամանակամիջոցին մէջ , որ պէտք եղաւ այսպէս
թրջած հագուստներով վերադառնալու համար : Ի-
րիկուան՝ սարսուռէ մը դժգոհաց : Երկու օր ետքը
կուրծքի իջուածք մը յայտնի կըլլար և յաջորդ շար-
թուն մեռած էր :

« Երիտասարդի հոգիս կազմաւորող զանազան
պատճառներուն այս հաշիւը ծանօթութեան մէջ , աշ-
խարհիս վրայ էն ատած բանէս , ենթակայական ըզ-
գայունութեան ցուցադրութենէն խուսափիլ ուղեւորս
համար է որ , այս մահուան վրայ ուրիշ մանրամաս-
նութիւններ չպիտի պատմեմ , սիրելի վարպետս :

Աղեկէզ մանրամասնութիւններ եղան , բայց անոնց
թաղծութիւնը հեռուէն եւ վերջէն միայն զգացի :
Յաւէ աւելի զարմացում գգալս՝ կը յիշեմ , թէ եւ բա-
ւական մեծ և նշանաւորապէս զարգացած տղայ մըն
էի : Այսօր է որ ճշմարտապէս կը ցաւիմ հօրս վրայ ,
և կը հասկնամ ինչ որ կորուսած եմ զայն կորոնցնե-
լով : Կարծեմ ձեզի յատկօրէն նշանակեցի ինչ որ կը
պարտիմ ես իրեն . վերացումի ճաշակը ու գիւրու-
թիւնը , իմացական կեանքի սէրը , հաւատք՝ գիտու-
թեան վրայ և մեթոտի վաղահաս կիրարկութիւնը ,
տանք մտքին համար . նկարագրին համար , մտածե-
լու հպարտութեան նախնական ըղձութիւնը , ինչպէս
նաեւ քիչ մը ախտաւոր տարր մը , գործելու այն
զժուարութիւնը որուն հետեւանքն է կիրքերու դի-
մադրելու դժուարութիւնը , անոնց մեզի առեւտարած
ատենը : — Պիտի ուզէի նոյնքան յատակութեամբ նը-
շանակել ինչ որ մօրս պարտիլ կը կարծեմ : Էն ա-

ուջ կը նշմարեմ որ այս երկրորդ ուժը հակազդեցութեամբ կը ներգործէ վրաս, որչ առաջինը ուղղակի ներգործած էր: Շիտակը ըսելու համար, այս հակազդեցութիւնը այն օրէն միայն սկսաւ ուր այրի մնալով ուղեց զիս վարելու ինքն իսկ փոյթ տանիլ: Մինչեւ այն ատեն զիս ամբողջովին հայրական դաստիարակութեան թողած էր: Տարօրինակ կրնայ երեւալ որ ինքը և ես միամիտակ մնալով աշխարհիս վրայ, ինք՝ այնքան կորովի, այնքան անձնուէր ու ես՝ այնքան դեռատի, գէթ այդ տարիներուն մէջ սրտի լիակատար կցորդութեամբ ապրած չըլլանք: Յիրաւի տարրական հոգեբանութիւն մը կայ որուն համար մայր ու տղայ բառերը՝ բացարձակ գորովի, հոգիներու սերտ համաձայնութեան հոմանիշ են: Թերեւս այդպէս ըլլայ հնաւանդ ընտանիքներու մէջ, թէեւ մարդկային բնութեան մէջ չեմ հաւտար բնաւ անոր որ տարբեր տարիքէ և սեռէ անձերու միջեւ յարաբերութեանց կատարեալ պարզութիւն մը կենթադրէ: Ամեն պարագայի մէջ արդի ընտանիքները, պայմանագրական կարգուձեւերու տակ, թաքուն գժտութեան, խորամուտ անհամաձայնութեան, երբեմն ատելութեան էն գժնդակ երեւոյթները կը ներկայեն, որոնք պէտք եղածէն աւելի հասկնալի կըլլան՝ երբոր անոնց ծագումին վրայ խորհինք: Հարիւր տարիէ ի վեր գաւառէ գաւառ, ու ցեղէ ցեղ խառնուրդներ տեղի կունենան որոնք գրեթէ մեր ամենուս արիւնը հակասական ժառանգականութիւններու փոխակերպած են: Անուանապէս միեւնոյն ընտանիքէն կրնան ըլլալ մարդիկ, որոնք ոչ մէկ նման գիծ մը ունին մտային ու բարոյական յորինուածքին մէջ. հետեւաբար այդ էակներուն միջեւ ամենօրեայ մտերմութիւնը, ամենօրեայ կռիւներու կամ մշտական կեղծիքի

պատճառ մը կըլլայ: Մայրս ու ես ատոր մէկ օրինակն ենք; զոր գերազանց պիտի կոչէի եթէ հոգեբանական օրէնքի մը շատ պայծառ ապացոյցի մը հանդիպելու հաճոյքը հետը չունենար անոր զոհ եղած ըլլալու դառնակսկիծ մորմոքը:

«Հայրս, որպէս ըսի ձեզի, Բազմարուեստեան վարժարանի նախկին աշակերտ էր և քաղաքային երկրաչափի դաւակ: Ըսի ձեզ նաեւ որ երկուքն ալ լուսնեան ցեղէ էին: Պէտք է աւելցնեմ որ տղայ եղած ատենս, անշահասէր կեղծումի տարօրէն հաճոյքներ զգացած եմ յաճախ, որոնք յայտնապէս միեւնոյն սկզբունքէն յառաջ կուգային: Պատահած է որ ընկերներուս պատմած եմ ամէն տեսակ անճիշտ մանրամասնութիւններ իմ վրաս, ծնած տեղիս վրայ, հօրս ծնած տեղին վրայ, ըրած այն ինչ պտոյտիս վրայ և այս՝ ոչ թէ ինքնագովելու համար, հապա, պարզապէս ուրիշ մը ըլլալու համար: Աւելի ետքը եղական հրճուանքներ վայելեցի, իբր ճշմարտութիւն նկատած բաներուս էն հակընդդէմ կարծիքները ցուցադրելով, միեւնոյն անհէթեթ շարժառիթին բերմամբ: Իմ ճշմարիտ բնութեանս մօտ, դեր մը կատարելը, անձիս մէկ ճոխացումը կերեւար ինծի, բնագլուխով այնքան ունէի այն զգացողութիւնը թէ, մէկ նկարագրի մը, մէկ դաւանանքի մը, մէկ կրքի մը մէջ ինքզինքը ճշդիւ նշանակելը, ինքզինք սահմանաւորել է: Մայրս ինք, Հարաւի կին մըն է, բացարձակօրէն ըմբոստ/ ամեն բազմացողութեան, որուն համար իրերու գաղափարները միայն ընթեռնելի են: Իր երեւակայութեան մէջը, կեանքի ձեւերը կը վերարտադրին թանձրացեալ, ճշգրիտ ու պարզ, երբ կրօնի վրայ խորհի, կը տեսնէ իր Եկեղեցին, իր խոստովանատունը, հազորդութեան ծածկոցը, իր

ճանչցած մէկ քանի քահանայները և քրիստոնէականի գիրքը՝ ուրկից սերտած է պղտիկ աղջիկ Լզած ատեն : Երբ խորհի սասպարէզի մը վրայ , անոր իրական գործունէութիւնը ու շահերը կը տեսնէ : Ուսուցչութիւնը . օրինակի համար , ուր ուզեց որ մտնեմ , Պ. Լիմաստէն էր իրեն համար , հօրս բարեկամ՝ չափագիտութեան դասատուն , և կը նշարէր զիս անոր նրման , օրը երկու անգամ քաղաքը միջանցնելս , այրակայէ ժաքէթով և ամառը բանամայով , ոտքերս ձրմեռ ատեն դերմոյկերով պատապարուած , և մարմինս մուշտակաւոր բալթօյով մը շրջապատուած , վերուսուցումի պատահաշահները և հանդստաթողակի մը քաղցր ապահովութիւնը՝ հաստատուն տարեթոշակի մը հետ : Իր պատճառով կրցած էմ ուսումնասիրել թէ , երեւակայութեան այս բնութիւնը , ուրիշ հոգիներու ներքինը երեւակայելու ո՞րքան անկարող կը դարձնէ զանոնք որոց կը տիրապետէ : Յաճախ կըսուի այդ անձերուն համար որ բռնաւոր ու անձնասէր են կամ թէ գէշ բնաւորութիւն մը ունին : Իրօք , իրենց յաճախ մտեցած անձերուն առջեւ այնպէս են որպէս տղայ մը՝ ժամացոյցի մը առջեւ : Կը տեսնէ սրլաքներուն յառաջանայլը , բայց ոչինչ գիտէ թաքուն այն անիւներուն վրայ որոնք զայնս կը շարժեն : Երբ իր քմահաճոյքին համեմատ չերթան այդ սլաքները , ատոր ու զանոնք բռնադատելուն ու ժամացոյցին զսպանակները խանդարելուն միջեւ ճշգիւ անհամբերութեան մը թանձրութիւնը կայ :

«Այսպէս եղաւ խեղճ մայրս ինծի հետ և այս՝ սկսեալ այն շարաթէն որ մեր երկուքին պատահած աղէտին յաջորդեց : Իրեն հանդէպ գրեթէ անմիջապէս անբացատրելի նեղութեան մը մէջ իյնալս ըզգացի , բայց ոչ մէ կորոշ իրողութիւն մը մարմին կու-

տար այդ նեղութեան : Առաջին պարագան որ զիս լուսարանեց մեր երկուքին միջեւ այն ատենէն ի վեր սկսած անմիութեանը մասին , — այն չափով որով կըրնար այսպէս լուսարանուիլ տղու իմ գլուխս , — կսկսի աշնան միջօրեալի մը , հօրս մահուընէն գրեթէ չորս ամիս ետքը : Հարկ եղած էր մեզ տնարածի ննիս փոխել և տան մը երրորդ յարկը վարձած էինք , շատ վերը , Պիլյառ փողոցին մէջ , պղտիկ փողոցիկ մը որ Գաւառապետարանի ապարանքին առջեւ , Բըթի գ'Արպուի հրապարակին շուքերը կը շրջածրէ : Մայրս այս բնտրութեան որոշումը տուած էր պատշգամբի մը դուռութեանը համար ուր ճշգիւ այդ աղւոր միջօրեալին խաղալու վրայ էի : Սաղս , — հոս պիտի ճանչնաք հօրս կողմէ երեւակայութեանս հազորդուած գիտական դարձումը , — կը կայանար մանրախիճ մը , որ մեծ երկրախոյզ մը կը ներկայացնէր , պատշգամբին մէկ ծայրէն միւսը և ծագկամաններու մէջէն առնուած ուրիշ քարերու մէջտեղէն առաջնորդելու մէջ : Այդ միւս քարերը ինձ կը պատկերէին մասամբ՝ քաղաքներ , մասամբ՝ հետաքրքրական անասուններ , որոնց նկարագրութիւնը կարդացած էի : Սրահին պատահաններէն մին այդ պատշգամբին վրայ կը նայէր : Կիսաբաց էր ան և խաղս՝ զիս մինչեւ հոն քլած տարած ըլլալով , լսեցի որ մայրս այցուհիի մը հետ իմ վրաս կը խօսէր : Չկրցայ ինքզինքս զսպել մտիկ ընելէ սրտի այն տրտիւմտով գոր երկար ատեն տուած է ինձ ուրիշներու կողմէ դատուած անձնականութեանս դատարարը : Ետքէն բմբունեցի որ մեր իսկական էութեան և մեր ազգականներուն ու նոյն իսկ մեր բարեկամներուն վրայ յառաջ եկած օպաւորութեան միջեւ չկան աւելի կապակցութիւններ քան որքան մեր դէմքին ճշգրիտ գոյնին և կապոյտ , կանանչ կամ դեղին հա-

յելի մը մէջ անոր ան տաղարձումին գոյնին միջեւ :

— « Թերեւս, » կ'ըսէր այցուհին, « կը սխալիք կոր այդ խեղճ Ռուպերին մասին, այնքան քիչ կազմուած կըլլայ մարդ տասը տարեկանին մէջ... »

— « Աստուած լսէ ձեր ձայնը, » կը յարէր մայրս, « բայց կը դողամ որ սիրտ ըսուած բանը չունենար : Չէք կրնար երեւակայել թէ որքան քարոսիրտ երեւցաւ հօրը մահուընէն ի վեր... Հետեւեալ օրը այլեւս անոր վրայ խորհելու երեւոյթ չունէր... Եւ անկից ի վեր ոչ մէկ բառ... Գիտէք, մին՝ այն բառերէն՝ որոնք կը ցուցնեն թէ կը յիշենք կոր մէկը... Երբ խօսիմ անոր վրայ, հազիւ կը պատասխանէ ինծի... Կարծես բնաւ չէ ճանչցած այն պատուական մարդը որ այնքան բարի էր իր նկատմամբ... »

« Տեղ մը կարդացած եմ որ Մերիմէ շատ պզտիկ եղած ատեն աստուած և յետոյ սենեակէն վտարուած էր մօրմէն՝ որ անոր դուրս ելլելուն պէս սկսաւ խնդալ : Տղան լսեց այս քրքիջը, ստուգեց թէ ի՛նչ պէս բարկութեան կատակերգութիւնը խաղացեր էին իրեն, և զգաց իր սրտին վրայ անվստահութեան ծալքի մը գոգանալը որ չլնջուեցաւ երբէք : Այս մանրավէպը մեծ տպաւորութիւն ըրաւ վրաս երբ հանդիպեցայ իրեն : Նշանաւոր մատենագիրն տպաւորութիւնը գրաւիչ նմանութիւն մը կը ներկայացնէր այն ազդեցութեան հետ զոր պատշգամէն այսպէս լսուած խօսակցութեան հատուածը առաջ բերաւ վրաս : Շատ շիտակ էր որ երբէք չէի խօսեր հօրս վրայով, բայց զայն մուսցած ըլլալս այնքան սխալ էր : Ընդհակառակը անընդհատ կը խորհէի անոր : Մայթի մը վրայ չէի երկարեր, փողոցէ մը չէի հատանցնէր, մեր կարասիներէն մէկը չէի դիտեր առանց մեռնողին յիշատակին մէջս արթննալուն, լլկանքով մը որ ցաւ կը

պատճառէր ինծի : Բայց այս լլկանքին կը խառնուէր անհարեկ զարմացում մը, անոր ցմիշտ անհետացած ըլլալուն, և այդ ամենը կը շիտթուէր տեսակ մը անձկալից երկիւղի մը մէջ որ բերանս կը փակէր երբ անոր վրայ խօսէին ինծի : Շատ լաւ կրմբունեմ հիմայ որ մայրս մտածումիս այդ գործողութիւնը չէր կրնար ճանչցած ըլլալ : Անոր այսպէս, սիրտս դատապարտելը լսելուս պէս, խորունկ նուաստացում մը զգացի : Կարծեցի որ այդ կերպով խօսելով ինծի հետ վարուած չէր ըլլար այնպէս՝ որպէս պարտական էր : Զգացի որ անիրաւ էր ան և դեռ խրտուող ու անընտանի պզտիկ մանչու երկչոտութեամբ մը, կեցած տեղս կը զայրանայի այդ անիրաւութեան դէմ, փոխանակ իմ մասիս անոր կարծիքը ուղղելու : Այդ վայրկեանէն սկսեալ անոր բացուելու բացարձակ անկարելիութիւն մը ծնունդ առած էր ներսս : Ատ ալ զգացի, ինչպէս նաեւ զգացի որ եթէ իր աչքերը իմիններուս վրայ կանգ առնէին, հոն յոյզերս որոնելու համար, ներքին էութիւնս ծածկելու անդիմադրելի պէտք մը պիտի զգայի :

« Այդ եղաւ առաջին տեսարանը, — այդ ոչինչը կրնամք միթէ այս խոշոր անունով կոչուիլ, — որուն իսկոյն յաջորդեց երկրորդ մը զոր կարճանագրեմ նոյնպէս, հակառակ իր առերեւոյթ աննշանակութեան : Մանուկները պիտի դադրէին մանուկներ ըլլալէ, եթէ իրենց զգայականութեան կարեւոր պատահարները տղայական չըլլային : Արդէն իսկ այդ թուականէն ընթերցումի սիրահար էի և դիպուածը ձեռքերուս մէջ դրած էր շատ սարբեր հատորներ, անոնցմէ՝ որոնք պարզեաբաշխութիւններու մէջ կը արտին իբր մրցանակ : Ահա թէ ինչպէս թէև հայրս իր չափազէտի հանգամանքով, քիչ զպրութիւն ունէր, բայց

կը սիրէր մէկ քանի հեղինակներ զորս իր եղանակովը կը հասկնար, և ետքէն այդ հեղինակներուն վրայ իր մտերիմ ծանօթագրութիւններէն մէկ քանին գտնելով, կրցած եմ գնահատել թէ գրականութեանց զգայութիւնը որ աստիճան անձնական, անկերածելի, անհամաչափ բան մըն է, իր սիրական գիտութեան մէկ բառը գործածելով, այսինքն թէ հասարակաց չափ մը չկայ այն պատճառներուն մէջ, որոց համար երկու մտքեր կախորժին կամ կը խորշին միեւնոյն մատենագիրէն: Ուրիշ երկերէ դատ, հայրս ունէր, իր գրադարանին մէջը, Շէքսպիրի թարգմանութիւն մը երկու հատոր, որոց վրայ զիս կը նստեցնէին, բարձրացնելու համար ակնու, սեղանին առջեւ, երբ ատենը եկաւ մանկիկի նստարանս թողելու: Յետոյ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու կը թողէին զիս, որ գործածեմ փորագիր պատկերներով գարդարուած այդ հատորները որոնք իսկոյն հետաքրքրութիւնս գրեցին, բնագիրէն կտորներ կարդալու: Ահա Լէտի Մաքսիթ մը որ իր մատները կը շփէր բժշկին և աղախնի մը սարսափահար նայուածքին առջեւ: Ռիչարդ Գ. մը՝ իր վրանին մէջ պառկած, և ուրուականներէ շրջապատուած, և բնադրէն՝ որուն կընկերանային այս փորագրանկարները, այնքան ու այնքան հատուածներ կարդացի որ վերջապէս տասը տարեկանէս առաջ ընտելացայ բոլոր այդ սուամներուն հետ, որոնք հասկնալ կրցած բաներու մէջ երեւակայութիւնս կը բորբոքէին, անոր համար անշուշտ որ ժողովրդական հանդիսատեսներու համար երկասիրուած են և նախնական բանաստեղծութեան տարր մը ու տղայական խոշորացում մը կը վերցնեն:

« Վերջապէս ինչ որ կայ շատ համառօտ ու շատ տարրական սուամներուն և մասնաւորապէս եղելա-

գրութեանց մէջ զիս կը հրապուրէր այն աստիճան որ միամիտակ մնացած ատենս, կը պատահէր որ կը խաղայի գանոնք, աթոռներուն հետ, որոնք այսպէս եօրք կամ Լէնքէսթըր, Ուօրվիք կամ Կլոսթըր կ'ըլլային: Ո՛վ միամտութիւն . . . Հայրս ինք, որուն՝ կեանքի կսկծալի իրականութեանց նկատմամբ ունեցած երկրաչափի խորշումները ծայրայեղ էին, Շէքսպիրի մէջ ախորժած էր սրտառուչ ու սրբասէր կողմերէն, անթերի փափկութեամբ մը կնկան կիսադէմքերէն. Իմօժէն և Տէգաէմօնա, Քօրաէլի ու Ռօզալինտ հաճելի եղած էին իրեն այն միեւնոյն պատճառով, որով եղած էին Տիքքնսի, Թօփֆըրի վէպերը, և մինչև իսկ Ֆլօրիանի ու Պէրքէնի տղայաբանութիւնները, թէև այդօրինակ մերձեցումներ կընան տարօրինակ երեւալ: Ահաւասիկ հակադրութիւններ՝ որոնք զգայական տպաւորութեան վրայ հիմնուած արուեստագիտական դատումներու անկապակցութիւնը միայն կապացուցանեն: Այդ բոլոր գրքերը ես ալ կը կարդայի և աւելի ըլլալով Ուօրթըր Սքօթիները, ինչպէս նաև ժօրժ Սանի դաշտային պատմութիւնները, ուրիշ պատկերազարդ տպագրութեան մը մէջ: Տարակոյս չկայ որ աւելի լատ էր ինձ համար երեւակայութիւնս այդքան աններդաշնակ և մէկ քանին՝ վտանգաւոր, տարբերով չանուցանելը: Բայց տարիքս հասլի կը թոյլատրէր ինձ պարբերութեանց մէկ քառորդը հասկնալու և սակէց գաղ, մինչ հայրս իր սեւ սեղանին առջեւ չարաչար կ'աշխատէր, իր տարադները բազադրելու գրադած, կարծեմ թէ կայծակը կընար իյնալ մեր տան վրայ, առանց անոր ուշադրութիւնը գրաւելու, այնքան քշուած տարուած էր վերացումի ամենակարող սատանային թեւերուն վրայ: Մայրս՝ որուն այդ սատանը այնքան օտար էր որքան Յովհաննու յայտնու-

Թեան գազանը , մեր յուսահատութեան առաջին ժամերը անցնելուն պէս , երկար չսպասեց պրպտելու համար այն սենեակին մէջ ուր պարտականութիւններուս կաշխատէի , և սկսուած հրահանգի մը տակէն երեւան հանեց խոշոր բաց հատոր մը որ Աքօթին Իփանհօն էր :

— « Ի՞նչ գիրք է ասիկա , » հարցուց , « ո՞վ արտօնեց քեզ որ առնես աղ . . . »

— « Բայց ես արդէն կարդացած եմ դայն անգամ մը . » պատասխանեցի :

— « Եւ ասո՞նք . . . » շարունակեց քննայցելով պզտիկ գրադարանը որ իմ դպրոցականի հնադրքերուս քով կը պարունակէր Շէքսպիրէն դատ , Նոսփէր ժընկովուազը և Նիֆօրս Նիփկայիւն , Ռօպ-Ռօյր և Մարօ-Տիսպլըն : « Քու տաքիքիդ բաները չեն ասոնք , » յարեց , « հաճէ ինձի հետ սրահը տանիլ բոլոր այս գրքերը փակելու համար դանոնք հօրդ մատենադարանին մէջ : »

« Կը տեսնեմ տակաւին ինքզինքս , երեք առ երեք փոխադրելով այն հատորները որոց ոմանք շատ ծանր էին իմ պզտիկ բազուկներուս համար , ծածկոցներով դարդարուն ցուրտ սենեակը որ պատշգամին վրայ կը նայէր , — այն միեւնոյն սենեակը ուր լած էի , ոչ շատ օրեր առաջ մօրս այնքան խտուրթեամբ սիրտս դատելը : Իր մատներովը , որոնք իրենց սեւ կիսաթաթապաններուն մէջէն ձեփձեփմակ դուրս կ'ելլէին , կը բռնէր հատորները , կը շարէր չափազիտութեան ստուար դասագրոց քով : Գոցեց այդ կարասիին սպակեպատ դուռը և վրայէն հանեց բանալին որ տեղաւորուեցաւ բազում ուրիշներու քով , այն տրցակին մէջ , զոր միշտ իր հետը կը կրէր : Յետոյ անկցուց խտուրթեամբ .

— « Երբ դիրք մը ուզես , ինչ պէտք է խնդրես դայն : »

« Ես , իրմէն խնդրեմ այն գիրքերէն մէկը . բայց ո՞րը : Այնքան աղէկ գիտէի որ պիտի մերժէր ինձի բոլոր անոնք զորս կարդալու փափաք պիտի ունենայի և որոց խորագիրները գիտած էի սպակեփեղկին մէջէն : Արդէն իսկ շատ լաւ կ'ըմբռնէի որ ոչ մէկ կէտի վրայ միեւնոյն եղանակով կը խորհէինք : Բարկացայ իրեն , ընթերցանութեան էն ուժգին հաճոյքներս դադրեցուցած ըլլալուն համար , ոչ այնքան թերեւս այս արգելքին համար , որքան այն պատճառին համար զոր ինձ մատնանիչ ըրած էր առ այդ : Որովհետեւ պարտաւոր ըլլալ կարծեց , կրկնելու այս առթիւ , վէպերուն վտանգաւորութեան վրայ , անշուշտ բարեպաշտական գրքոյիէ մը փոխ առնուած պարբերութիւններ , որոնք այն ատենէն թուեցան ինձ արտայայտել ճշդիւ հակառակը անոր՝ զոր զգացած էի ես ինքս : Նոյնպէս , պատրուակ ըրաւ այն վտանգները , որոց ենթարկուած էի այդ անխորհուրդ ընթերցումներով , աւելի ուշով զբաղելու համար ուսումնասիրութիւններովս , և դատարարութիւնս ուղղավարելու համար : Իր պարտքն էր այդ , բայց հակադրութիւնը չափազանց մեծ եղաւ այն գաղափարներուն որոց հայրս , վաղահասօրէն խելամուտ ըրած էր զիս և դրական , ճղճիմ ու պարզ տպաւորութիւններով լեցուն իր մտածումին խեղճութեանը միջեւ : Հիմայ իրեն հետ կ'երթայի պտոյտի , և ինքը կը խօսէր ինձի հետ : Իր խօսակցութիւնը կը դասնար միմիայն վայելչակերպական դիտողութիւններու , աղէկ կամ գէշ ձեւերու , պզտիկ ընկերներուս և անոնց ծնողներուն վրայ :

« Մտածելու հաճոյքին խիստ կանուխէն պատ-

րաստուած իմացականութիւնս, այն ստենն ինքզինքը
 ճնշուածի պէս, խղզուած զգաց: Մարած հրարուզի-
 ներուն անշուք տեսարանը կը յիշեցնէր ինծի, երկ-
 րային տուամին այն մեծատեսիլ շփոթութիւնները զորս
 հայրս կը վերդծէր ատենով: Քաղած ծաղիկներս
 կառնէր մայրս քանի մը վայրկենի համար, յետոյ կը
 ձգէր զանոնք գրեթէ առանց դիտելու: Չէր գիտեր
 անոնց անունները, ինչպէս որ չէր գիտեր անունները
 այն սիջատներուն զորս հաւաքելուս պէս նետելու
 կտախպէր զիս, իբր անմաքուր ու թունաւոր: Այգի-
 ներուն միջեւ արահետները զորս կը բռնէինք միասին,
 չէին ձգտեր այլ ևս դէպ ի ընդարձակ աշխարհի այն
 յայտնումը որուն հրակիրած էր զիս մեռնողին ար-
 դաւանդիչ խօսակցութիւնը: Այդ արահետները, քա-
 ղաքին փողոցները և աւօրեայ պարտականութիւն-
 ներուն խեղճութիւնը կերկարածդէին: Ճշգրիտ բա-
 ուեր կը փնտռեմ թարգմանելու համար ճանճրոյթի,
 կրճատուած մտքի, անգայտացած մթնոլորտի տար-
 տամ ու անհեթեթ զգայութիւնը, զորս ինձ կազդէին
 այդ պտոյտները և չեմ գտներ: Լեզուն ստեղծուած
 է հասուկ մարդոց ձեւքով, հասուկ մարդերու գաղա-
 փարները ու զգացումները արտայայտելու համար:
 Կը պակսին այն խօսքերը որոնք մանուկներու ան-
 կատար ըմբռնողութիւններուն, անոնց հոգիի կիսա-
 ստուերին կը համապատասխանեն: Ինչպէս պատմել
 տառապանքներ՝ որոնք իրենք իսկ չեն հասկցուիր և ո-
 րոց յայտնութիւնը, անգամ մը անցած ըլլալնէն վերջը
 տեղի կունենայ. իմ տառապանքներս, օրինակի հա-
 մար, տառապանքները գլուխի մը ուր կը յուզուին
 բարձր ու լայն յղացումներ, և իմացական մեծ հորի-
 զոնին եղբին վրայ եղող ուղեղի մը՝ որ կը կրէ ան-
 ձուկ, փանաքի, ամեն ընդհանուր գաղափարի և ա-

մեն լայնարձակ ու խորունկ տեսումի օտար, ուրիշ
 ուղեղի մը անդիտակից բունախալութիւնը: Հիմայ որ
 ընկրկուած ու դժկամակուած պատանեկութեան մը այս
 շրջանը բնդանցած եմ, անոր Լն պղպիկ յարապէսերը
 կը մեկնեմ մտքերու կազմութեան օրէնքներով և կը
 հասկնամ որ բազդը, ինծի պէս տղու մը դատտիա-
 րակութիւնը, մօրս պէս կնկան մը վստահելով, իրա-
 րու կցորդած էր մտածումի երկու ձեւեր, մէկը՝ միւ-
 րին այնքան անվերածելի, որքան երկու տարբեր տե-
 սակներ: Հազարներով կը ներկայանան ինծի, ման-
 րամասնութիւններ, ուր՝ մեր երկու բնութեանց մի-
 ջեւ այդ կազմական հակադրութեան ապացոյցը կը
 կը գտնեմ: Այդ մասին բաւական բան ըսած եմ ձեզ,
 որով կը շատանամ ճշդիւ արձանագրելով մեր հոգի-
 ներուն լուիկ այս բաղխումին արդիւնքը, և փիլիսո-
 փայական ոճէն բանաձեւեր գործածելով, կը կարծեմ
 նշմարել որ երկու սերմեր կազմուեցան ներսս, էու-
 թեանս հակակերպ այս դատտիարակութեան շնորհիւ.
 զգացումի մը սերմը, և ձիրքի մը սերմը, — եսխ
 միայնութեան զգացումը, ներքին վերլուծութեան
 ձիրքը:

« Ըսած եմ ձեզ որ զգայականութեան, ինչպէս
 նաեւ մտածումի կարգին մէջ, գրեթէ անմիջապէս
 ամբողջովին մօրս չկարենալ բացուելու տպաւորու-
 թիւնը կրած եմ, Այսպէս իմացական կեանքին մէջ
 հազիւ մնած, կը սորվէի որ անհազորդական մը-
 թին տարր մը կայ մեր մէջ: Նախ երկչոտութիւն մը
 ունեցայ ներսս: Յետոյ հպարտութիւն մը եղաւ այն:
 Բայց բոլոր հպարտութիւնները նման ծագում մը
 չունին միթէ: Ինքզինքը յայտնելու չհամարձակիլը,
 մեկուսանալ է, և մեկուսանալը, շուտով ինքզինքը
 նստամեծարել է: Անկից ի վեր, գտած եմ մէկ քանի

նոր փիլիսոփաներու մէջ, Պ. Ռենանի մէջ, զոր օրինակ; հոգիի միայնութեան այդ զգացումը, բայց յաղթական ու վերանցական (Transcendental) արհամարհանքի մը փոխակերպուած. Պենտամէն Բժնութանի Ասօլֆիճ մէջ հիւանդութեան և չորութեան փոխակերպուած գտած եմ գայն. և յարձակողական ու հեզնական՝ Պէլի մէջ: Ազօտ ու կսկծայի բնազդ մըն էր միտյն գաւառի լիտէի մը խեղճ պղտիկ դըպրոցականի մը քով որ իր քարդապլըն (cartable) բացուկին տակը, ձեռքերը ցրանխածններէ սառնահար և ոտքերը վերնամոյկներու մէջ, կը դրողկէր ձևու ատեն լեռնային քաղաքին սառուցեալ ճամբայներուն մէջ: Բայց այդ բնազդը մօրս պատշաճելէ ետքը, կը մեծնար, կը մեծնար բնիքներու և վարժապետներու պատշաճելով: Ինքզինքս տարբեր կը գղայի անոնցմէ, տարբերութեամբ մը զոր մէկ խօսքով պիտի ամփոփեմ. զանոնք ամբողջովին հասկնայ կը կարծէի, և չէի կարծեր որ անոնք զիս կը հասկնան: Խորհրդածութիւնը կը վարժեցնէ այսօր զիս հաւատարմութեամբ որ, ոչ ես զանոնք կը հասկնայի և ոչ ալ անոնք ինձի. բայց կը տեսնեմ նաեւ որ յիրաւի մեր մէջը սա տարբերութիւնը կար որ անոնք կրնդունելին թէ իրենց անձր և թէ իմ, պարզապէս, միամտօրէն, ազնուօրէն, մինչ ես արդէն կսկսէի ինքզինքս կրնձուտել չափազանց խորհելով ինքզինքիս վրայէ եթէ շատ կանուխէն զգացած եմ. քրիստոսի խօսքն հակադարձօրէն, բնիքը չունենալս, պատճառը այն է որ ինքզինքս շատ կանուխէն վարժեցուցած եմ իմ սեպհական հոգիիս գիտակցութիւնը զայրագնելու և հետեւապէս ինքզինքս անհատական ծայրայեղ զգայականութեան անհանդուանակ մէկ օրինակը ընելի: Հայրս օժտած էր զիս իմացականութեան կանխով ու

հետաքրքրութեամբ մը, Չիս Դրական ծանօթութեանց աշխարհին դարձնելու համար այլ ևս. քովս չըլլալով ան, այդ անգործ հետաքրքրութիւնը ինքզինքիս վրայ ինկաւ: Միտքը կենդանի արարած մըն է միւսներուն պէս որուն քով, ինչպէս միւսներուն քով, ամեն կարողութիւն պէտքի մը կ'ընկերանայ: Վաղեմի առածը պէտք է չըջել և ըսել. կարենալը կամենալ է: Մեր մէջը ձիրք մը միշտ գայն ի գործ դնելու յօժարութեան կը յանգի: Մտային ժառանգականութիւնը և իմ առաջին դաստիարակութիւնս, ժամանակէն առաջ իմացական մարդ մը բրած էին զիս: Կը շարունակէի նոյնը ըլլալ, բայց կորսնցուցածիս պէս վարպետ մը չըլլալուն, բովանդակ իմացականութիւնս իմ սեպհական յոյզերուս յարելով, ամենուն նկատմամբ արհամարհանքի տարօրինակ ուժգնութեան մը տէր, բացարձակ եսամոլ մը եղայ, մօրս քովը որ բնաւ չէր կասկածէր առոր վրայ: Նկարագրիս այս գծերը ետքէն միայն երեւան պիտի գային սակայն, և դադարաւ փարաց տաղնապներու ազդեցութեան տակ, որոնցմէ անցայ և որոց պատմութիւնը պարտական եմ ընել ձեզ հիմայ:

§ 2. Գաղափարներու միջավայրս

« Այն զանազան ազդեցութիւնները զորս քիչ մը վերացարար պմփոփեցի, բայց այնպիսի բառերով զորս դուք պիտի հասկնաք, դուք սիրելի վարպետս, տանըմէկ ու տանըհինգ տարեկանիս միջև զիս շատ բարեպաշտիկ տղայ մը ընելու նախնական, անակնկալ արդասիքը ունեցան: Եթէ վարժարանը իբր գիշերօթիկ դրուած ըլլայի, հաւանօրէն մեծցած պիտի ըլլայի:

իմ այն ընկերներուս պէս զորս անկից ի վեր կրցայ
 ուսումնասիրել և որոյ համար կրօնական տաղնապը
 գոյութիւն չէ ունեցած : Բայց ևս շատ ջերմեռանդ
 կնկան մը տղան էի և էն խտաբարոյ աստուածապաշ-
 տութեան բոլոր պաշտամունքներուն ենթարկուեցայ :
 Ներքին անդամահերձութեան վաղահաս հակումիս
 վրայ ձեզ պատմածիս ապացոյց մը կը գտնեմ սա ի-
 բրողութեան մէջը որ , քրիստոնէականի բոլոր ընկեր-
 աներուս հակադարձօրէն , խոստովանութենէն զրեթէ
 խանդավառ կերպով մը ինքզինքս հրապուրուած գգա-
 ցի : Այո , կրնամ ըսել որ պարմանիի միտտիքական
 տաղնապիս չորս տարիներուն մէջ , 1876էն 1880 ,
 կեանքիս մեծ պատահարները եղան , մեր ծխական
 Մինիմներու եկեղեցիին փայտէ անձուկ խղիկին մէջ
 երկար այդ նիստերը , ուր ամէն տասնըհինգ օր կեր-
 թայի ծունր դնելու և սրտատրոփ , ցած ձայնով
 խօսելու ներսս անցածին վրայ : Նախընծայ հաղոր-
 դութեանս մօտաւորումը , խոստովանարանի այս գգա-
 յութեան ծագումը կրողէ , ամբողջովին հակասական
 տարրերով խառնուած : Կը հաւտայի , հետեւաբար
 պզտիկ մեղքերս ճշմարիտ ոճիրներ կ'երեւային ինծի
 և զանոնք խոստովանիչը զիս կ'աջնայէր : Կը զղջայի ,
 և ապահովութիւն ունէի որ ներուած պիտի ելնէի ոտ-
 քի , բոլոր այդ աղտերէն մաքրուած գիտակցութեան
 մը բերրկանքով : Երեսակայտա ու ջղային տղայ մըն
 էի , որով ինծի համար , խորհուրդի շքատեսիլին մէջ ,
 եկեղեցիին ցուրտ լուծեանը մէջ , նիւղի և դայն
 լեցնող խունկի այս հոտին մէջ , « հայր իմ , » ըսող
 իմ սեպհական ձայնիս թոթովանքին մէջ , թեւալման-
 դակին ետեւէն « տղաս » պատասխանող քահանային
 ձայնին հծծանքին մէջ , գաղտնիքի մը բանաստեղ-
 ծութիւնը կար զոր կ'ընդունչմարէի առանց տակաւին

ըմբռնելու : Ատոր կը կցորդուէր նաև սարսափի ե-
 դական տպաւորութիւն մը , որ այդ նախընծայ հա-
 զորդութեան մեզ պատրաստելու պաշտօնը ունեցող
 քահանային արբա Մարդելին տուած ուսուցումէն ա-
 ուալ կուգար : Կարճ ու պզտիկ մարդ մըն էր սա ,
 կաթուածոտ երեսով , լայն ու կարմիր դէմքին վրայ
 մուսլ ու դժնդակ կապոյտ մէկ նայուածքով մը , որ
 տակաւին ամբողջապէս յանսենութեամբ տողորուած
 դաւառի կղերանոցի մը մէջ կրթուած էր : Մինիմնե-
 լու բեմին վրայ ուր կը ժողվէր մեզի , երբ դժոխքի
 վրայ խօսէր , իր աչքերը իրենց փայլուն ու յանկարծ
 սեւեռուն բիբերով զարհուրանքի տեսիլներ կունե-
 նային , և այդ զարհուրանքը մեզի կը փոխանցէր
 ինք : Վերջապէս ուրախ եմ անոր մեռած ըլլալուն ,
 որովհետեւ պիտի տեսնէի իրեն՝ իմ բանաս մտնելը
 և ո՞վ գիտէ : Թերեւս պիտի ենթարկուէի ահու-
 դողի յուզմանց յետադարձումի մը , զորս իր ներ-
 կայութիւնը կ'ազդէր ինծի , կիրով ձերմկցած պատեր
 ունեցող , փայտէ նստասեղաններով , ներկուած փայ-
 տէ պզտիկ ամպիտնով մը կահաւորուած այդ սրահին
 մէջ : Իր խօսքերուն սովորական նիւթն էր ընտրեալ-
 ներուն փոքր թիւը , և աստուածային վրէժխնդրու-
 թիւնը : « Ո՞վ պիտի կրնար արգիլել զԱստուած , »
 կըսէր այդ քահանան , « քանի որ ամենակարող է
 ան , բռնադատելէ մեռնողին հողին՝ կենալու այն
 մայրնիկն մօտ ուրկէց կը բաժնուի այն . . . Հողին պի-
 տի կենար հոն , մեռելական սենեկին մէջ , ազգա-
 կաններուն հեծեծանքները լսելով , արցունքները
 տեսնելով և արգիլուած պիտի ըլլար իրեն մխիթարել
 զանոնք . . . Պիտի բանտարկուէր դազազին մէջ և հոն
 պիտի հարկադրուէր օրերով , գիշերներով ներկայ
 գտնուելու որդերու և նեխութեան մէջտեղ , տպա-

կանութեանը այդ մտին որ իրը եղաւ . . . » Սոյնօրինակ ու հնարումի այս վայրագութեամբ պատկերներ կը վիտային իր դասն շրթանց վրայ, որոնք կը տանջէին զիս քունիս մէջ: Դժոխքի վախը կը բորբոքէր մէջս յիմարութեան աստիճան: Միւս կողմէ արբա Մարդէլ միեւնոյն պերճախօտութիւնը կը պարզէր ներքողելու համար մեզի այն վճռական կարեւորութիւնը որ մեր փրկութեան համար պիտի ունենար, սուրբ սեղանին քով այդ մերձեցումը, և հետեւաբար յաւատենական չարչարանաց իմ երկիւղս, խղճմտանքի անվերջ մանրամասնութեամբ քննութիւններու կը յանդէր: Քիչ ատենի մէջ այս ներքին անխփումները, մտածումի էն դոյզն մանուածներուս վրայ նետուած խոշորատես այս նայուածքը, էն ծածուկ էութեանս այս յարատեւ հետազօտութիւնը, այն աստիճան շահազգուեցին զիս որ որ եւ է խաղի մը հրապոյրը ոչնչացաւ անոր քովը: Հօրս անբեւութացումէն ի վեր առաջին անգամը ըլլալով, գործածութիւն մը գտեր էի վերլուծումի այն կարողութեան որ արդէն վճռական, գրեթէ կազմական եղած էր ներսս:

«Ներքին կեանքի սուր զգայութեանս այսպէս տրբուած դարգացումը պէտք էր բարոյական էութեանս մէկ բարեփոխումը յառաջ բերէր: Ընդհակառակը իբր հետեւանք ունեցաւ, խորամանկութիւն մը որ ինքնին ապականութիւն մըն էր արդէն, գէթ կաթողիկէայ ճշգրիտ կարգապահութեան տեսակէտով: Խղճի այս քննութիւններուն ատեն, ուր քիչ ատենէն աւելի հաճոյք մտաւ քան զղջում, էն պարզ գործերուս ետին, էն եզական շարժառիթները երեւան հանելու մէջ իրաւցնէ ծայրայեղօրէն վարպետ եղայ: Արբա Մարդէլ պէտք եղածին շափ նրբամիտ հոգեբան մը չէր որոշելու համար այս երանգը և հասկնալու համար որ

հոգիս այսպէս հերձոտելս զիս ուղղակի կ'առաջնորդէր մեղքին խուսափուկ կնճռատումները՝ առաքինութեան պարզութիւններուն նախամեծարելու: Շատ յորդեառանդ տղու մը նախանձայուղութիւնը միայն կը տեսնէր ասոր մէջ: Նախընծայ հաղորդութեանս օրինակի համար, տեսաւ որ արտասուալից իր քով եկայ և խնդրեցի իրմէն անգամ մըն ալ խոտովանցնել զիս: Յիշողութեանս ալքը ու խորքը չբռնելով ու դարձգարձելով, մարդկային նկատումի արտաոտց մեղք մը երեւան հաներ էի: Վեց շաբաթ առաջ, լիսէին դրանը առջին, լսեր էի երկու դասընկերներու՝ ճիշդ դիմացի կարմեւեանց եկեղեցին մտնող ծեբուկ կին մը ծաղրելը: Խնդացեր էի անոնց խօսքին վրայ, փոխանակ յանդիմանելու զանոնք: Մերուկ կինը ուստարագի կերթար. զայն ծաղրելը, բարեպաշտական գործ մը ծաղրել էր: Խնդացեր էի, ինչո՞ւ. այդ դայթակղութեան դէմ բողոքելու կեղծ ամօթին բերամաբ: Որով ես ալ մասնակցեր էի անոր: Իմ պարտքս չէ՞ր միթէ երթալ գտնել երկու հեզաբանները և անոնց յիշեցնել իրենց ամպարչտութիւնը, զղջալու հրաւիրելով զանոնք: Չէի ըրած զայդ: Ինչո՞ւ: Նորէն կեղծ ամօթի համար, մարդկային նրկատումի համար, նոյն իսկ քրիստոնէականի սահմանումներուն համեմատ: Նախընծայ հաղորդութեանս մեծ օրուան նախորդ գիշերը ամբողջ անցուցի սաստիկ հնչնուքով ինքզինքիս հարցնելով թէ հետեւեալ օրը պիտի կրնայի՞ Հ. արբա Մարդէլը երթալ գտնել ճիշդ ատենին, իրեն ըսելու համար այս մեղքս: Կը յիշեմ իր ծախտը որով ծեծիկներ տուաւ այտիս, զիս հանդարտեցնելու համար արձակում տալէն ետքը: Կը լսեմ իր քաղցրացած ձայնին եղանակը որ կըսէր ինձի. « Երանի՛ թէ կարենայիր միշտ այսպէս

մնալ... » Չէր կասկածեր որ տղայական այս խրդ-
 ճամտութիւնը, ախտաւորու պէս չափազանցուած մը-
 տախտհանք մըն էր, և որ այդ մտախտհանքը պիտի
 թունաւորէր Սուրբ Հաղորդութեան եռանդագին ըզ-
 ճացեալ հեշտանքը: Նախորդ շարաթներուն մէջ, չէի
 շատացած խղճմտանքս իր էն նրբին թելերուն մէջ
 վերլուծելով, և անձնատուր եղած էի զգացումի կան-
 խական այն երեւակայութեան որ այս վերլուծումի
 ողբին ակամայ հետեւանքն է: Որով ծայրայեղ ճշգրտ-
 տութեամբ մը, ինքզինքիս պատկերացուցած էի այն
 զգացումները զորս պիտի զգայի նշխարը շրթունքիս
 վրայ ընդունելով: Յառաջացայ դէպի ճերմակ ծած-
 կոցով զգեստաւորուած սեղանին վանդակապաթը,
 համակ էութեանս մէկ ձգտումովը՝ զոր անկից ի վեր
 երբէք չունեցայ նորէն և հաղորդուելով զգացի տե-
 սակ մը սատուցիչ պատրանք, նուազում մը՝ հանդէպ
 այն յափշտակութեան որուն տագնապը չեմ կարող
 բացատրել: Նտքէն այս անօրինակ տպաւորութիւնը
 պատմեցի, շատ բարեպաշտ մնացած մէկ ընկերոջս
 ուր բաւ ինձի. « Պէտք եղածին չափ անկեղծ չես
 եղեր: » Իր բարեպաշտութիւնը խորունկ գիտողի մը
 ակնարկը տուեր էր իրեն: Շատ ճիշդ էր: Բայց ի՞նչ
 կրնայի ընել ատոր...

« Այս յուսախարութենէն չէ որ կը սկսի սա-
 կայն, պատանեկութեանս մեծ պատահարը, այն է
 հաւատքիս կորուստը: Այդ կորուստին առիթ տուող
 պատճառները շատ բազմազան են և այսօր միայն
 կըրբունեմ զանոնք յստակօրէն: Նախ և առաջ, յամբ,
 աճեցուն պատճառներ երեւան եկան որոնք ներգոր-
 ծեցին հոգիիս վրայ ինչպէս որդը՝ պտուղին վրայ, որ
 կը լսիէ ներքինը, գեղեցիկ կեղեւին ծիրանիին վրայ
 գրեթէ անտեսանելի փոքրիկ արատէ մը զատ առանց

աւերին ուրիշ մէկ նշանը ձգելու արտաքուստ: Կար-
 ծեմ, առաջինը եղաւ խոստովանահօրս նկատմամբ,
 կիրարկումը՝ քննական ահաւոր այն ողբին որ, ա-
 մեն վատահոսութիւն ջնջող յատկութիւն, տղայութենէս
 ի վեր, բաժնած էր զիս մօրմէս:

« Կը շարունակէի յառաջ վարել խղճմտական քն-
 նութիւններս, մինչեւ էն սուր ու էն նուրբ վափ-
 կանկատումները, և արքա Մարդէլ կը շարունակէր
 նոյնիսկ չնշմարել, թաքուն չարչարանքի այս գոր-
 ծողութիւնը որ կանդամահատէր հոգիս համբուն:
 Խղճամտութիւններս տղայարանութիւններ կերեւային
 իրեն, ինչ որ էին իրապէս: Բայց անոնք տղայարա-
 նութիւններն էին շատ բազմայող տղու մը զոր այն
 ստեն միայն կարելի էր ուղղափարել երբ հասկցուած
 ըլլալու զգայութիւնը արուէր իրեն: Այդ խստակրօն
 ու նախնական քահանային հետ իմ խօսակցութիւն-
 ներուս մէջ շատ չանցած սկսայ զգալ ներհակ,
 այսինքն անհասկացողութեան զգայութիւնը: Ասիկա
 կրօնական պարտականութիւններս կատարելու արդե-
 լիչ պատճառ մը չէր կրնար ըլլալ: Բայց բաւական
 էր թարմ տարիքիս այս հոգեւոր հօրմէն կորզելու,
 մտածումիս վրայ՝ անոր ունեցած բոլոր ճշմարիտ հե-
 ղինակութիւնը: Միեւնոյն ատեն, և այս՝ զիս եկե-
 ղեցիէն հեռացնող պատճառներուն մէջ երկրորդն է,
 այն պահուն գեր ի վեր նկատած մարդոցս մէջ կը
 վերադառնէի կրօնական պաշտամունքներու նկատմամբ
 այն միեւնոյն անտարբերութիւնը զոր շատ պզտիկ ե-
 դած ատենս նշմարել էի հօրս վրայ: Գիտէի որ երի-
 տասարդ ուսուցիչները, անոնք որ Բարիդէն կուգային
 վարժապետանոցէն անցած ըլլալու հմայքով, ամենքն
 ալ շիկապոխիներ ու անաստուածներ էին: Կը լսէի այս
 բառերը զորս ներամիտի սրտմտութեամբ մը կարտա-

տանէր արբա Մարդէլ, մօրս տուած այցերուն միջոցին : Այս վերջնոյն Մինիմի ժամերդութեանց ուղեկցելով, ինչպէս ատենօք Քափուչիններուն համար կողեկցէի, ազամայ կը խորհէի ջերմեանդուհիներուն մտքի խեղճութեանը վրայ, որոնք կիրակի առաւօպատարագի կը փութային և իրենց ազօթքը կը մըրմըռային, վարձատուին տեղափոխած աթոռներուն ազմուկէն հատկտեալ արարողութեան լուծեանը մէջ : Սրբութեան Ամբարձումի առեն այնքան հլու եռանդի շարժումով մը խոնարհող ճակատներուն մէջ, երբէք կենդանի ու սրայծառ գողափարը, իր բոցը չէր հրահրած : Այս հակադրութիւնը այսքան յըստակօրէն չէի բանաձեւեր, բայց հայեցողութեամբ ազամայ կը վերկոչէի այն երիտասարդ վարպետներուն պատկերը, որոնք համարձակ քայլով մը դուրս կելնէին լիսէէն, իրարու հետ խօսելով խօսակցութիւն մը՝ զոր նման կերեւակայէի այն խօսակցութիւններուն զորս հայրս ատենով կունենար ինձ հետ, ուր ամենազոյզն պարբերութիւնները գիտութեամբ ծանրաբեռնուած էին, և կաթոլիկ հաւատալեաց իմացական արժէքին վրայ տարակոյսի ոգի մը կ'ընդլայնէր մէջս : Այս կասկածառութիւնը սնանեցաւ այն տեսակ մը միամիտ փառասիրութեամբ, որ անհաւատալի եռանդով ըզձալ կուտար ինձ, էն մտացիներուն չափ մտացի ըլլալու, և երկրորդակարգներուն մէջը չմեծնալու : Բաւական հպարտութիւն կը սղմէր այդ փափաքին մէջ. կը խոստովանիմ զայդ այսօր, բայց չեմ շիկնիր այդ հպարտութեան համար : Համակ իմացական էր այն և բոլորովին օտար՝ արտաքին յաջողութեան համար որ և է ցանկութենէ : Եւ յետոյ, եթէ ներկայ ժամուս կանդուն կեցած եմ տակաւին, ճակատագրիս զարհուրելի առամին մէջ, այդ նախընձայ հպարտու-

թեանս կը պարտիմ զայն, և ինքն է որ թոյլ կուտայ ինձ ձեզ ցոյց տալու անցեալս, այսքան ցուրտ յատակատեսութեամբ, փոխանակ հասարակ ամբատանեալի մը պէս այդ տռամին աղմկարար պատահարներուն դիմում ընելու : Որքան լաւ կըմբռնեմ որ ողբերգութեան առաջին տեսարանները այն ատենէն սկսած են դալկադէմ դպրոցականին մէջ, որուն մէջ այսօրուան երիտասարդը կը շարժէր :

« Քրիստոնէական հաւատքիս այս յամբ կազմալուծումին նպաստող պատճառներուն երրորդը եղաւ ժամանակակից գրականութեան յայտնութիւնը որ տասներջորս տարեկանիս սկսաւ : Պատմած եմ ձեզի թէ ինչպէս մայրս, հօրս մահէն քիչ ետքը, որոշ թուով գրքեր մէջտեղէն վերցուցած էր : Ժամանակին հետ իր այս խտութիւնը չէր թուլցած և հօրենական դրողարանին բանալին կը շարունակէր շաչել իր տըրձակին պողպատէ օղակին վրայ, մատանին և գետնափոր շտեմարանին բանալիներուն մէջտեղ : Այս արգելքին զուտ արդիւնքը եղաւ աւելի արծարծել այն յիշատակին հրազոյրը զոր թողած էին ատենով երկարօրէն թերթուած այդ հատորները, Եէքսրիթի կիսով չափ հասկցուած թատերախաղերը, և ժօրժ Սանի կիսով չափ մոռցուած վէպերը : Բաղդը ուղեց որ երրորդ կարգիս սկզբնաւորութեանը մէջ, արդի բանաստեղծութեան մէկ քանի նմոյշներու հանդիպիմ Քրանսացի հեղինակներու այն գրքին մէջ որ տարեկան մենասացութիւններուն համար պիտի գործածուէր : Հոն կային Լամաութիւնէն հատուածներ, Հիւկոյէն տասնի չափ մասեր, Ալֆրէտ տը Միւսէի Սքանս ա լա Մալիպրանները, Սէնթ-Պէօլէն ու Լըքօնթ տը Լիլէն մէկ քանի կտորներ : Այս երկու հարիւրի մօտ էջերը բաւական եղան ինձ գնահատելու համար նո-

բերուն ու հին վարպետներուն ներշնչումի բացարձակ տարբերութիւնը, ինչպէս որ մարդ՝ աչքերը գոց, կը գնահատէ վարդեփունջի մը ու եղբեւանիի փունջի մը միջեւ եղած տարբերութիւնը: Այդ տարբերութիւնը զոր գուշակեցի չպատճառաբանուած բնազդով մը, ամբողջովին կը կայանայ սա իրողութեան մէջ որ մինչեւ վերջին ատենի գրողները զգայականութիւնը չեն առած իբր նիւթ ու իբր միակ կանոն իրենց գործերուն: Ութսունը ինննն ի վեր ատոր հակադարձն է: Նորերուն մէջ ատկից առաջ կուգայ անզուսպ, վըշտագին շեմ գիտեր ինչ մը, բարոյական ու ֆիզիքական յուզումի հետազոտութիւն մը որ զայրաբնելով մինչեւ ակտագնութիւն գացած է և որ անմիջապէս անդիմադրելի հրապոյրով մը առինքնեց գիտ: Լնտիկն ու Խաչին տաղերուն միսթիքական զգայատիրութիւնը և Արեւելեայներու փաղփուն շքեղափայլութիւնը թուփեցին զիս: Գասագրքիս հատընտիր կտորներուն մէջէն նախագագացի մեղքի այն խուսափուկ կնճռոտութիւնները որոց մասին խօսեցայ ձեզ քիչ առաջ. և վարպետներուն այսպէս գուշակուած գործերուն մնացած մասին համար սկսայ ունենալ, երեւակայութեան այնքան ուժգին, գրեթէ յիմարական այն հետաքրքրութիւններէն մին՝ որոնք պատահեկութեան միջնամասը կը յատկանշեն: Կեանքի սահմանին վրայ է մարդ, և կը լսէ զայն առանց տեսնելու, որպէս ջրվէժի մը շնչիւնը ծառափունջի մը մէջէն. և ինչպէս այդ շնչիւնը, սպասումով կը գինովցնէ մարդս... Իմ տանս առաջին յարկը բնակող ընկերով մը հետ բարեկամական յարաբերութիւն մը աւելի զայրագնեց այս հետաքրքրութիւնս: Այս բարեկամս զոր շատ ծաղիկ հասակին մէջ պիտի կորսնցնէի և որ էմիլ կը կոչուէր, ինքն ալ կատաղի ընթերցող մըն էր, բայց

ինչ աւելի բարեբաստիկ, քանի որ որ և է հսկողութեան չէր ենթարկուէր: Արդէն տարիքոտ իր հայրը ու մայրը, պզտիկ հասոյթներով կապրէին և օրուան երկար ժամերը կանցնէին Պիյյառ փողոցը նայող սառահանին առջեւ, սրճարանէ մը գնուած և տակաւին ծխախոտի հոտը բուրոզ խաղաթղթերով՝ ամուսնախաղի անվերջանալի բարթիներ խաղալով: Էմիլ միամիտակ իր սենեկին մէջ, կրնար անձնատուր ըլլալ իր ընթերցումներուն ամեն քմահաճոյքներուն: Եւ որովհետեւ միեւնոյն դասարանին կաշակերտէինք, միասին լիսէ կերթայինք և այնպէս ալ կը վերագատնայինք, մայրս յօժարակամ թոյլ կուտար որ ամբողջ ժամեր անցնեմ այդ սխրալի տղուն քով, զոր խոյն մասնակից ըրի այնքան եռանդեամբ զմայլած ոտանաւորներուս համար ունեցած ճաշակիս և անոնց հեղինակները աւելի լաւ ճանչնալու բաղձանքիս: Վարժարան երթալու համար հին քաղաքին նեղ փողոցներէն կ'երթայինք և կ'անցնէինք ծերուկ գրագրներէն կ'երթայինք և կ'անցնէինք ձեռուկ գրագրագանձի մը ցուցադրութեան առջեւէն, որմէ քանի մը դասական գործեր գնած էինք ձեռքէ: Ինչ եղանք մարդուկին դարակներէն մէկուն մէջ գտնելով բաւական գէշ վիճակի մէջ Միլսէ մը, բանաստեղծութեան հատորները՝ որոնք երկուքը քառասունսու կ'արժէին: Որքա՞ն մաշած, որքա՞ն մրտած էին... Նախ սկսանք թերթել զանոնք, յետոյ անկարելի եղաւ մեզ տէր չըլլալ անոնց: Մեր երկու շաբաթականները միացնելով, յաջողեցանք զանոնք ձեռք անցնել. — եւ հոն, էմիլին պզտիկ սենեակին մէջ էր որ, ինք իր անկողնին վրայ, ես աթոռի մը վրայ նստած, կարգացինք Տօն Բաեզը, Մարտոն Տիւ ֆեօկերը, Բօրֆիան, Մարտօշը, Ռօլլան: Կը դողդղայի մեծ յանցանք մը գործածի պէս, և թոյլ կուտայինք որ այդ

բանաստեղծութիւնը գինիլ մը պէս գրաւէ մեզ, երկարօրէն, մեղսօրէն, խանդավառօրէն:

« Անկէլի վեր, էմիլի այդ միեւնոյն սենեակին նիւստ սեպհական սենեակիս մէջ, շնորհիւ վտանգի մէջ եղող տարփածուի խորամանկութիւններու, շատ մը գաղանի հատորներ ունեցած եմ և շատ սիրած եմ գանոնք: Պալլաքի Կնսառո կաշիէն մինչեւ Պատլէոի Չարիս ծաղիկները, առանց հաշուելու Հանրի Հայնէի քերթուածները, և Սթէնտալի վէպերը: Երբէք չեմ զգացած խռովք մը որ կարելի ըլլայ բազդատել Ռօլլայի հեղինակին հանձարին՝ իմ առաջին հանդիպումիս խռովքին հետ: Ոչ արուեստագէտ մըն էի ես եւ ոչ ալ պատմաբան մը: Ըսել է այդ ոտանաւորներուն աւելի կամ նուազ արժէքը, անոնց աւելի կամ նուազ այժմէական նշանակութիւնը անտարբէր կը թողուր զիս: Ոչ Անդրանիկ եղբայր մըն էր կարծես որ կուգար ինծի ինքնայայտելու ինքզինքս, ինծի որ տակուին խեղճուկ, չէի սպրած զգայական փորձառութեան վտանգաւոր տիեզերքին մէջ: Ինչ որ զգացած էի ազօտապէս, անբարեպաշտութեան բազդատմամբ, բարեպաշտութեան այդ իմացական ստորութիւնը, երեւցաւ ինձ այն ատեն տարօրինապէս նոր լոյսի մը տակ: Տղայութեանս ատեն ինձ քարոզուած բոլոր առաքինութիւնները անշքացան. գձուճցան, ո՛րքան նուաստ, ո՛րքան ազազուն, կարդ մը մեղքերու պայծառութեան, փարթամութեան ու մոլեկանութեան քով... Բողոքովին պարզ հաւատքը, այդ ջերմեռանդուհիներն էին մօրս բարեկամուհիները, այնքան տրտմօրէն կաշխացած ու պառաւուկ: Անբարեպաշտութիւնը այն ազուոր երիտասարդն էր որ իր հուսկ գիշերուան առտուն, արիւնոտ արշալոյսը կը դիտէ և փայլատակումի մը մէջ պատմութեան և տւանդակե-

պերուն ամբողջ հորիզոնը կը նշմարէ, յետոյ գալու, գլուխը կը թնցնելու համար, իր էն գեղեցիկ երազին պէս գեղանի աղջկան մը լանջքին վրայ, որ շատ ուշ կը սիրէ զինքը: Պարկեշտութիւնը, ամուսնութիւնը իմ ճանչցած քաղքենիներս էին որոնք իրենց միեւնոյն կանոնաւոր գնացքով հինգշաբթի ու կիրակի, Բուսարանական Պարտէզին նուագածութեան կերթացին, որոնք միեւնոյն պարբերութիւնները կը զուրցէին միեւնոյն եղանակով: Երեւակայութիւնս՝ դէմս կը պատկերացնէր Սպանիական գրոյցներու և յաջորդհատուածներու՝ անառակներուն ու շնացողներուն դէմքերը, էն հրաբորբոք բանաստեղծութեան ցնորակոծ գոյներովը լուսավառուած: Տալթի որ Բօրթիսի ամուսինը կը մեռցնէր և յետոյ իր տարփուհիին հետ կը թափառէր լճակին անշարժ ջուրին վրայ, հնաւորց պալատներու սանդուխներուն ընդմէջ: Տօն Բակց որ ձուսնան կապանէր, տարփաջուրով սիրախեւած գիրլընդխառնումի մը մէջ անոր փաթթուելէն ետքը, Պրանք ու իր Պէլքօլօրը, Հասան ու իր Նամունան, արբա Քասսիօ ու իր Սիւզօնը, Կարող չէի ոչ ամբողջ այդ շքազարդումին վիպական կեղծիքը գրադատելու, ոչ ալ այդ քերթուածներուն անկեղծ մասերուն ու գրական մասերուն մէջ զատընտրում մը ընելու: Հողիին սպիրատ խորութիւնները տողերուն ընդմէջէն կերեւային ինծի, փորձութեան մէջ կը ձգէին զիս և նոր զգայութիւններու արդէն հետաքրքիր ոգիս, վերլուծումի արդէն չափազանց արթուն ձիւքս կը յանկուցանէին: Այն միւս գրքերը որոնց խորագիրները յիշատակեցի ձեզ քիչ մը առաջ, թէեւ նուազ ուժգին, բայց նոյնատեսակ փորձութեան մը պատրուակները եղան ինձ համար: Մարդկային սրտի այն վէրքերուն առջեւ, զորս առհասարակ ամենքն ալ կը

ցուցադրեն այնքան կանխաձուլեամբ, տասնըջինգ տարեկանէս սկսեալ նմանեցայ միջին դարու այն սուրբերուն զորս Փրկչին վերքերուն պշտայեցումը կը քնածէր: Իրենց աստուածապաշտութեան՝ զօրութիւնը սպիներ կերեւցնէր իրենց ձեռքերուն վրայ, և իմ հիացումի եռանդս սուրբ անգիտութիւններու և անսարատ սրբութիւններու տարիքին մէջ, հոգիիս վրայ սպիներ բացաւ բարոյական կեղերու որոնցմով արիւնտոնեցան արդի բոլոր մեծ հիւանդները: Այո, այդ տարիներուն մէջ, յորս տակաւին և միշտ պզտիկ էմիլին բարեկամ՝ այն դպրոցականն էի որ իր մօրմէն կը պահուրէր իր ընթերցումներուն համար, ինքզինքս բազդատած եմ այն յոյգերուն հետ զորս դասատուներուս վախկոտ ուսուցումը իբր յոյգերուն էն մեղապարտը կը մատնանշէր: Խօլախոհանքս՝ կեանքի էն վտանգաւոր թոյներով պարարեցաւ, մինչ ես կը շարունակէի կրկնաւորումի ընդածին կարողութեանս շնորհիւ, շատ խելօք, իր պարտականութիւններուն շատ ուշադիր, իր մօրը շատ հնազանդ, և շատ ջերմեռանդ տղու մը դերը կատարել: Բայց ոչ: Դեր չէի կատարեր ես, որքան որ անհետեւ պիտի երեւայ ձեզի այս: Միեւնոյն ատեն այն ալ էի, ինքնաբուղիս հակասութեամբ մը որ թերեւս զիս դրաւ հոգեբանական այն աշխատութեան ճամբուն մէջ, որուն նուիրեցի առաջին ճգունքս: Երբ կամքին վրայ ձեր երկասիրութեան մէջ պատահեցայ եսին բազմազանութեան տեսութեանը վրայ այն թելադրիչ ցուցումներուն, ի՞նչպէս չյարէի անոնց, անցած ըլլալով այնպիսի ժամանակամիջոցներէ զորս կը նկարագրեմ ձեզ այսօր և որոց մէջ իրօք եղած եմ բազմազան անձեր:

« Ուրեմն, երեւակայական զգայականութեան այս

տաղնապը, շարունակած էր հարուածել ներսս կրօնական հաւատքը, նրբին մեղքին և նաեւ կսկծալի սկեպտիկութեան փորձութիւնը տալով ինձ: Հեշտագգայութեան տաղնապը քիչ մնաց նորէն պիտի արծարծէր այդ հաւատքը, արդէն շատ հիւանդ սրտիս մէջ: Տասնըութը տարեկանիս, անրիժ ըլլալէ դադրեցայ, շատ անշուք ու շատ տխուր պայմաններու մէջ, որպէս կը պատահի սովորաբար: Մօտաւորապէս երեսուն տարու, թարմ բայց հասարակ գործաւորուհի մը, որ մօրս քով կուգար աշխատելու, միջօրեաք մը մինակ մնալով ինձի հետ, առիթէն օգուտ քաղեց զիս իր քով յանկուցանելու և տալու համար ինձ համբոյրներ՝ որոնք զգոյսեցին զիս: Խնդրեց ինչ որ իր տունը երթամ, և իր գգուանքներուն՝ ներսս հրահրած տենդը, ցանկութեան գիտելիքներու մասին ընթերցումներէս դրդուած բարախուն հետաքրքրութեան մը միացած, զրդեց զիս այդ ժամագրութեան երթալու: Հոն, պատահական այդ սենեկին մէջ, կուսութիւնս կորսնցուցի այդ աղջկան բազուկներուն ընդմէջ, որուն աչքերուն մէջը, մարմնական անբժուութեանս գաղափարը, անանկ անասնական շողխան մը կը վառվառէր որ վախ մը զգացի իրմէն: Հագիւ կատարուած էր այդ գործը, երբ անբացատրելի դարչանքով մը դուրս փախայ սենեակէն: Ինձի այնպէս կուգար որ ձեռքերս, բերանս, ամբողջ մարմինս թաթաւուած էր պղծութեամբ մը գար ոչինչ պիտի կրնար մաքրել: Նախ և առաջ միտք բրի երթալ խոստովանիլ ու պաղատիլ Աստուծոյ, որուն կը հաւատայի տակաւին, որ ոյժ տայ ինձ չվերակելու: Այս դարչանքը մէկ քանի օր տեւեց և յետոյ սարսափի ու հեշտութեան խառնուրդով մը ստուգեցի որ տենչանքը կը սողոսկէր քիչ առ քիչ և այն ատեն էր

որ կրցայ որոշել նկարագրի. այն գիծը դոր մատնանշեցի ձեզի հօրս վրայ խօսած ատենս, այսինքն ինքզինքս ուղղվարելու և ինքզինքիս վրայ իշխելու համար միտքս գործածելու անկարողութիւնը: Չգայարանքներու անդունդին մէջ նոր անկումի մը ամօթին հանդէպ, ի դուր ցցեցի թէ՛ տակաւին անեղծ բարեպաշտութեանս համոզումները, թէ՛ այնքան ընթերցումով մշակուած երեւակայութեանս փափկանկատումները: Ի դուր ըսի ինքնին թէ աղտոտ ու միանգամայն հասարակ բան էր այս, թէ ասանկով կը նմանէի, էմիլին և իմ ամենէն աւելի արհամարհած ընկերներնուս, որոնք իրենց հինգշաբթիները՝ սրճարանը կամ բողբոջուն հետ կանցնէին. — Իրիկուն մը ժամը ութին ատենները, տունէն դուրս ելայ գլխացաւի մը պատրուակով:

« Այս, ամառուան գիշեր մըն էր: Կը շնչեմ տակաւին թըջած փոշիի այն բոյրը որ կը ծփար միջօրեալին ուռգուած ժօտի հրապարակին վրայ: Ճամբայ ինկայ դէպի Սէնթ-Ալիքի արուարձանը ուր կը բնակէր Մարիան, այս էր այն ոչնչուհիին անունը, անձկութեամբ տալնապելով զի մի գուցէ իր տունը չըլլայ ան: Գտայ զինքը իր խեղճուկ սենեակին մէջ եւ այս երկրորդ անգամը, առաջինը եղաւ ուր ճամբատապէս անձնատուր եղայ անասնական օւրիւնին, միեւնոյն աղէտալի գարշանքին մատնուած հեռանալու պայմանով: Այն ատենէն ի վեր, արդէն մէջու ապրող երկու անձնատուրութիւններուն քովը, տակաւին ջերմեռանդ, կանոնաւոր, բարեպաշտիկ պատանիին և վիպականօրէն երեւակայոտ պատանիին միջեւ երրորդ անհատ մը, ամենանուաստօրէն վայրագ տենչերով տանջուած հեշտասէր մը ծնաւ ու մեծցաւ: Սակայն իմացական կեանքի հակումը կը շարունակէր

ներսս այնքան ուժգին, այնքան վերջնական որ, այս եղական վիճակէն տառապելով հանդերձ, գայն ստուգելու, գայն ուսումնասիրելու մէջ գերանգանցութեան զգայութիւն մը կունենայի: Ինչ որ ալ աւելի տարօնակ էր, այն էր որ յստակ ու պայծառ դիտակցութեամբ մը անձնատուր չէի ըլլար այս վերջին տրամագրութեան այնքան որքան միւս երեքին: Հակառակ այս խռովքներուն, պատանի՝ այսինքն տակաւին տարտամ, անկատար արարած մը կը մնայի, որուն մէջ իր գալիք հողիին նախագծերը կուրուագրուէին: Հաստատ չէի զգար ինքզինքս ոչ միատիքականութեանս մէջ, քանի որ խորը, բոլորովին խորը քննելով, նուաստութեան մը պէս, ամօթ կ'ըզգայի հաւատալէն. ոչ զգայական երեւակայութիւններուս մէջ քանի որ զանոնք պարզապէս գրականութեան խողեր կը նկատէի. ոչ հեշտագայութեանս մէջ քանի որ նողկանք կ'ըզգայի, Մարիանի սենեակէն դուրս ելած ատենս. և միւս կողմէ յանցանքներուս նկատմամբ ունեցած հետաքրքրութեանս ոչ յանդգնութիւնը և ոչ ալ տեսութիւնը ունէի: Ճարտասանութեան կարգը եղած տարիիս ամառուան մէջն էինք: Էմիլ, որ յաջորդ ձմեռը կուրծքի հիւանդութենէ պիտի մեռնէր, բաւական հիւանդ էր արդէն և գրեթէ բնաւ դուրս չէր ելլեր: Գաղտնասացութիւններուս մտիկ կընէր սարսափած շահագրգռութեամբ մը որ իմ իսկ աչքերուս առջեւ ինձի բացառիկ կերպարանք մը տալով, արժանապատուութիւնս կը գգուէր: Այս արժանապատուութիւնը արգելք մը չէր ըլլար, նախընծայ հաղորդութեանս նախորդ օրուան պէս, նոյն իսկ իմ վախ զգալուս, այն նայուածքէն զոր արքա Մարգէլ կը նետէր վրաս ինձ հանդիպած ատեն: Անշուշտ խօսած էր ինք մօրս, այնքան որքան կը թոյ-

լատրէր խոստովանարանին զազանապահութիւնը, որովհետեւ մայրս կը հսկէր գուրս ելնելուս, առանց սակայն դայն բողբոլին արգիլելու և մանաւանդ առանց ատոր մէջ հաւանական փորձութեան պատճառներէ զատ ուրիշ բան տեսնելու, որովհետեւ խիստ լաւ կը շարունակէի կեղծաւորութեամբ շուրջպատել ինքզինքս: Լաւագոյն բարեկամիս այս հիւանդութիւնը, քահանային աչքերէն զգացած երկիւղս, կատարելապէս կը ջղագրգռէին զիս, մանաւանդ որ հրաբուզխներու այս երկրին մէջ, ամառուան տաքերը կարծես աւելի հրատապ ու աւելի գինովցնող շոգի մը կը հանէին գետնէն: Այդ պահերուն, բառին բուն նշանակութեամբը, յիմարական օրերու գիտակցութիւնը ունեցայ, այնքան հակասական ժամեր կը պարունակէին անոնք իրենց մէջ, օրեր՝ ուր առաւել քան երբէք ջերմեռանդ քրիստոնեայ կ'արթննայի: Քիչ մը նմանութիւնը կը կարգայի, դասի կ'երթայի կատարելապէս կանոնաւոր ու զգաստ ըլլալու հաստատ առաջադրութեամբ: Վերադառնալուս պէս պարտականութիւններս կը պատրաստէի, յետոյ էմիլը տեսնելու կիջնէի: Խռովիչ ընթերցումի մը անձնատուր կ'ըլլայինք միասին: Իր հայրը ու մայրը որոնք իր տառապելուն սկանատես էին, կը շփացնէին զայն, թոյլ կուտային որ բոլոր ուզած գրքերը առնէ գրափաճառէն և մենք հիմայ անցած էինք աւելի նոր գրողներու, այսօրուան գրողներուն, որոնց Բարիլէն գեռ նոր հասած հատորները թարմ թուղթի ու նոր մեղանի հոտ մը կ'արտարուրէին: Ասանկով ձեռք կը բերէինք ուղեղի սարսուռ մը որ ամբողջ միջօրեալին կընկերանար ինձի և սակայն, զպրոց կը վերադառնայի: Հոն, միջօրէի հեղձացիչ ջերմութեան մէջ, մինչ բակին վրայ բացուած դռներէն ծառերուն կարճ

ստուերները կերեւային, ինչպէս նաեւ մինչ պարտականութիւններ կրուցազրոյց ուսուցիչներուն հետաւոր ձայները կը լսուէին, Մարիանին պատկերը կը նկարուէր դէմս, և կսկսէր փորձութիւն մը որ նախ հետաւոր ու տարտամ, հետզհետէ կը մեծնար, կը մեծնար: Կը դիմադրէի անոր գիտնալով որ պիտի ընկճիմ, իբր թէ մուսյլ տենչանքիս դէմ պայքարելովս ալ աւելի զգայի անոր զօրութիւնը ու սաստկութիւնը: Տեսակ մը մոլեգին խանդով պարտականութիւններս լմնցնել կը փութայի, չափազանց թրթռուն ջիղերուս շիթութեանը մէջ՝ ընդունակութիւն մը գտնելով: Ծաշս կընէի, բերանս ցամքած՝ հեշտասիրութեան եռանդէն որ կը տոչորէր զիս հիմայ: Էմիլը տեսնելու պատրուակին տակ վար կիջնէի և կշտապէի դէպի Մարիանի փողոցը: Իր քով կը վերգտնէի վայրագ, կսկծիչ ու դժնդակ այն զգայութիւնը որուն այնքան տարօրինակ նողկանք մը կը յաջորդէր, և վերագարձիս կը պատահէր որ ժամեր կանցնէի պատուհանիս առջեւ, ամառուան լայնածաւալ դիչերուան աստղերը դիտելով, մեռած հայրս և այդ հետաւոր աշխարհներուն վրայ աստեղով անոր ինձ ըսածները յիշելով: Այն աստեղ բնութեան զազանիքին, և այդ բնութեան մէջ՝ կենդանի, համօրէն հողիներու և իմ հողիիս զազանիքին տպաւորութիւնը կը համակէր զիս և չեմ գիտեր որու վրայ կղմայլէի առաւելապէս. լռակաց այս երկնքին խորութիւններս ևն թէ այն անդունդներուն վրայ զորս այսպէս գործածուած օր մը երևան կը հանէի սրտիս մէջ:

« Ասոնք էին ներքին տրամադրութիւններս, սիրելի վարպետ, երբ սկսայ այն դասը՝ որ վճարական պիտի ըլլար զարգացումիս համար. փիլիսոփայութիւն: Դասին առաջին շաբաթներէն սկսեալ

հիացումն սկսաւ : Ի՛նչ դաս սակայն և որքան խմորուած դասական հոգեր. ութեան խառնակոյտով : Բայց , փոյթ չէ , այդ հոգերանութիւնը անձ իշդ ու անկատար , պաշտօնական ու պայմանադրական , հրապուրեց զիս : Ի գործ դրուած մեթոտը , անձնակաճն խորհրդածութիւնը , և ներքին վերլուծումը . — ուսումնասիրութիւնք առարկան , իր ձիրքերուն ու իր հրայրքներուն մէջը զննուած մարդկային ետը . — փնտուած արդիւնքը , երևոյթներու լայն դէզ մը կարճ բանաձևերու մէջ ամփոփելու կարող՝ ընդհանուր գաղափարներու դրութիւն մը , — ամեն բան , այս նոր գիտութեան մէջ , խիստ լաւ կը յարմարէր մտքի այն ձեւին զոր կազմած էին ներսս , ժառանգականութիւններս , դաստիարակութիւնս և իմ սեպհական ձգտումներս : Մինչև իսկ սիրական ընթերցումներս մոռցայ և սուղուեցայ տակաւին անձանօթ դասակարգէ այդ աշխատութիւններուն մէջ , այնքան աւելի մոլեգնութեամբ որքան միակ բարեկամիս , Էմիլին այդ պահուն վրայ հասած մահը եկաւ , այնքան բնականօրէն խոկասէր իմացականութեանս ենթարկելու վերստին նակատագրի այս խնդիրը զոր նախկին հաւատքովս լուծելու արդէն գրեթէ անկարող կզդայի ինքզինքս : Եռանդս այնքան սաստկացաւ որ շատ չանցած այլեւս չչատացայ դասընթացքիս հետեւելով : Բացէն երկասիրութիւններ փնտուեցի , որոնք կարենային լրացնել դասախօսին ուսուցումը և այսպէսով է որ օր մը ինկայ Հոգեբանութիւն Ասուծոյին վրայ : Այնքան խորունկ տպաւորութիւն ըրաւ վրաս որ անմիջապէս Կրֆերու ճետութիւնը և Կամֆի անդամագնութիւնը գնեցի : Այս՝ անխառն գաղափարներու շրջանակին մէջ , այն միեւնոյն շանթի հարուածը եղաւ որ ատենով , երազուած զգայութիւններու շրջանակին մէջ , Միւսէի գործերուն հետ մեկտեղ երեւան եկաւ :

« Յստակ եղանակով մը բացատրելու համար ձեզ թէ ինչպէս ձեր մտածումը թափանցեց իմինիս մէջ թոյլ տուէք ինձ որ անմիջապէս անցնիմ այդ ընթերցումին արդիւնքներուն և այն մտախոհութիւններուն որոնք անոր յաջորդեցին : Պիտի տեսնէք թէ ինչպէս ձեր երկերէն կրցայ քաղել , անթերի բարոյագիտութիւն մը որ հրաշալի եղանակով մը շարակարգեց ներսս ծփացող ցիրուցան տարրերը : Նախ և առաջ այդ երեք երկերէն առաջինին , Հոգեբանութիւն Ասուծոյին մէջ վերջնական խաղաղացում մը գտայ կրօնական այն անձկութեան համար , որուն մէջ կը շարունակէի ապրիլ , հակառակ տարակոյսներու փորձութիւններուն : Արդարեւ , կրօնքի հիմնական սկզբանց դէմ առարկութիւններ չէին պակաս ինձ , այն ատենէն ի վեր յորում , ըստ բաղդի կը կարդայի այնքան գրքեր , որոց շատը էն յանդուգն անկրօնութիւնը կ'արտայայտէին , և մանաւանդ ինքզինքս յանկուցուած կզդայի դէպ ի սկեպտիկութիւն , ինչպէս որ ըսած եմ ձեզ , անոր համար որ հոն կը գտնէի իմացական գերազանցութեան ու զգայական նորութեան կրկին հանգամանքը : Ուրիշ ազդեցութիւններէ զատ կրած եմ նաեւ Կեանքի Յիսուսի հեղինակին ազդեցութիւնը : Իր ոճին փափկանուրը կախարդանքը , իր գեղապաշտութեան (dilettantisme) վեհագոյն շնորհը , իր գթալիբ ամպարշտութիւնը խորապէս խռոված էին զիս , բայց երկրաշափի մը տղայ ըլլալս ոչինչ բան չէր , որով չէր գոհացուցած զիս ինչ որ կայ տարտամ ու մօտաւոր սեպուելու աստիճան նրբերանգ՝ այդ անբաղդատելի արուեստագէտին մէջ : Ձեր գրքին չափագիտական մեծ ճշդութիւնն էր որ , սիրելի վարպետս , անմիջապէս մտածումս գրաւեց : Անդիմադրելի տրամասութեամբ (dialectique) մը կապացուցանէիք

ինձ միանգամայն թէ նախնական պատճառի վրայ ամեն վարկած չիմաստ մըն է (non-sens), այդ նախնական պատճառին գաղափարը իսկ անհեթեթութիւն մըն է, և թէ ասով հանդերձ այդ չիմաստը և այդ անհեթեթութիւնը այնքան անհրաժեշտ են մեր մտքին որքան երկրիս շուրջը դարձող արեւի մը պատրանքը՝ մեր աչքերուն, թէև գիտենք որ այդ արեւը անշարժ է և այդ երկիրը շարժումի մէջ է: Յ.յս պատճառաբանութեան ամենահզօր հանճարեղութիւնը զմայլեցուց իմացականութիւնս որ ձեր առաջնորդումին անձնատուր ըլլալով, վերջապէս աշխարհի պայծառ ու բանաւոր մէկ տեսողութեանը յանդեցաւ: Նշմարեցի տիեզերքը, այնպէս որպէս է, իր երեւոյթներուն անսպառ կոհակը հեղով, անսկիզբ ու աննպատակ: Ա.յն հոգը զոր ունեցած էք ձեր բոլոր փաստերութիւնները գիտութենէն փոխառնուած իրողութիւններու վրայ յենլու շատ լաւ կը համապատասխանէր հօրս հեռաւոր ուռուցումներուն, զիս հըրապուրելու համար նաեւ, մտքի վաղեմի սովորութեան մը հմայքովը որ տարիներ ետքը կրկին կը կիրարկուի: Կը կարդայի ու նորէն կը կարդայի ձեր էջերը, ամիտիելով, պարզելով զանոնք և նորընծայի մը եռանդով, անոնց ամբողջ հիւթը իւրացնել ջանալով: Իմացական այն հպարտութիւնը, որուն տրդայութենէս ի վեր, ներսս խլրտիլը իմացեր էի, կը բորբոքէր դեռատի երիտասարդին մէջ որ ամենէն քաղցր ու ամենէն սփոփիչ ցնորքներէն (utopie) հրաժարումը կը սորվէր ձենէ: Ո՛հ, ի՞նչպէս պատմեմ ճշմարտածութեան մը այս տենդերը որ իր խանդավառութեան երանութիւններովը ու իր յորդեռանդութիւններովը նախընծայ սիրոյ մը նմանեցաւ: Փիլիքական հրճուանք մը կղզայի կարծես, ձեր գրքերը

ձեռքս առած, տապալելով այն հաւատալիքներու բովանդակ շէնքը ուր մեծցած էի: Ս.յո, Լուքէսի հրաշակած առնական երանութիւնն էր այն զոր կղզայի, այն ժխտումին երանութիւնը, և ոչ թէ ժուհուայի հեղգ մաղձտութիւնը: Գիտութեան ուղղեալ այդ ազօթերգին, որուն երգամասերն էին կարծես ձեր ամեն մէկ էջերը, կունկնդրէի յափշտակութեամբ մը որ էվէլ էվէլօք ներուժ եղաւ որովհետև բարեպաշտութեանս դլխաւոր պատճառը, վերլուծումի ձիրքը ձեր շնորհիւ առիթ կը գտնէր, խոստովանարանին մէջ եղածէն շատ տարբեր ընդարձակութեամբ մը ի գործ դրուելու և ձեր երլու ընդարձակ գրուածները կը լուսաբանէին զիս ներքին տիեզերքին վրայ, երբ միեւնոյն ատեն Հոգեբանութիւնն Ասուծոյն զիս արտաքին տիեզերքին վրայ կը լուսաբանէր լուսով մը որ նոյն իսկ այսօր, փոթորկին մէջ, իմ յետին, իմ անմարելի լապտերս է:

«Արգարեւ, ի՞նչպէս կը բացատրէք ինձ, տղա-յութեանս բոլոր անկապակցութիւնները: Մօրս քով, արբա Մարդէլին քով, ընկերներուս քով. — ամենուն նոյն իսկ էմիլին, — քով զդացած բարոյական այն ատանձնութիւնս, որ այնքան կը տառապեցնէր զիս. կըմբռնէի զայն հիմայ: Ձեր Կրթեռ սեսուքեան մէջ չէ՞ք ապացուցած որ մենք եսէն դուրս ելնելու անկարող ենք և երկու էակներու միջև եղած ամեն յարաբերութիւն, պատրանքի վրայ հաստատուած է, ամեն բանի պէս: Ձեր Կամֆի ակդամազնիութիւնը ինձ կը յայտնէր անհրաժեշտ շարժառիթները, անդորելի տրամաբանութիւնը՝ զգայարանքի այն անկումներուն որոց համար այնքան սոսկալի խղճախայթիւր ունեցած էի: Դուք ինձի նոյն իսկ գոյութեան ժառանգականութեամբ մեր վրայ դրուած օրէնքը

ծանօթացուցիք, այն կնճռոտութիւններուն մէջ, զորս կը մեղադրէի ինքզինքիս իբր անկեղծութեան պակասութիւն մը, յամենայնով հանդերձ անոնց մէջ, Ձեր շնորհիւ կը մբռնէի նաեւ որ դարուս վիպասաններուն ու բանաստեղծներուն մէջ հոգիի մեղապարտ ու ակտաւոր վիճակներ որոնելով, առանց կասկածելու հոգեբանի ընդածին կոչումի մը հետեւած էի: Դուք չէ՞ք գրողը որ « Բոլոր հոգիները, գիտունին կողմանէ պէտք է նկատուին իբր բնութեան ձեռքով հաստատուած փորձարկութիւններ: Այդ փորձարկութիւններուն մէկ մասը օգտակար է ընկերութեան, եւ այն ատեն առաքինութիւն բառը կարտասանեն, միւս մասը վընասակար, եւ կարտասանեն մուրթիւն կամ ոճիր բառը»: Կը յիշեմ ես զինքս, որ ամառուան տաք օրերուն պտոյտի կ'երթայի, այդ գրքերէն մէկը գըրպանիս մէջ, եւ բացալայրին մէջ մինակ մնալուս պէս, կը կարդայի այս պարբերութիւններէն մէկը եւ անոր իմաստին վրայ խոկալով կը բորբոքէի: Ձիւ շուրջպատող դաշտանկարին կը պատշաճեցնէի, ընդհանրապէս չարիք կոչուած բանին, փիլիսոփայական այս մեկնութիւնը: Տարակոյս չլայ որ Տօմերու այս շղթան, որոնց ստորտը կը թափառէի այսպէս, վեւերած ըլլալու էին մօտակայ դաշտավայրը, եւ էակներ ոչնչացուցած, եւ սակայն անոնք արտադրած էին հորիզոնի այն չքեղութիւնը որ կզմայլեցնէր զիս, երբ ակնապիշ կը զննէի Բարիուի շնորհալի գլուխը, Տօմի լեռնակը, եւ այդ հոյակապ լեռներուն բովանդակ շարքը: Ծամբաներուն երկայնքը կը կանանչնային ծաղկած ամարիբիներ, որոնց ցօղունները կը կտորէի տեսնելու համար անկից կաթի պէս ձերմակ թոյնին կաթկթիլը: Բայց այդ թունաւոր ծաղիկները

կը սնուցանէին կաղանջածնային (tithymale) մութ բիծերով կանանչ, գեղեցիկ թրթուրը ուրկից պիտի ծընէր թիթեռնիկ մը, ամենամուրբ երանգներով գունաւորուած թեւերով սփինքս մը: Փոշոտ այդ ուղիներուն քարերուն միջեւ ի՞ժ մը կը սողոսկէր որուն՝ հրաբլխային կարմիր աւազին վրայ՝ գորշագոյն, իր տափակ գլուխովը ու իր բծաւոր մարմնոյն դիւրաթեքութեամբ երթալը կը դիտէի: Վտանգաւոր անասունը իբր մէկ ապացոյցը կ'երեւէր ինձ այդ բնութեան անտարբերութեանը, որ չունի ուրիշ հոգ, բայց եթէ միեւնոյն անսպառ շռայլութեամբ կեանքը բազմապատկել, օգտակար ըլլայ այն թէ մահացնող: Այն ատեն անբացատրելի ուժգնութեամբ մը կզգայի որ ձեր գործերէն արտադրուող միեւնոյն դասը կեղնէր այս բաներուն ոէջէն, այսինքն թէ, ինքզինքներէս գատ չունինք բան մը որ մերը ըլլայ, թէ եսը միայն է իրական, թէ այս բնութիւնը, ինչպէս նաեւ մարդիկ, կանգիտանան զմեզ, թէ բնութենէն ու մարդերէն ուրիշ բան չունինք խնդրելու բայց եթէ զգալու կամ գործելու պատրուակներ: Հայր ու դատաւոր Աստուծոյ մը մասին ունեցած հին համազումներս, հիւանդ տղու մը երազներ կը թուէին ինձ, եւ ներսս՝ մինչեւ մեծատարած դաշտանկարին ծայրագոյն սահմանները, մինչեւ անհուն դատարկ երկնքին խորութիւնները կ'ընդլայնէր, մտածելով որ ես, պզտիկ խեղճուկ, այս աշխարհիս վրայով արդէն իսկ խոկացած էի բաւական, գիտնալու համար ինչ որ երբէք պիտի չգիտնար ոչ մէկը այն գեղջուկներուն որոց անցնիլը կը տեսնէի: Լեռնէն կուգային անոնք, հանդարտիկ կովերու լծուած խոշոր սայլեր վարելով եւ ջերմեռանդօրէն խաչերը կողջունէին: Ի՞նչ է եշտանքներով սրտանց կարհամարհէի զանոնք, իրենց գոհ-

հիկ աւելորդապաշտութեանը համար, դանոնք, Արքա Մարգէլին ալ, մայրս ալ, թէեւ չէի կրցած նախընտրել անաստուածութեանս հրապարակումը, շատ լաւ նախադուշակելով թէ ի՛նչ տեսարաններու պատճառ պիտի ըլլար այդ յայտարարութիւնը: Բայց այդ տեսարանները գրեթէ բնաւ կարեւորութիւն չունին եւ հիմայ կանցնիմ տուամի մը իրայայտնութեան (exposé) որ անիմաստ պիտի ըլլար եթէ նախապէս մտածուած միս ու անոր կազմութեանը խելամուտ ըրած չըլլայի ձեզի:

§. 3. Անդրսնկութիւն
(Transplantation)

« Թերեւս չափազանց սաստիկօրէն յառաջ տարուած, ուսումնասիրութիւններու այն տարիէն ետքը, բունուեցայ բաւական ծանր հիւանդութեամբ մը որ ստիպեց զիս Վարժապետանոցի պատրաստութիւնս ընդմիջելու: Աղէկնալուս պէս, ճարտասանութեան դասընթացքին մէկ մասին հետեւելով հանդերձ, փիլիսոփայութեան դասընթացքս կրկնեցի: Վարժապետանոց ներկայացայ այդ թուականին մօտերը, ուր պատիւ ունեցայ նաեւ ձեր տունը ընդունուելու: Յաջորդ դէպքերը ծանօթ են ձեզ: Անյաջող ելայ քրննութիւններուն մէջ: Շարագրութիւններուս կը պակսէր գրական այն փայլը որ Բարիդեան լիսէներուն մէջ միայն կտացուի: 1885 նոյեմբերին հաւանեցայ իբր դաստիարակ Ժիւսսա-Տիանտօններու քովը մըսնելու: Գրեցի ձեզ այն ատեն, որ անկախութենէն կը հրաժարէի, մօրս նոր ծախքեր պատճառելէ խոյս տալու համար: Այս պատճառին կը միանար այն թա-

քուն յոյսը թէ դաստիարակի այդ պաշտօնին մէջ ձեռք բերուած խնայողութիւնները պիտի թոյլատրէին ինձ, միջնաստիճանս առնելուս պէս, Բարիդի մէջ փոխուսուցչութեան պատրաստուելու: Այդ քաղաքին մէջ բնակիլը, մանաւանդ Կի տը լա Պրօս փողոցին մօտը նստելու հեռանկարովը կը յանկուցանէր զիս, կրնամ խոստովանիլ զայն ձեզ այսօր, սիրելիդ իմ վարպետ: Ձեր մենարանին տուած այցս շատ խորունկ տպաւորութիւն էր ըրած վրաս: Ինձ երեւցած էիք իբր տեսակ մը արդի Սբինօպա, ամբողջովին մտածումին նուիրուած կեանքի մը վեհութեամբը, ձեր գրքերուն ա՛յնքան կատարելապէս նոյնօրինակ: Կանխաւ երջանկալէպ մը կը յօրինէի մտածելով թէ պիտի գիտնայի ձեր պտոյտի ժամերը, թէ սովորութիւն պիտի ունենայի ձեզի պատահելու բուսաբանական հնաուրց այն պարտէզին մէջ որ ձեր պատուհաններուն տակ կը վէտվէտի, թէ պիտի հաւանէիք զիս ուղղավարելու: Թէ ձեր օգնութեամբ ու ձեռնտուութեամբ, ես ալ պիտի կրնայի ինձ յատուկ տեղ մը ունենալ գիտութեան մէջը: Վերջապէս դուք ինձ համար կենդանի ստուգութիւնն էիք, վարպետը, կամ ինչ որ է Ֆօսթ՝ Վալինէրի համար, Կէօթէի հոգեբանական համերգին մէջ: Միւս կողմէ մասնաւորապէս հեշտ էին այն պայմանները որոց մէջ կը ներկայանար դաստիարակի այս պաշտօնը: Խնդիրը, տասներկու տարու տղու մը, տը Ժիւսսայի մարքիին երկրորդ մանչուն ընկերութիւն ընելուն վրայ էր մանաւանդ: Անկից ի վեր հասկցայ թէ ինչպէս այս ընտանիքը հարկադրուած էր ամբողջ ձմեռը քաշուելու էյտայի լճին մօտիկ այդ դղեակը, ուր սովորաբար աշնան ամիսները միայն կանցնէին: Պ. տը Ժիւսսա, որ բնիկ Օվերնեցի է եւ որ կայսրութեան օրով լիագոր

պատուիրակի պաշտօնը վարած է, արդէն ազդուած՝ Գրախէն, շատ խոշոր գումար մը եւս կորսնցուցած էր Սակարանին մէջ: Իր կալուածները գրաւադրուած և իր եկամուտը չափազանց նուազած ըլլալով, յաջողած էր Շանգ-էլիզէի իր սպարանքը ամբողջովին կահաւորուած, և շատ բարձր գնով մը վարձելու: Քիչ մը կանուխէն հասած էր իր Ժիւսսայի երկիրը, մտադրելով անկից ուղղակի իր Քանի ամառոցը երթալ: Այդ ամառոցն ալ վարձելու շահաւոր առիթ մը ներկայացած էր: Իր ելմտացոյցը կարգի դնելու փափաքը հրապուրած էր զինքը, այնքան աւելի որքան անեցուն սեւամազձութեամբ մը, առանց շատ տհաճութեան միտքը կը բերէր, միայնութեան մէջ անցուած ամբողջ տարիի մը հեռապատկերը: Նոյն այդ միջոցին յանկարծակիի եկած էր իր տղուն Լիւսիէնի դաստիարակին յեղակարծ մեկնումէն, — որ անտարակոյս շատ փոյթ չէր ունեցած այսպէս ամիսներով փակուելու, — և շուտով Քլէրման հասած էր: Հոն, երեսունըհինգ տարի առաջ, հօրս բարեկամ ծեր դասախօս Պ. Լիւնասէէն առած էր իր չափազիտական ուսմունքը: Արդ, խելք ըրած էր իր նախկին ուսուցիչէն, ուսեալ, մտացի երիտասարդ մը ուզելու որ կարենայ ամբողջ այդ տարին Լիւսիէնը իր ուսումնասիրութիւններուն մէջ յառաջ տանիլ: Վեց հազար ֆրանք կը խոստանար: Պ. Լիւնասէ շատ բնականօրէն ինծի խորհեցաւ և ես՝ այն պատճառներուն համար զորս յայտնեցի ձեզ, հաւանեցայ Մարքիին ներկայացուելու, իբր այդ պաշտօնին թեկնածու: Ժօտի հրապարակին վրայ նայող պանդոկներէն մէկուն սրահին մէջ, տեսայ խոշորկէկ, շատ ճաղատ մարդ մը, կարմրադրուագ դէմքի մը վրայ բաց գորշագոյն աչքերով, որ նոյնիսկ զիս քննելու ձանձրութիւնը

յանձն չառաւ: Անմիջապէս եւ ամբողջովին խօսեցաւ իր ամբողջութեան վրայ մանրամասնութիւնները, — երեւակայական հիւանդ էր, — արդի դաստիարակութեան դէմ էն խիստ քննադատութիւններու խառնելով: Կը լսեմ տակաւին իր խառնիխուռն պարբերութիւններ գրուցելը, որոնք այսպէսով, իր նկարագրին տարբեր շուրջերեսները (facette) կը բացայայտէին:

— « Տեսնենք, իմ խեղճ Լիւնասէս, ե՞րբ վեր պիտի դաք, մեզի... Պատուական օդ մը կայ անտեղ: Ահա բան մը որուն պէտք ունիմ: Բարիզի մէջ հանգիստ չունչ չէի կրնար կոր առնել... Բնաւ չես կըրնար շնչել որ... Կը յուսամ, պարոն, » և կը գառնար ինծի. « որ դուք ուսուցումի այդ նոր մեթոտներուն կողմնակից չէք բնաւ: Գիտութիւն, միշտ գիտութիւն, և զԱստուած, պարոն գիտուններ. Ի՞նչ կընէք զանիկա... » Յետոյ Պ. Լիւնասէին վերադառնալով. « Իմ ատենս, մեր ատենը, կընամ ըսել, ամեն տեղ կարգապետութեան ու պարտականութեան զգացումը կար: Ուսմունքի համար դաստիարակութիւնը բացարձակապէս չէին զանց ընել: Տաներէցս կը յիշէ՞ք, աբբա Հապէսը, ի՞նչ աղէկ խօսիլ գիտէր... Ի՞նչ ամբողջութիւն: Ի՞նչ քաջոտն կը քալէր, ամեն տեսակ օղի, առանց քնքարկուի (dovillette)... Բայց դուք, Լիւնասէ, քանի՞ տարու էք... Վաթսունըհինգ տարու. հէ՞: Վաթսունըհինգ և մէկ տեղերնիդ չցաւի՛ր: Ո՞չ մէկ տեղերնիդ... Զիս աւելի աղէկ կը գտնէք, անանկ չէ՞, լեռնակողմը բնակելէս ի վեր... Երբէք շատ հիւանդ չեմ, բայց միշտ պզտիկ բան մը ունիմ... Տեսէ՛ք, աւելի պիտի ուզէի իրաւցնէ հիւանդ ըլլալ գէթ ինքզինքս պիտի խնամէի... »

« Եթէ, ձեզի կը պատմեմ, սիրելի վարպետ,

անյօղ այս խօսքերը այնպէս որպէս յիշողութեանս
 կը ներկայանան, ցուցնելու համար է ձեզի նախ,
 ինչ որ կարծէ իմացականութիւնը այդ մարդուն որ,
 մօրմէս իմացայ, ձեր պատկառելի անունը իմ դատիս
 խառնելու համարձակած է, յետոյ ձեզ ըմբռնել տա-
 լու համար է թէ այս խօսակցութենէն չորս օր ետքը
 ինչ արամադրութիւններու մէջ կը հասնէի այն դըղ-
 եակը ուր այնքան ահուելի դիպուածներու ընդհարե-
 ցայ: Մարքին՝ այդ առաջին այցին իսկ հաւնած էր
 ինձի և զիս իր լանտօյովը տանիլ ուղած էր: Քլեբ-
 մօնէն էյտա տանող այս երթին ատենը, ամբողջ իր
 ընտանիքը նկարագրելու պարսպ միջոց ունեցաւ:
 Իր անպարտելի շատխօսութեամբ և միշտ իր անձ-
 նականին յիշատակութիւններովը հատկաեալ, յաջուր-
 դարար բացատրեց ինձ թէ իր կիներ ու աղջիկը շատ
 սիրող չէին աշխարհիկ կեանքին և գերադանց տանտի-
 րուհիներ էին, թէ իր անդրանիկ տղան կոմս Անտրէ
 տանըհինգ օրուան համար տունը կը դաժուէր և թէ
 վիրաւորուելու չէի իր խստութենէն— որովհետեւ սըր-
 տերուն պատուականը կար ծածկուած անոր տակ, —
 թէ իր միւս տղան Լիւսիէն շատ հիւանդութիւն քա-
 շած էր, և բուն ինդիքը, մանաւանդ զայն իր առող-
 ջութեան տէր ընելն էր: Յետոյ, այս առողջութիւն
 բառին վրայ սկսաւ դուրս տալ, դուրս տալ և իր
 գլխացաւերուն, իր մարտդութիւններուն, իր քունե-
 րուն, իր անցեալ, ներկայ, սպառնի ցաւերուն վրայ
 մէկ ծամու մտերմաբանութիւններէ ետքը, յոգնած
 անշուշտ, սաստիկ օդէն ու բառերու այս արտածու-
 րումէն, քնացաւ կառքին անկեանը մէջ: Ո՛րքան
 յստակօրէն կը յիշեմ այն յստակագծերը զորս կը
 դարձգարձէի գլխուս մէջ, այն ատեն երբ, արդէն
 էն բովանդակ արհամարհանքիս առարկայ դարձած

այդ ձանձրալիէն ազատած, կը դիտէի այն ազտոր
 դաշտանկարը զոր կը կտրէինք, հեղեղափոս լեռներու
 և աշունէն դեղնած անտառներու մէջէն, հորիզոնին
 վրայ վաշի լեռնակին հետ՝ որուն հրաբերանը աղեղ-
 նակոր կը բացուի, պատառ պատառ պատուտած և
 հրաբղխային փոշիով կասկարմիր կտրած: Ինչ որ
 արդէն մարքին վրայ տեսած էի, ինչ որ իր ճառա-
 բանութիւնները կը յայտնէին ինձի իր տունին վրայ,
 կը բաւէր, նոյն իսկ եթէ նախապէս այդ գաղափա-
 րին վարժուած չըլլայի, զիս համոզելու համար որ
 աքսոր ըլլալու վրայ էի այնպիսի անձերու մէջ, զորս
 բարբարոսներ կը կոչէի: Տարիներէ ի վեր այդ անունը
 կուտայի այն անձերուն, զորս իմացական կեանքին
 անդարձ կերպով, անհոշտ կը նկատէի:

« Այս աքսորին հեռանկարը չէր վախցներ զիս:
 Այնքան յստակ էր գլխուս մէջ, այն վարդապետու-
 տութիւնը որուն համեմատ կենցաղս պիտի կարգադրէի:
 Այնքան հաստատ որոշած էի իմ մէջս միայն սարիլ,
 իմ մէջս միայն բնակիլ, եւ այս եսը պաշտպանել,
 արտաքին ամեն ներմտումի (intrusion) դէմ... Այդ
 դգեակը ուր կերթայի, եւ այն անձերը որոնք կը
 բնակէին հոն, ուրիշ բան չպիտի ըլլային ինձի հա-
 մար բայց եթէ շահագործութեան նիւթ մը, մտա-
 ծումիս կարելի եղածին չափ շատ օգտին համար:
 Յայտադիրս ծրագրուած էր. հոն անցուցած տասներ-
 կու կամ տասըչորս ամիսներուս մէջ պարսպ միջոց-
 ներս պիտի գործածէի գերմաներէն սորվելու, Պօնիսի
 թնախօսութեան երկու հատորները խուզարկելու, ո-
 ռոնք կառքին ետին, պղտիկ պայուսակս կը բեռնա-
 ւորէին ձեր երկերուն հետ, սիրելիդ իմ վարպետ,
 Բարոյազիսոսրեանս հետ, Ռիպօյի, Թէնի, Հէրպէրթ
 Սբենարի շատ մը հատորներու, մէկ քանի վերլու-

ծական վէպերու, եւ իմ միջնաստիճանի պատրաստութեանս համար պետանի գրքերու հետ: Այդ քննութիւնը յուլիս ամսուն անցնելու միտք ունէի: Բոլորովին անգիր տետրակ մը, կսպասէր այն ծանօթագրութիւններուն զորս առաջադրած էի առնել հիւրընկալներու նկարագրերուն վրայ: Մտադրած էի տարկազմել (démonter) զանոնք, իրենց ամեն մէկ զսպանակներուն մէջ, եւ մեկնումէս առաջ այդ նըպատակով, կղպանքով գոցուած գիրք մը դնեցի, որուն պահածերթին վրայ (feuille de garde) գրած էի, Կարճի անդամագինութեան սա պարբերութիւնը. « Սբինօզա կը պարծենար որ մարդկային զգացումները կուտումնասիրէր այնպէս որպէս չափագէտը իր երկրաչափական պատկերները կուտումնասիրէ. արդի հոգեբանը ինք, պէտք է որ ուտումնասիրէ զանոնք, փունդի մը մէջ ներկազմուած քիմիական բաղադրութիւններու պէս, ցաւ զգալով հանդերձ որ այդ փունդը չէ եղած այնքան թափանցիկ, այնքան դիւրայարմար որքան բնալուծարաններու փունդերը... » Այս տղայաբանութիւնը կը պատմեմ ձեզի, ապացուցանելու համար ներքին անկեղծութեանս աստիճանը եւ թէ էյտայի ճամբուն վրայ լանտօյին թաւալած ատենը, ո՞րքան քիչ կը նմանէի, փառասէր ու աղքատ այն երիտասարդին՝ զոր այնքան վէպեր նկարագրած են: Կը յիշեմ, այն ատենէն ի վեր, կրկնաւորումի սովորական հակումովս, ոչ առանց հպարտութեան, այդ տարբերութիւնը ստուգած ըլլալս: Կը մտաբերէի Կարմիր ու Սեւի ժիւլիէն Սօրելը որ Պ. տը Ռէնալին տունը կը ժամանէր, Պարժըթօնի տունին առջեւ Ռիւպամբրէի փորձութիւնները՝ Պալգաքի մէջ, ինչպէս նաեւ Վալլէսի Վեկրայէն մէկ քանի էջեր: Կը վերլուծէի այն զգայութիւնը որ կսքողուի

այս զանազան դիւցազուններուն ցանկութեանց ու ընդվզումներուն ետին: Մէկ աշխարհէ մը տարբեր աշխարհ անցնելուն զարմացումն էր այն միշտ: Շահամոլ կամ ռխակալ այդ զարմացումին մէկ հետքը չէի գտներ ներսս: Կը դիտէի մարքիին քնանալը, նոյեմբերի զով այդ միջօրեաքին, փաթտուած՝ մուշտակի մը մէջ, որուն վերամբարձ օձիքը իր դէմքը կը ծածկէր կիսով չափ: Մթագոյն ու բուրդէ կակուղ ծածկոց մը իր սրունքները կը պատսպարէր: Սեւով ասեղնագործուած, մորթէ թխագոյն ձեռնոցներ, կը պահպանէին իր ձեռքերը, որոնք այդ ծածկոցը կը բռնէին: Մետաքսի չափ նրբահիւս թաղիքէ իր գլխարկը, աչքերուն վրայ կիչնէր: Միմիայն այդ մանրամասնութիւնները մերինէն շատ տարբեր կեանք մը կը ներկայացնէին, տարբեր՝ խեղճ ու անշուք տընտեսութենէն մեր ներկենցաղին զոր մօրս նրբախիղճ մաքրութիւնը միայն կը փրկէր թշուառութենէն: Գեր ի վեր հարստութեան մը այս նշաններուն առջեւ, կը հրճուէի որ եւ է նախանձ չզգալուս համար, ոչ իսկ ամենափոքր հիւլէ մը, — ոչ նախանձ ոչ երկչոտութիւն: Ինքզինքս ամբողջովին զսպած էի, վստահ ինքզինքիս վրայ, եւ վարդապետութեանս, ձեր վարդապետութեան, եւ գաղափարներուս ծայրագոյն գերիվերութեան շնորհիւ, ամեն գոռհիկ հարուածի դէմ զրահաւորուած: Այդ պահուն կրած հոգիիս, անթերի մէկ պատկերը գծած պիտի ըլլամ, եթէ աւելցնեմ որ միտքս դրած էի սէրը միանգամ ընդ միշտ կեանքիս յայտագիրէն դուրս ձգել: Մարտանի հետ իմ առաջին սիրարկածէս ետքը, ունեցած էի նաեւ ուրիշ պզտիկ գործ մը, որուն վրայէն լուութեամբ անցայ, Լիսէին մէկ վարժապետին այնքան բացարձակապէս անմիտ եւ ստով հանդերձ այն-

քան ծաղրելի կերպով յառակնտա կնկանը հետ որ դուրս նետուած էի անկից առաւել քան երբէք առաջած , « կանացի » իմացականութեան համար , որպէս կըսէի ըստ Շօրէնհատուրրի , տաճած արհամարհանքիս , ինչպէս նաեւ հեշտազգայութեան առաջին զգուանքիս մէջ : Կաթողիկ կարգապահութեան խորունկ ազդեցութիւններուն կը վերադրեմ մասին հանդէպ այս խորշումը , որ հոգեզինութեան վարդապետութիւններէն ետքը վերապրեցաւ ներսս : Խիստ յաճախ կըրկնուած փորձարկութեամբ մը , աղէկ գիտէի որ այդ խորշումը անբաւական էր զգոյստիրական տենչանքի մէջ խորունկ անկումներս արդիւլելու : Բայց գիտէի նաեւ որ , Մարիանի ատենը , օրինակի համար , այդ աննչանքը կը ծնէր ներսս , իր յազեցումին ստուգութեանը շնորհիւ և դղեակին միայնութեան վրայ դրած էի յոյսս , որ և է փորձութենէ ազատագրուելու և հին իմաստունին մեծ առածը իր լիակատար խտութեանը մէջ կիրարկելու համար . « Ամբողջ իր սեռը իր ուղեղին մէջ բարձրացնել : » Ո՛հ , ուղեղիս , մտածող Եսիս , այդ խօլապաշտումը (idolatrie) ունեցայ այնքան ուժգին որ լըջօրէն խորհեցայ վանական կանոնները ուսումնասիրել , զանոնք այդ մտածումին մշակումին պատշաճեցնելու համար : Այո , ծրագրեցի , ամեն օր , վանականներու պէս որոճումներս ընել , փիլիսոփայական հաւատոյ հանգանակիս մէկ քանի յօդուածներուն վրայ , ամեն օր վանականներու պէս , իմ սուրբերէս մէկուն տօնը խմբել . Սբինօզայի , Հօպպլի , Սթէնտալի , Սթիւբըթ Միլի , ձեր տօնը , սիրելի վարպետս , այսպէս ընտրուած ձյմարտածուին պատկերը ու վարդապետութիւնները վերկոչելով և անոր օրինակով տողորուելով : Կըմբըսնեմ որ այս ամենը շատ տղայական ու շատ պարզ-

մտական էին , բայց կը տեսնէք որ չեմ եղած դէթայն՝ զոր կը նշտակէ այսօր այդ ընտանիքը , այսինքն դաւամիտ այն ժողովրդածինը (plébéien) որ փառատօր ամուսնութիւն կերպով , և եթէ Օր . աը ժիւստան հրապուրելու դաղափարը իրօք մտաւ մտքիս մէջ գոզցես պարագաները ներշնչեցին , թելադրեցին զայն :

« Ինքզինքս վիպական գոյնի մը տակ նկարելու համար չէ որ կը գրեմ ձեզի , և պատճառ մը չեմ տեսներ ձեռնէ ծածկելու համար որ այն պարագաներուն մէջ որոնք՝ զիս պիտի մղէին դէպ ի հրապուրանքի այդ ձեռնարկը՝ որ այնքան հեռու էր ժամանակիս պահուն ունեցած զգացումներէս , առաջինը եզաւ այն տպաւորութիւնը , զոր վրաս յառաջ բերաւ կոմս Անտրէն , եղբայրը խեղճ մեռեալին , որուն յիշատակը տանջանք մը ըլլալու աստիճան կենդանի կը գառնայ մէջս , հիմայ որ տուամին կը մօտենամ : Բայց վերելնենք այդ ժամանակին . . . ժամը հինգին մօտ է : Լանտօն աւելի արագ կընթանայ : Մարքին արթնցած է : Կը ցուցնէ ինծի էյտայի պղտիկ լճին սարսուալի մակերեսը , համակ վարդագոյն՝ մայրամուտի երկնքի մը տակ որ հաճարիներու ու կաղնիներու գօտացած տերեւները կը ծիրաննախալէ , և վարէն դղեակը , արդի շինարուեստի խոշոր կառոյց մը , ձերմակ՝ իր չափազանց նրբաձեւ աշտարակներով ու պահնորդախուզի ձեւ (en poivrière) իր տանիքներով , գորչագոյն ճամբուն ամեն մէկ ցանցիկին lacis) աւելի կը մօտենայ : Գիւղի մը , գրեթէ դիւզակի մը զանգակատունը իր հերձաքարերը կը ցցէ յարգածածուկ տանիքներով մէկ քանի տուներէն վեր : Ետեւնիս կը ձգենք զայն : Վերջապէս կը հասնինք այն ծառուղիին մէջ որ դղեակ կը տանի .

յետոյ դրան վերնագաւթակին առջեւ և անմիջապէս գաւթին մէջ: Սալօնը կը մտնենք: Ի՛նչ խաղաղիկ էր, լայն լուսամտիփնէր ունեցող կանթեղներով լուսաւորուած այդ սալօնը, վառարանին մէջ զուարթազին վառող իր կրակովը: Եւ, խմբակներու բաժնուած, տը ժիւստայի մարքիզը իր աղջկանը հետ կաշխատէր, աղքատներու համար կռասեղէ (crochet) ձեռագործներու. ապագայ աշակերտս պատկերներու գիրք մը կը դիտէր, իր նուագատետրին հետ բաց մնացած դաշնակին դէմը ոտքի վրայ կեցած. Օր. Շարլօթի դաստիարակուհին և կրօնաւորուհի մը նստած էին աւելի հեռուն և կը խօսակցէին: Կոմս Անտրէ աչքէ կանցնէր լրագիր մը զոր վար դբաւ մեր հասած պահուն: Այո՛, ի՛նչ խաղաղիկ էր այդ սալօնը, և ո՞վ կրնար ըսել ինձ որ իմ հոն մտնելս այդ խաղաղութեան վերջանալը կը նշանակէր այդ անձերուն համար որոնք այս վայրկենիս կենդանազրի յտակութեամբ մը կը գծագրուին յիշումիս տեսողութեանը շրջանակին մէջ: Նախ կը նշմարեմ մարքիզին դէմքը, այդ խոշոր ու հուժկու կնկան որ քիչ մը հաստ գծեր ունէր, այնքա՛ն տարբեր այն երեւոյթէն զոր իմ անդէտ երեւակայութիւնս կուտար տոհմիկ կնկան մը: Իրօք ճիշտ այն տիպար անարարուհին էր որու վրայ խօսած էր ինձ մարքին, բայց անթերի դաստիարակութեան մը տէր՝ անարարուհի մը, որ նոյն հետայն, մեր ճամբորդութեան միջոցին ազուր օր մը ունենալնուս վրայ միայն խօսելով, համարձակութեամբ հումակեց զիս: Կընշմարեմ դաստիարակուհիին, Օր. Էլլիզա Լարթէքսին ջնջուած կողմներեսը և այդ նսեմ դէմքին վրայ ազնիւ աղջկանը, միշտ հաւանութիւն յայտնող ժպիտը, — բարեյաջող ծառայականութեան անմեղ նախատիպ մը, որ համակ կամահաճութիւն-

ներով, ինչպէս նաեւ նիւթական երանութիւններով լեցուն հանդարտ կեանք մը կը վարէր: Կը նշմարեմ քոյր Անաքլէն, իր գեղջկուհիի աչքերով ու իր նուրբ բերանով: Մնայուն կերպով դղեակին մէջ կը բնակէր իբր հիւանդապահ ծառայելու համար մարքիին որ միշտ հաւանական հարուածով մը սաստիկ մտադրագած էր: Կը նշմարեմ սղտիկ Լիւսիէնը, ծոյլ տղու իր խոշոր այտերով: Կը նշմարեմ դայն որ ոչ եւս է, թէ բացդոյն շրջագեցտին մէջ՝ իր նուրբ հասակը, թէ իրենց դարկութեանը մէջ այնքան քաղցր՝ իր դորը աչքերը, թէ իր շագանակազոյն մաղերը, թէ իր դէմքին երկարածեւ կտրուածքը և թէ իր ձեռքին այն շարժուձեւը՝ որով իր հօրը ու ինձի, ճանբուն ցուրտին դէմ դաւաթ մը թէյ կը հրամցնէր: Կը լսեմ իր ձայնը որ կըսէր մարքիին.

- « Հայր, տեսա՞ք սղտիկ լճակը, որքան կարմիր էր այս իրիկուն... »
- « Եւ Պ. տը ժիւստայի ձայնը որ կը պատասխանէր իր կրօկին (grog) երկու ումպերուն մէջտեղը.
- « Ես մարդագետիներուն մէջ՝ մառախուղ և օդին մէջ յօդացաւ տեսայ... »
- « Եւ կոմս Անտրէի ձայնը որ կը յարէր.
- « Այո, բայց ի՛նչ աղւոր որսի օր մը պիտի ըլլայ վաղը... » — յետոյ դէպի ինձի դառնալով.
- « Որսի կերթա՞ք, Պ. Կրէսլու... »
- « Ոչ, պարոն, » ըսի իրեն ի պատասխանի:
- « Զի կը նստի՞ք, » հարցուց ինձի նորէն:
- « Ան ալ ոչ: »
- « Կը ցաւիմ ձեր վրայ, » ըսաւ խնդալով.
- « պատերազմէն ետքը, իմ գիտցած էն մեծ երկու հաճոյքներս ասոնք են: »
- « Բան մը չէ այս կարճ տրամախօսութիւնը որ

իր այսպէս արտագրուած վիճակին մէջ պիտի չբացատրէ ձեզի թէ ինչո՞ւ այս պարզ պարբերութիւնները պատճառ եւ սն, հոն անմիջապէս, Անտրէ արժիւտան, մինչեւ այն ատեն ճանչցածներէս տարբեր էակ մը նկատելուս. թէ ինչո՞ւ սենեակս ելնելուս պէս, ուր ծառայ մը սկսաւ պայուսակս քակել, իր դիւրաբեկ ու շնորհագեղ քրոջմէն աւելի իրեն կը հարհէի, ոչ ալ թէ ինչո՞ւ ճաշասեղանին վրայ, և ամբողջ երեկոյթին մէջ միմիայն զինքը դիտեցի: Սակայն, այս հուժկու ու հպարտ տղուն հանդէպ իմ զգացած միամիտ զարմացումս, շատ պարզ իրողութենէ մը ծագում կառնէր. մինչեւ այդ պահը մեծցած էի ուղեղային միջավայրի մը մէջ ուր կեանքին յարգի ձեւերը իմացականներն էին լոկ: Ինծի իբր ընկեր ունէի կարգիս առաջինները որոնք ամենքն ալ ինծի պէս փափուկ ու քնքուշ էին, առանց երբեք հաճելու ուշադրութիւն դարձնել միւսներուն՝ այսինքն անոնց՝ որոնք մարմնական մարզանքներու մէջ կը գերազանցէին և որոնք միւս կողմէ այդ մարզանքներուն մէջ վայրագութեան պատրուակ մը միայն կը գտնէին. բոլոր նախասիրական դատախօսներս և հօրս մէկ քանի հին բարեկամները իրենք ալ ուղեղայիններ էին: Երբ ընթերցումներուս համեմատ վէպի դիւցազուններ պատկերած էի ինքզինքիս, միշտ մտաւորական աւելի կամ նուազ կնճռոտ մեքենականութիւններ երեւակայած էի, բայց երբէք՝ իրենց ֆիզիքական պայմանները, ի մի բան, վերացեալ եղանակով մը խորհած էի այն գերիվերութեան զոր կը ներկայացնէ մարդուն կենդանական ազւոր ու հասատուն կորովը, բայց չէի զգացած զայն: Կոմս Անտրէ, որ երեսուն տարու էր, այդ գերիվերութեան հիանալի մէկ օրինակը կը ներկայացնէր, Երեւակա-

յեցէք միջահասակ բայց ըմբիշի մը պէս առուգահասակ մարդ մը, լայն ուսեր և նուրբ դարձուածք մը, շարժուձեւեր՝ որոնք ուժ ու դիւրաթեքութիւն կը մատնեն միանգամայն, — այն շարժուձեւերէն ուր կըզգաս թէ շարժումը կը բաշխուի այն կատարելութեամբ որ արագաշարժութիւնը ճարպիկ ու ճշդորոշ կը դարձնէ, — ջղրոտ ձեռքեր ու ոտքեր, որոնք միայն կը յայտնեն ազնուատոհմութիւնը, ասոր հետ մէկտեղ դէմքերուն էն պատերազմիկը, մին այն մրանման դիմագոյներէն որոց ետին երկաթով ու դնդիկներով հարուստ արիւն մը կը հոսի, շատ սեւ մազերու սաղաւարտի մը մէջ քառակուսի ճակատ մը, սեղմ ու ամուր շրթունքներու վրայ մազերուն գոյնէն պէս մը, թուխ աչքեր՝ քիչ մը կամարածեւ քթի մը մօտեցած, ինչ որ կիսադէմքին՝ դիշահասի տարտամ հանգամանք մը կուտար: Վերջապէս խիզախօրէն կտրտուած կզակ մը, այդ դիմագծութիւնը կաւարտէ անպարտելի կամքի արտայայտութեան մը մէջ: Եւ համակ անձնաւորութիւնը՝ կամեցողութիւնն իսկ էր. գործունէութիւնը՝ մարդացուած: Կարծես մարմնի ամեն մարզանքներու վարժ, ամեն քաջագործութեան պատրաստ այս սպային մէջ, խորհելու ու գործելու միջեւ հաւասարակշռութեան որ և է խզում մը չկար և իր էութիւնը համբուն յարածամ կանցնէր ամբողջովին իր ամենադոյզն շարժուձեւերուն մէջէն: Այդ առաջին իրիկունէն ի վեր տեսայ իր ձի նստիլը, այնպէս որ իմ առջեւ կիրականացնէր Սանդօրի հասուրց առակը, երեսուն քայլ հեռուէն, խաղաթղթի մը վրայ ատրճանակով հետզհետէ տասը գնդակ փակցնելը, պտոյտի ատեն փոսերուն վրայէն ցատկելը, և զբօսնելու համար, արհեստով մարմնամարզիկի մը թեթեւութեամբը, ինչպէս երբեմն ալ իր

պղտիկ եղբայրը զուարճացնելու համար, սեղանի մը վրայէն անդին կը ցատկէր, միմիայն իր երկու ձեռքերը դնելով անոր վրայ: Իմացայ որ, պատերազմին ատենը, թէեւ հաղիւ տասնըվեց տարու, զինուոր գրուած էր և Լուսուի պատերազմը մղած էր, ամեն յոգնութիւններու դիմանալով և հին զինուորներուն սիրտ տալով: Բաւ եղաւ ինձ, այդ առաջին իրիկունը, ուսումնասիրել զայն ճաշի ատեն, որ հանդարտօրէն կուտէր զուարթ այն ախորժակով որ ծայրայեղ կեանքը կը բացայայտէ. զայն՝ որ քիչ կը խօսէր, բայց լեցուն ճայնով մը որ կը հրամայէր, տարօրինակ կերպով զգալու համար այն տպաւորութիւնը թէ ինչ տարբեր: Բայց իր տեսակին մէջ կատարեալ, անթերի արարածի մը առջեւ կը գտնուէի: Գրած ատենս ինծի այնպէս կուգայ որ դեռ երէկ տեղի ունեցած է այդ տեսարանը և մինչ մարքին ճաշէն ետքը պէղիկ մը կսկսի իր աղջկանը հետ, հոն եմ և ես, մարքիդին հետ խօսելու վրայ, զաղտօրէն դիտելով հանդերձ կոմս Անտրէին, միայնակ պիլարտօ խաղալը: Բաց մնացած դուռնէն կը տեսնէի գինքը՝ իր երեկոյթի զգեստին նուրբ կտաւին մէջ ճապուկ ու զօթեղ և բերնին անկիւնը սեւ սիկատ մը դրած, որ գնդիկները կարճակէր ճշդութեամբ մը՝ որ իր կատարելութեամբը վայելուչ կը դառնար, և ես՝ ձեր աշակերտը, ես՝ որ մտածումիս տարածութեանը համար այնքան հպարտ էի, բերանարաց կը հետեւէի այնքան հասարակ սքօրթ մը ի գործ դնող այդ երիտասարդին ամենագոյզն շարժուձևերուն, այն տեսակ մը նախանձոտ հիացումով զոր մկանունքի բոլոր խաղերուն անտաակ, միջնադարեան գրագէտ վանական մը պիտի զգար յառաջացող սպասողէն ասպետի մը հանդէպ:

«Երբ նախանձ բառը կարտասանեմ, կաղաչեմ որ

լաւ ըմբռնէք զիս և ինձ չվերագրէք գծութիւն մը զոր չունեցայ երբէք: Ոչ այդ իրիկունը, ոչ յաջորդօրերուն մէջ, չնախանձեցայ կոմս Անտրէի անունին, ոչ հարստութեանը և ոչ ալ ընկերական այն մէկ քանի առաւելութիւններուն զորս ունէր ինք և որոնցմէ այնքան զրկուած էի ես: Ոչ ալ զգացի երկու արուններու միջեւ եղած այն տարօրինակ ատելութիւնը զոր շատ նրբամտօրէն նշանակած էք սիրոյ վրայ ձեր էջերուն մէջ: Մայրս՝ աղտը մահչ մը ըլլալս յաճախ ինձ ըսելու տկարութիւնը ունեցած էր, տղայութեանս ատեն: Մայրիան և իմ միւս հոմանուհիս կրկնած էին ինձ զայն: Առանց անխելք ինքնահաճ մը ըլլալու կը հասկնայի որ ոչ դէմքիս վրայ, ոչ ձեւիս մէջ չունէի բան մը որ անհաճոյ ըլլար: Այս բանը կրեմ ոչ թէ ունայնամտութենէս, հապա ընդհակառակը ձեզ ապացուցանելու համար որ ունայնամտութիւնը ոչ իսկ հիւլէի մը չափ կրցաւ մտնել այն տեսակ մը յեղակարծ մրցակցութեան մէջ որ այդ առաջին ժամերէն սկսեալ զիս հակառակորդ մը, գրեթէ թշնամի մը դարձուց կոմս Անտրէին՝ որ սակայն վայրկեան մը իսկ չէր կասկածէր ատոր վրայ: Կը կրկնեմ որ այս մրցակցութեան մէջ այնքան հիացում կը սղմէր որքան հակակրութիւն: Այն զգացումին մէջ զոր կը փորձեմ ձեզ սահմանել, խորհրդածութեամբ գտայ անդիտակից առհաւուրթեան մը հետքը: Ետքէն հարցաքննեցի մարքին որուն այսպէսով աղնուականի հպարտութիւնը կը գգուէի, Ժիւստա-Ռանտօններու ցեղաբանութեան վրայ և կը կարծեմ որ զուտ տիրապետող ցեղէ ես անոնք, մինչդեռ Լօռէնցի մշակներուն շտառիդին երակներուն մէջ, որ այս մէկ քանի տողերը կը գրէ ձեզի, տիրապետուած ցեղի մը արիւնը, դարերով հողագործութեան մէջ ընկճուած

նախահայրերուն արիւնը կը հոսի: Տարակոյս չկայ որ, իմ ուղեղիս և կո՞ն: Անտրէի ուղեղին միջեւ կայ այն միեւնոյն տարբերութիւնը որ կայ իմ և ձերինին միջև, սիրելի վարպետս, աւելի մեծ թերեւս քանի որ ես կրնամ ձեզ ըմբռնել, մինչ ինք չէ կարող իմ տրամախոհութիւններէս գէթ մէկուն հետեւիլ, նոյն իսկ անոր գոր կընեմ այս պահուս մեր առնչութիւններուն վրայոյ: Բացէ ի բաց խօսելով քաղաքակրթեալ մըն եմ ես, մինչ ինք բարբարոս մըն է և ոչ այլ ինչ: Լա՛ւ, բայց անմիջապէս զգացի որ իմ նրբութիւնս իր բարբարոսութենէն նուազ ազնուապետական էր: Հոն իսկոյն զգացի, կեանքի այն բնագղին խորութիւններուն մէջ ուր մտածումը այնքան դժուարութեամբ կիջնէ, ցեղի առաջնութեան այն յայտնութիւնը զոր արդի գիտութիւնը ամբողջ բնութեան նկատմամբ կը հաւաստէ և հետեւապէս շիտակ ըլլալ պարտի մարդուն եւս նկատմամբ: Նոյն իսկ ինչո՞ւ արտասանել նախանձ բառը որ իբր ցուցադիր կը ծառայէ չպատճառարանուած թշնամութիւններու որուն նմանը ներշնչեց ինձ կոմսը անմիջապէս: Ինչո՞ւ համար այս թշնամութիւնը ինքն ալ ժառանգուած չըլլայ, ուրիշ ամեն բանի պէս: Մարդկային որ և է ստացում մը, օրինակի համար, գործօն նկարագրի և կորովի ստացումը կենթադրէ որ, դարերու և դարերու շրջանին մէջ, անհասնելու շարքեր, որոց վերջին յաւելուածն է մարդ, կամք ըրած ու գործած են: Հոգոր մտածումի մը ստացումը ընդհակառակը կամփոփէ անհատներու շարքեր որոնք կամենալէ աւելի խոկացած, գործելէ աւելի խորհած են: Տարիներու այս երկար յաջորդութեան միջոցին, երբեմն յստակ, երբեմն մտայլ հակակրթիւն մը՝ առաջին խումբին անհատները ատելի ըրած է երկրորդին

անհատներուն և երբ դարաշրջաններու այս գերագոյն տաժանքին երկու ներկայացուցիչները, իրենց սեռին մէջ իւրաքանչիւրը այնքան տիպարական որքան ես և կոմսը, իրարու կը հանդիպին, տարբեր տեսակէ երկու կենդանիներու պէս, ինչպէ՞ս պիտի չցցուէին իսկոյն մին՝ միւսին հանդէպ: Երբէք առիւծի չմօտեցած ձի մը սարսափէն կը սարսույ երբ իր խշտիին վրայ դիզեն այն յարդը որուն վրայ այդ գազանը պառկած է: Ըսել է վախը ժառանգական է և վախը ատելութեան ձեւերէն մէկը չէ՞ միթէ: Ինչո՞ւ ամեն ատելութիւն ժառանգական չըլլայ: Եւ հարիւրաւոր պարագայներու մէջ նախանձը ուրիշ բան չպիտի ըլլար բայց եթէ սա, — ինչ որ եղաւ նաեւ ինձի համար ապահովապէս, — ներքին արձագանքը՝ ատենով անոնց զգացած ատելութիւններուն որոնց տղաքներն ենք մենք և որոնք կը շարունակեն մղել մեր մէջէն հարիւրաւոր տարիներ առաջ սկսուած սրտի պայքարներ:

« Ընթացիկ առած մը կայ որ հակակրթիւնները փոխադարձ կըլլան և եթէ այդ հակակրթիւններուն բազմադարեան ծագումին վրայ՝ իմ վարկածս ընդունիք, փոխադարձութեան այս երեւոյթը շատ կը պարզուի: Կը պատահի սակայն որ այդ հակակրթիւնը երկու էակներու մէջ միեւնոյն ատեն չերեւի: Այս ան պարագան է ուր այդ երկու էակներէն մէկը չհաճիր միւսը դիտելու և ուր միւսն ալ ինքզինքը կը ծածկէ: Չեմ կարծեր որ կոմս Անտրէ, այդ հանդիպումին իսկ, զգացած ըլլայ այն ատելութիւնը զոր պիտի ունենար ինձ նկատմամբ եթէ հոգիիս մինչեւ խորը կարգացած ըլլար: Նախ՝ շատ քիչ ուշադրութիւն ըրաւ, դղեակին մէջ դաստիարակ ըլլալու համար Քլերմոնէն եկած խեղճուկ երիտասարդին և

յետոյ օտարներու մէջ բանտուած իմ ճշմարիտ Եսիս յարատեւ կեղծումը որոշաբար ինչ էր: Այս պաշտպանողական կեղծաւորութեան համար չէի զգար այնքան խորշանք որքան չէր զգացած Ժիւսասաներու պարտիզպանը, պարտէզին հաղարջենիները յարգածածկելով, ձիւներէն ու սառնամանիքներէն, անոնց պտուղներուն թարմութիւնը պահպանելու համար: Ընթացքի կեղծիքը որ զիս առինքնած էր կրկնաւորումի ընդածին հակումիս բերմամբ, շատ լաւ կը համապատասխանէր այն ատենի իմացական դոգութեանս, որով բերկրութեամբ անձնատուր պէտք էի ըլլալ անոր: Բայց ինք, կոմս Անտրէ, որ և է շարժառիթ մը չունէր իր նկարագրէն բան մը ծածկելու ինչ և նոյն իսկ այդ տունը մտած իրիկունս, մեր սենեակը քաշուելու ատեննիս խնդրեց ինչ որ էր խցիկը երթամ քիչ մը խօսելու համար: Հազիւ թէ երեսս նայած էր և անմիջապէս կուահեցի որ մտադիր էր ոչ թէ աւելի ընտանեկան ըլլալ ինծի հետ, հասցա իրեն յատուկ գաղափարները յայտնել ինծի, իմ դաստիարակի դերիս նկատմամբ: Տանը մէկ թեւին մէջ երեք սենեակէ բաղկացած բաժին մը ունէր իրեն համար. ննջասենեակ մը, զարդախուց մը և ծխասենեակը ուր կը գտնուէինք մենք: Աստեղ խոշոր բազմոց մը, մէկ քանի թիկնաթոռներ և լայն գրասեղան մը կը կահաւորէին այդ ծխասենեակը: Պատերուն վրայ կը ցոլցլային ամեն տեղէ եկած գէնքեր, թանձերէն բերուած մարդեան հրացաններ, առաջին կայսրութեան ատենի թուրեր ու պատրուզաւոր հրացաններ և Բրուսիացի զինուորի մը սաղաւարտը գոր գրեթէ ներս մտնելուս պէս կոմսը ցոյց տուաւ ինծի: Ցախափայտէ կարճ ծխափող մը վառած էր, օտը սէլցով թեթեւցած երկու գաւաթ օղի պատ-

րաստած էր և կանթեղ ի ձեռին, մօտէն լոյս կուտար այդ սաղաւարտին պղնձէ ծայրին, ըսելով ինձ.

— « Ատիկայ, իրաւ որ շատ ապահով եմ, ես ինքս անգին զրկած ըլլալուս... Գուք չէք գիտեր թշնամի մը՝ իր հրացանին ծայրը բռնելուն, անոր նշան առնելուն, անոր իյնալը տեսնելուն և ինքնիրենը. հա՞տ մըն ալ պակսեցաւ... ըսելուն զգայութիւնը: Գեղի մէջ պատահեցաւ այդ, Օրլէանէն քիչ հեռու... Պահակ էի այդուն կանուխ, գերեզմանոցին անկիւնը... Գլուխ մը կը տեսնեմ որ կանցնի պատին վերեւէն, որ կը նայի, և ուսեր որոնք ետեւէն կուգան... Աս հետաքրքիրն էր որ եկած էր տեսնելու թէ ի՞նչ կընէինք... Չկրցաւ վերադառնալ զայն ըսելու համար: »

« Կանթեղը վար դրաւ և այդ վերջիչումին վրայ քիչ մը խնդալէն ետքը, իր դէմքը լուրջ երեւոյթ մը առաւ: Ինքզինքս պարտական կարծեցի, քաղաքավարութեան համար շրթունքս թրջելու ալքօօլի ու կաղաջուրի այս խառնուրդին մէջ որ զգուանք կուտար ինծի և կոմսը յարեց.

— « Ուզեցի նոյն իսկ այս իրիկուրնէ խօսիլ ձեզ, պարոն, աղէկ մը բացատրելու համար ձեզ Լիւսիէնի բնաւորութիւնը և այն ուղղութիւնը որուն մէջ պիտի յառաջ վարէք զայն: Այն դաստիարակը որուն կը յաջորդէք պատուական՝ բայց շատ տկար, շատ անփոյթ մարդ մըն էր: Ուժ տուի ձեր թեկնածութեան որովհետեւ երիտասարդ էք և Լիւսիէնին քովը ի գործ դրուելիք պաշտօնին համար ուրիշ ո և է մէկէ մը աւելի երիտասարդ մը յարմար կուգայ: Ուսումը, պարոն, ինծի համար բան մը չարժէր, և երբեմն ամեն բանէ աւելի դէշ է, երբ մարդուս գաղափարները կը խանգարէ... Այս կեանքին մէջ, մեծ բանը

նոյն խակ պէտք էի ըսել միակ բանը, նկարագիրն է . . . »

« Դադար մի ըրաւ, կարծես իմ կարծիքս հարցընելու համար, և ես պատասխանեցի հասարակ պարբերութեամբ մը որ նոյն ուղղութեան ոյժ կուտար:

— «Շատ լաւ» շարունակեց, «պիտի համաձայնինք իրարու հետ: Այս միջոցիս, որպէս կը տեսնէք, մեր անունը կրող մարդու մը համար Ֆրանսայի մէջ, մէկ արհեստ մը միայն կայ, զինուոր ըլլալ . . . Որքան ատեն որ այս երկրին ներքին իշխանութիւնը սինլքոր խուժանին ձեռքը ըլլայ և դուրսէն Գերմանիան ունենանք հետը կուտելու, մեր տեղը այն միակ մաքուր վայրին մէջ է որ կը մնայ մեզի. բանակը . . . Փառք Աստուծոյ, հայրս ու մայրս այս գաղափարներուն մասնակից են: Լիւսիէն զինուոր մը պիտի ըլլայ և զինուոր մը պէտք չունի շատ բան սորվելու, այդ մասին ինչ որ ալ դարգաչեն արդի մարդիկը . . . Պատիւ, պաղարիւն ու մկանունք և ասոնց հետ երբ մարդ սիրէ Ֆրանսան, ամեն բան կարգին է: Շատ դժուարութիւն քաշեցի ես նախաստիճանաւոր (bachelier) ըլլալու համար, ես ինքս . . . Ըսել կուզեմ որ գեղը անցուած այս տարին, Լիւսիէնի համար ամեն բանէ առաջ, բաց օդի, քիչ մը խիստ կեանքի, և իբր ուսումնասիրութիւն՝ միմիայն խօսակցութեան տարի մը պէտք է ըլլայ: Անոր հետ ձեր խօսակցութիւններուն վրայ է որ ձեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ: Պինդ պէտք է կենաք իրերու գործնական, դրական կողմին և սկզբունքներուն վրայ: Մէկ քանի թերութիւններ ունի զորս կարեւոր է հիմակուրնէ ուղղել: Շատ բարի, բայց շատ թոյլ պիտի գտնէք զինքը. պէտք է որ ամեն բանի դիմանալու վարժուի: Պահանջեցէք, օրինակի համար որ ամեն օդի դուրս ելլայ, որ ամեն օր երկուքէն երեք ժամ

քալէ: Շատ անճշտպահ է և կուզեմ որ քրօնօմեթրի պէս, ամենաճիշդ ըլլայ: Քիչ մըն ալ ստախօս է: Ատիկայ ինծի համար մոլութիւններուն էն ահուկին է: Ամեն բան կը ներեմ մարդու մը, այո՛, շատ մը խենթութիւններ: Ես ինքս, էն առաջ, ըրած եմ իմ խենդութիւններս: Բայց երբէք սուտ մը չեմ ներեր . . . Հօրս ծերունի դասախօսին ձեռքով, այնքան լաւ տեղեկութիւններ առած ենք ձեր վրայ, պարոն, ձեր տիկին մօրը քով ձեր անցուցած կեանքին վրայ, ձեր խոհականութեան վրայ, ձեր ուղղամտութեան վրայ որ մեծ վստահութիւն ունինք ձեր ազգեցուցութեանը վրայ, Ձեր տարիքը կը թոյլատրէ ձեզի Լիւսիէնին համար ճշդիւ ընկեր մը և թէ դաստիարակ մը ըլլալու . . . Օրինակը, որպէս գիտէք, ուսուցումներուն էն լաւն է: Ըսէք նոր զինուորի մը թէ ազնիւ ու աղւոր բան է կրակին դէմ քալելը. առանց հասկնալու պիտի մտիկ ընէ ձեզ: Քալեցէք հոնտեղ, անոր առջեւէն, խրոխտաբար և ան ձեռնէ աւելի խրոխտ կը դառնայ . . . Գալով ինծի, ես քանի մը օրէն իմ դօրագնդիս կը դառնամ, բայց բացակայ կամ ներկայ կրնաք վստահ ըլլալ իմ օժանդակութեանս վրայ, եթէ երբէք խնդիրը միջոց մը ձեռք առնելու վրայ ըլլայ, որպէսզի այս աղան ըլլայ ինչ որ պարտի ըլլալ, մարդ մը որ կարենայ քաջաբար ծառայել իր երկրին, և եթէ Աստուած ուղէ իր թաղաւորին . . . »

« Այս փոքրիկ ատենաբանութիւնը զոր կարծեմ, Գրեթէ հպատարմօրէն յառաջ բերի, ոչինչ ունէր զիս դարմանելու: Յոյժ բնական էր որ տան մը մէջ ուր հայրը ձեր մտադար մըն է, մայրը՝ պարզ անարարուհի մը, քոյրը՝ երկչոտ ու շատ դեռատի, անդրանիկ եղբայրը ուղղիչ զիրք մը բռնէր և բանակցէր նոյն օրը ժամանող դաստիարակի մը հետ:

Խիստ բնական էր նաեւ որ իր դատարարին ու իր արհեստին զազափարներուն մէջը մեծցած զինուոր մը ու ազնուական մը, զինուորի ու ազնուականի պէս խօսէր ինծի հետ: Դուք, սիրելիդ իմ վարպետ, բնաւորութիւններու ձեր տիեզերական ըմբռնումովը, խառնուածքը ու միջավայրը՝ զազափարներուն կցորդող անհրաժեշտ կապը զատորոշելու ձեր դիւրութեամբը, կոմս Անտրէին մէջ շատ որոշ ու շատ նշանակելի պարագայ մը պիտի տեսնէիք: Եւ նոյն իսկ ես, ինչո՞ւ էի պատրաստած իմ փակոցաւոր տետրակս, եթէ ոչ մարդկային ընութեան վրայ, այս տեսակ ստուգարաններ հաւաքելու համար: Ամեն ինչ նոր չէ՞ր ինծի համար, այնքան սոսկ ու այնքան պարզ այս սպային անձին վրայ որ խորհելու եղանակ մը, կը բացայայտէր, ապրելու, շնչելու, շարժելու, ծխելու, ուտելու եղանակին բացայայտութեն նոյնօրինակ: Ո՛հ, խիստ լաւ կըմբռնեմ որ իմ փիլիսոփայութիւնս չէր այնպէս որպէս էր արիւնը երակներուս մէջ և ծուծը՝ սակորներուս մէջ, որովհետեւ այդ բանախօսութիւնը ու արտայայտած այդ համոզումները, տրամաբանութեան իր հազուադիւս հանդիպումովը, փոխանակ ինծի հաճելի ըլլալու, ալ աւելի տարածեցին հակակրօթեան այն վէրքը որ յեղակարծօրէն բացուեցաւ չեմ գիտեր ուր, արժանապատուութեանս մէջ թերեւս, — որովհետեւ վերջապէս ես, տկարակազմ ու դիւրաբեկ էի, հզօրին հանդէպ, — և ամենաներքին զգայականութեանս մէջ, ազահովապէս: Կոմսին յայտնած զազափարներէն ոչ մէկը ամենադոյզն արժէք մը ունէր իմ աչքիս առջեւ: Աստիճիւն ինծի համար զուտ ոչնչաբանութիւններ էին, և փոխանակ այդ ոչնչաբանութիւնները պարզապէս արհամարհելու, որպէս պիտի ընէի ուրիշ որ և է պարտ-

գայի մէջ, սկսայ ատել զանոնք անոր բերնին մէջ: Ձինուորի արհե՞ստ: Կոչտ յաճախումներուն ինչպէս նաեւ փուճ ժամավաճառութեան՝ տեսակէտով, ես այնքան ողորմելի կը նկատէի զայն որ ուրախացած էի այլիի զաւակ ըլլալով, զօրանոցի բարբարիկութեանէն և կարգապահութեան խեղճուկրակութիւններէն ազատելուս համար: Գերմանիոյ դէմ ատելութի՞ւն: Ջանացած էի ջնջել զայն իմ մէջէն իբր նախապաշարումներուն էն վատթարագոյնը, զգուած ըլլալով տկարամիտ ընկերներէն՝ որոնց անգէտ հայրենասիրութեան մը մէջ բորբոքիլը կը տեսնէի, ինչպէս նաեւ հիացում մը, պատկառանք մը զգալով այն ժողովրդին համար որուն կը պարտի հոգեբանութիւնը զՔանդ և Շօրէնհաուզը, Լօց և Յիխնէր, Հէմհօլց և Ունտ: Գնդաքական դաւանութի՞ւն: Հաստատ արհամարհանք մը կը տածէի նաեւ այն գուհիի վարկածներուն նկատմամբ որոնք օրինաւորականութեան, հանրապետականութեան, կայսերականութեան անունին տակ երկիր մը՝ նախապէս տրուած սկզբունքի մը համեմատ կառավարել կը յաւակնին: Գործնական կեանք, Նուազուն կեանքն էր այն ինձ համար՝ որ արտաքին աշխարհին մէջ չէի տեսներ ուրիշ բան բաց եթէ փորձարկութիւններու ասպարէզ մը ուր ազատագրուած հոգի մը կը յառաջանայ խոհականօրէն, ճշդիւ այնքան որքան պէտք է յոյզեր հաւաքելու համար: Վերջապէս ստութեան համար այն արհամարհանքը զոր խօսակիցս կարտայայտէր, թըշնամանքի մը պէս կը հարուածէր զիս և միեւնոյն ատեն, բարոյականութեանս վրայ այդ բացարձակ վստահութիւնը որ իմ թիւր մէկ պատկերիս վրայ էր հիմնուած, կը նեղեր, կը դժկամակէր, կը վիրաւորէր զիս: Արդարեւ, հակասութիւնը կ՞ծու էր. ինքզինքս

իրը նման կը ներկայանի այն պատկերին զոր հօրս ծեր բարեկամը գծած էր իմ անձիս նկատմամբ. զիս այնպէս կարծելնին՝ իր մէկ քանի կողմերովը հաճոյք կը պատճառէր ինձ, և կզգայի որ կը կատարէի թէ ինչո՞ւ ինքը, կոմս Անտրէ, կասկած չէր ընէր վրաս: Հոս սրտի մանուած մը կայ որ վերլուծումս կը շուարեցնէ: Բայց ի՞նչ կապացուցանէ այս, եթէ ոչ սա թէ երբէք կատարելապէս չենք ճանչնար ինքզինքնիս, Հիանալի կերպով ըսած էք դուք զայն, վարպետ: « Մեր գիտակցութեան հանգամանքները կըզգիներ են խաւարչուտ ովկէանոսի մը վրայ որ յաւիտենապէս կը ծածկէ անոնց խոնարհամասերը (soubassement): Հողերանին գործն է խորաչափութիւններով գտնել այն գետինը որուն շնորհիւ ջուրերու շարժական գանգուածին տակ՝ աներեւոյթ ու անշարժ միեւնոյն լեռնաշղթային երեւուն գազաթները կը դառնան այդ կզգիները... »

« Դղեակը համեւելուս յաջորդող այդ երեկոյին վրայ եթէ շատ ծանրացայ, անմիջական հետեւանքներ ունեցած ըլլալուն համար չէր, քանի որ քաշուեցայ դացի կոմս Անտրէն ապահովցնելէ ետքը թէ իր պզտիկ եզբօրը տրուելիք ուզողութեան մասին բացարձակապէս համակարծիք էի իրեն, և քանի որ սենեակը ելնելուս պէս, շատացայ ծանօթագրութեանց տետրակիս մէջ այս խօսքերը, առաւել կամ նուազ արհամարհու մեկնաբանութեան մը հետ արձանագրելով: Բայց այս առաջին տպաւորութիւնը ձեզի տղէկ մը ըմբռնել պիտի տայ թէ ինչ նմանօրինակ տպաւորութիւններ յաջորդեցին անոր և անակնկալ թէեւ շատ բնական այն տաղնապը որ անկից դուրս եկաւ: Հոս կայ մին՝ ընդ ծովեայ այն շղթայներէն որոց վրայ կը խօսիք և որուն ամբողջ մանրամասնութիւնը

կը գտնեմ այսօր խորաչափը նետելով սրտիս խորը, շատ խորը: Զեր դիրքերուն, սիրելիդ իմ վարպետ, ինչպէս նաեւ ձեր օրինակին ազդեցութեան տակ, հետզհետէ աւելի մտաւորացուցած էի (intellectualiser) ինքզինքս, և կը կարծէի վերջնապէս հրաժարած ըլլալ, որպէս պատմեցի ձեզ քիչ առաջ, կըքերու ախտաւոր այն հետաքրքրութենէն որ մեղապարտ ընթերցումներուս մէջ և մինչեւ իսկ Մարիանի հետ իմ հեշտասիրական յարաբերութեանս զգուանքներուն մէջ, զի՞ծիչ հաճոյքներ գտնել տուած էր ինձ ասանով: Սյոպէս մեր ներսը պահած ունինք հոգիի բաժնեմասեր, որոց յոյժ աշխոյժ ըլլալը տեսած ենք, զորս մեռած կըկարծենք և որոնք թմրած են միայն: Եւ ահա քիչ առ քիչ, միմիայն տասնըհինգ օր յաճախամերձ ըլլալով այն մարդուն որ ինը կամ տասը տարու հազիւ մեծ էր ինէ և որ համակ իրականութիւն, համակ կորով էր, ատենով այնքան երացուած զուտ հայեցողական այս գոյութիւնը, սկսաւ ինձ թուիլ, — ի՞նչպէս ըսեմ: Ստորագա՞ս: Օ՛հ, ո՛չ, քանի որ չպիտի հաւանէի, նոյն իսկ կայսրութեան մը փոխարէն, կոմս Անտրէ ըլլալ, իր անունովը, իր հարստութեամբը, իր Ֆիզիքական գերագանցութիւններովը և իր գաղափարներովը: Գունա՞տ: Ան ալ չէ: Կը բաւէր ինձ անզուգական այն տեսլերետմէն յիշել, ձեր աշխատանոցին պատուհանին վրայ անջատուող ձեր կիսադէմքը, այնքան անծայրածիր ու այնքան թախծալի Բարիդեան դաշտանկարի այդ հեռակողմին հետ, անոր խորհական բանաստեղծութիւնը նորէն ճաշակելու համար: Թերի բառը միակը կ'երեւի ինձ որ կարենայ ամփոփել եզական այն շնորհագրկութիւնը զոր կոմսին ու իմ միջեւ յեղակարծ բաղդատութիւնը սփռեց իմ եզական համոզումներուս

վրայ: Թերիի այս զգացումին մէջ է որ կայացաւ փորձիչ այն սկզբունքը որուն գոհ գացի: Շատ նորօրինակ բան մը չեմ կարծեր որ բլլայ հոգիի այս վիճակին մէջ, այն մարդուն որ խորհելու ձիրքը չափազանցօրէն մշակած ըլլալով իր մէջ, կը պատահի գործելու ձիրքը նոյն աստիճան մշակած ուրիշ մարդու մը և որ կզգայ ըզձախտէ (nostalgie) չարչարուիլը այդ գործունէութեան առջեւ զոր սակայն արհամարհած էր: Կէօթէ ամբողջ իր Ծօսթը ատ ըզձախտէն հանած է: Ծօսթ մը չէի ես. ձեր բծիչկին պէս Գիտութիւններու ըմպանակը չէի սպառած ես, և սակայն պէտք է հաւատալ որ վերջին տարիներու իմ ուսումնասիրութիւններս չափազանց ինքնուրոյն ուղղութեան մը մէջ բորբոքելով զիս, անգործօն կարողութիւններ ձգած էին ներսս որոնք նախանձարողութիւններ ձգած էին ներսս որոնք նախանձարողութեամբ սարսուացին տարբեր ցեղէ մարդոց այս ներկայացուցիչին մերձեցումէն: Յաջորդ օրերուն մէջ միանգամայն անոր վրայ հիանալով, անոր նախանձելով և դայն արհամարհելով հանդերձ, չէի կրնար զսպել զլուխս՝ գործելէ և արամախոհութիւններս՝ յառաջ ընթանալէ: Եւ կը խորհէի. « Մարդ մը որ անոր հաւասարի գործունէութեամբ ու ինծի հաւասարի մտածումով, անիկա է արդարեւ գերագոյն այն անձը զոր ցանկացի ըլլալ: » Բայց գործունէութիւնը ու մտածումը իրար շէն տարամերժեր միթէ: Չէին ու մտածումը իրար վերածնութեան ատեն և մեզի տարամերժեր իրար վերածնութեան ատեն և մեզի աւելի մօտ ատենները, չեն տարամերժած իրար կէօթէին մէջ որ իր Ծօսթին կրկին ճակատագիրը մարմնացուցած է իր մէջ, փիլիսոփայ ու մեծատուն, բանաստեղծ ու իշխան ըլլալով կարդաւ. ոչ թօնութանի մէջ որ՝ Ասօղիին հեղինակը, կրակոտ ատենաբան մը, և միւսնոյն ատեն մենամարտիկ մը, խա-

ղամու մը, հրապուրող մը եղաւ: Եսիս լիակատար այս մշակումը, որուն վերջին արդիւնքը եղած էր վարդապետութիւններուս գերագոյն վախճանը, կըրնամ յառաջանալ առանց կիրքերու այս կրկին խաղին, առանց ապրուած կեանքին ու խորհուած կեանքին այս զուգահեռականութեանը: Հաւանօրէն հպարտութեան բերումն էր միայն այն առաջին կսկիծը զոր ունեցայ ամբողջ աշխարհէ մը, իրողութեան աշխարհէն այսպէս զրկուած ըլլալս զգալով: Բայց իմ մէջս, էութեանս իսկապէս փիլիսոփայական բնութեանը շնորհիւ զգայութիւնները անմիջապէս գաղափարներու կը փոխուին: Ամենադոյզն պատահարներ ընդհանուր խնդիրներ մէջտեղ դնելու կը ծառայեն ինծի: Ճակատագրիս ամեն մէկ դէպքը, ամեն ճակատագրի վրայ տեսութիւններու կառաջնորդէ ինծի: Հոն ուր ուրիշ երիտասարդ մը պիտի ըսէր ինքնին. « Մեղք որ բաղդը մէկ տեսակ զարգացումի մը միայն կարող ըրած է զիս, » ես սկսայ հարցնել ինքզինքիս թէ չէի՞ խաբուած արդեօք ամեն զարգացումի օրէնքին վրայ: Չեր դմայլելի գրքերուն շնորհիւ հոգիս ազատագրելէս, և կրօնային սնտոի սարսափները զգեստներէս ի վեր, բարեպաշտական հին պաշտամունքներէս մէկը միայն կը պահէի, այսինքն օրագրի ձեւին տակ խզմտանքի ամենօրեայ քննութեան մը սովորութիւնը և ատեն ատեն ի գործ կը դնէի դայն որուն աղօթք անունը կուտայի: Տարօրէն հրճուանքով մը կրօնի եղանակները, անձնական զգայականութեանս շրջանակին մէջ կը փոխադրէի, ինչպէս որ ըսած եմ դայն ձեզ արդէն: Ասիկայ ալ Եսիս նուիրական պաշտամունքը կը կոչէի: Կը յիշեմ որ Ժիւսայի դղեակին մէջ անցուցած երկրորդ շաբթուս մէկ իրիկունը, այս-

պէս մէկ քանի ժամեր անցուցի ընդհանուր խոստովանանք մը խմբագրելով, այսինքն խղճմտանքիս ամենահեռուոր զարթնումէն ի վեր տարբեր բնազդներու կատարեալ մէկ ցուցակը պատրաստելով: Հասայ սա եզրակացութեան թէ բնութեանս իսկական գրողմը, ներքին էութեանս յատկանիշը, ինչպէս որ ներկայ աշխատութեանս սկիզբը նշանակած եմ, կըրկնաւորումի ձիրքը եղած է: Ասիկա կը նշանակէ որ միշտ ձգտում մը ունեցած էի միանգամայն հրայրալից ու խոհուն ըլլալու, ապրելու ու ապրիլս դիտելու: Բայց զուտ մտախոհութեան մէջ փակելով ինքզինքս, որպէս կուզէի ընել, կեանքին վրայ բացուած նայուածք մը միայն ըլլալու համար, ճշդիւ ապրիլը զանց ընելով, չէի՞ դիմագրաւեր Ամիէլի նմանելու վտանգը, որուն կակծալի օրագիրը այն ատեն կը հրատարակուէր, ինչպէս նաեւ դատարկ վերլուծումի զեղծումով ինքզինքս ամլացնելու վտանգը: Վերացեալ կեանքի մը որոշումիս մէջ ինքզինքս քաջալերելու համար ի դուր ձեր պատկերը միտքս կուգար. սիրելիդ իմ վարպետ: Կրեւու սետուքեան մէջ սիրոյ վրայ պարբերութիւնները կը յիշէի: « Չէ եղած անիկա միշտ այնպէս որպէս է այսօր, » կըսէի ինքնին, « եղեոնական դաղանիք մը ունեցած պէտք է ըլլայ իր երիտասարդութեանը ատեն, » և կը տեսնէի ձեզ, իմ տարիքս եղած ատեննիդ, որ անձնատուր կըլլայիք մեղապարտ այն փորձարկութիւններուն որոնք մտայլօրէն կը փորձէին զիս մտածումներու երթեւեկերուն ընդմէջէն:

« Չեմ գիտեր թէ հոգիի այս բնալուծութիւնը, որ սակայն շատ կնճռոտ ու շատ անկեղծ է, պէտք եղածին չափ յստակ պիտի երեւա՞յ ձեզի: Այն աշխատութիւնը որուն միջոցով յուզում մը կը կազմուի մեր

ներսը և ի վերջոյ գաղափարի մը մէջ կը լուծուի, այնքան մթին կը մնայ որ այս գաղափարը երբեմն ճշդիւ հակառակն է անոր զոր պարզ տրամախոհութիւնը պիտի նախատեսէր: Բնական չպիտի՞ ըլլար օրինակի համար, որ այն տեսակ մը զմայլուն հակակրութիւնը զոր կոմս Անտրէին հանդիպումը մէջս յարոյց, յանգէր կամ բացայայտ խորշումի մը, կամ վերջնական սքանչացումի մը: Առաջին պարագային՝ պէտք պիտի ըլլար ինձ, եւս աւելի նետուիլ գիտութեան մէջ, և միւս պարագային՝ աւելի գործօն բարոյականութիւն մը, գործնական աւելի կորով մաղթել, գործերուս համար: Այո, պէտք պիտի ըլլար ինձ: Բայց ամէն մէկուն բնականը, իր բնութիւնն է: Իմ բնութիւնս կուզէր որ կերպարանափոխութեան մը շնորհիւ որուն աստիճանները կըցածիս չափ լաւ նշանակած եմ ձեզի, կոմսին համար զմայլուն հակակրութիւնը՝ բուն իսկ ինձ նկատմամբ քննադատութեան սկզբունք մը դառնայ մէջս, որ այդ քննադատութիւնը՝ կեանքի քիչ մը նոր տեսութիւն մը երկնէ, որ այդ տեսութիւնը տենչալաւ հետաքրքրութիւններու ընդածին տրամադրութիւնս արթնցնէ, որ այդ ամենը զգայական փորձարկութիւններու ըղձախտի մը մէջ ձուլուի և որ ճիշդ այդ պահուն մտերմութեանս մէջը ըլլայ դեռափթիթ աղջիկ մը, որուն ներկայութիւնը միայն պիտի բաւէր իմ տարիքս ունեցող որ և է մէկու մը մէջ, անոր հաճելի ըլլալու բաղձանքը զրգուելու: Բայց պէտք եղածէն աւելի մտաւորական մըն էի, որով այդ բաղձանքը չէր կրնար ծնիլ սրտիս մէջ, առանց գլուխէս անցած ըլլալու: Եթէ ենթարկուեցայ քսանամեայ այդ պարմանուհիէն արածորող շնորհի ու փափկութեան հմայքին, դէթ կը կարծէի որ տրամաբանելով կենթարկուէի անոր:

Ժամեր ունիմ, ուր կը Դարցնեմ ինքնին թէ իրաւանա՞նկ եղաւ, ուր բովանդակ պատմութիւնս կարծես աւելի պարզ կերեւայ ինձ, և ուր կըսեմ ինքնիրենս . «Շատ պարզմտօրէն սիրահարեցայ Շարլօթին որովհետեւ սիրուն, նրբագեղ ու գորովալի էր ան և երկտասարդ էի ես . յետոյ մտքի պատրուակներ հայթայթեցի ինքզինքիս, անոր համար որ ես մտքով հպարտ մըն էի որ չէր ուզեր ուրիշի մը պէս սիրած ըլլալ : » Ո՛հ, ի՛նչ սփոփանք է ինձ երբ կարենամ այսպէս խօսիլ ինքզինքիս հետ : Կրնամ ցաւիլ ինքզինքիս վրայ, փոխանակ ես ինձմէ սոսկալու . որպէս կը պատահի ինձ երբ կը յիշեմ ինչ որ խորհեցայ այն ատեն, երբ կը յիշեմ մտքիս մէջ սնուցուած, տեսրակներուս մէջ արձանադրուած, դէպքերուն մէջ, աւանդ, ստուգուած այն ցուրտ դիտաւորութիւնը . առանց դայն սիրելու, զուտ հոգեբանի հետաքրքրութեան բերմամբ, ես ալ, ապրող հոգի մը շարժած, վարած ըլլալու հաճոյքին համար այդ տղան հրապուրելու դիտաւորութիւնը, և երբ կը յիշեմ, իմացականութիւնս նոր փորձարկութեամբ մը ճոխացընելու ունայնամտութեան համար, մինչև այն ատեն գրքերու մէջ ուսումնասիրուած կրքերու այդ մեքենականութիւնը, միևնոյն ատեն և ուղղակի այդ հոգիին մէջ զննելու դիտաւորութիւնը : Բայց այո, իրա՛ւ առ էր ուզածս և չէի կրնար չուզել դայդ պատրաստուած ըլլալով այնպէս որպէս էի, ժառանգականութիւններուս և այն դաստիարակութեանս բերմամբ զոր նկարագրեցի ձեզ, տեղափոխուած ըլլալով նոր միջավայրի մը մէջ ուր դիպուածը կը նետէր զիս և այդ ժպիրհ երկտասարդին, հակադարձիս հանդէպ մրցակցութեան վայրագ այն սղիէն մաշուելով :

« Եւ սակայն այնքան անբխձ ու այնքան գողար

այդ աղջիկը որքա՛ն արժանի էր ինչ տարբեր մէկու մը հանդիպելու, ինչ որ ցուրտ ու մահացուցիչ մտաշարփութեան գործիք մըն էի լուր : Ատոր վրայ մտածելը միայն սիրտս կը փղձկէ և կը գալարէ զիս, ես որ բժշկի մը ախտորոշանքին պէս ցամաք ու ճշգրիտ ըլլալ կուզէի : Սուջի իրիկուընէ չէր որ ուշադրութիւն դարձուցի այդ աղջկան, և յիրաւի անիկա առաջին ակնարկին չէր ներկայացնէր դիմագծերու այն կասարելութիւնը, դիմագոյնի այն փայլը, և կեցուածքի այն վեհութիւնը որոնք կնկան մը համար, շատ գեղեցիկ է, ըսել կուտան մարդուս : Իր դէմքին վրայ ամեն բան փափկութիւն, ջնջում, նրբերանդ էր, իր շագանակագոյն մազերուն երանգէն մինչև քիչ մը պղտոր գորշագոյն իր բերբերուն գոյնը, ոչ չափազանց տժգոյն և ոչ չափազանց կարծիր դէմքի մը վրայ : Երբ իր արտայայտութիւնը ուսումնասիրէիք, անհրաժեշտօրէն համեստ բառը միտքերնիդ կը բերէր և երբ իր ոտքերուն ու ձեռքերուն նրբութիւնները և իր շարժումներուն գրեթէ չափազանց մանրիկ շնորհը ուշադրութեան առնէիք, դիւրարեկ բառը կը յիշեցընէր ձեզ, թէեւ աւելի փոքրածեւ էր . բայց մեծդի երեւոյթ մը ունէր, իր գլխուն համեմատութեան, և իր վզին այնքան բնականօրէն ազատ ու վեհ կըցուածքին պատճառով : Եթէ կոմս Անտրէ ակնյայտ առհասարակութեան մը բերումով, իրենց միեւնոյն նախահայրերէն մէկը կը վերարտադրէր, քոյրը՝ ինքն ալ հօրը կը նմանէր բայց դժերու այնքան սիրալի տեսլականութեամբ մը որ անընդունելի պիտի նկատէր մարդ այդ նմանութիւնը, եթէ մին՝ միւսին քով չտեսներ զանոնք : Ասով հանդերձ դիւրին էր ճանչնալ անոր մէջ ազդեցութիւնը՝ Չղային այն տրամադրութիւններուն որոնք մաղձոտութիւն յառաջ կը բերէին

հօրը մէջ: Շարլօթ գրեթէ ախտադին զգայականութիւն մը ունէր որ երբեմն յայտնի կըլլար ձեռքերուն ու շրթունքին մէկ թեթեւ դողդոջումէն, ազուր ու բազմակտր այն շրթունքին ուր գրեթէ Աստուածային բարութիւն մը կը տատանէր: Պնդակազմ կզակը, քնքուշ ծածկոյթի մը տակ, կամքի հազուագիւտ ուժ մը կը մատնանշէր և այսօր կը հասկնամ որ երբեմն անքթիթ և կարծես իրենց միայն տեսանելի կէտէ մը յանկուցուած իր աչքերուն խորութիւնը, ճակատադրային ձգտում մը կը մատնէր դէպ ի սեւեռեալ գաղափարը, ի՞նչպէս կրնայի այն ատենէն իսկ նըմաբել զայդ: Այն առաջին հանգամանքը զոր դիտեցի իր վրայ, — հոն հասնելու երկրորդ շաբթուն, — իր ծայրայեղ բարութիւնն էր, և այդ՝ շնորհիւ պղտիկ Լիւսիէնին: Այս տղան պատմեց ինձ որ քոյրը մէկ քանի անգամ խնդրած էր իրմէն որ հասկնայ ինչ թէ արդեօք բան մը պակաս չունէի՞ սենեակիս մէջ, — բաւական տղայական պղտիկ մանրամասնութիւն մը որ սակայն յուզեց զիս, որովհետեւ շատ միայնակ կզգայի ինքզինքս այդ ընդարձակ տան մէջ, ուր ժամանումէս ի վեր, ոչ ոք ինձի ուշադրութիւն դարձընելու երեւոյթ ունէր: Մարքին սենեկազգեստ հագած, նախաճաշին միայն կերելար, իր առողջութեան և քաղաքականութեան վրայ ողբալու համար: Մարքիզը դղեակին հանգստաւէտութիւնը ի գլուխ հանելու կաշխատէր և երկար խորհրդակցութիւններ կունենար Քլէրմօնէն եկած տնայարդարի մը հետ: Կոմս Անտրէ առտուն ձի կը նստէր, ճաշէն ետքը որսի կերթար և իրիկուան սիկառներ կը ծխէր, առանց սյլ եւս ինձի խօսք մը ուղղելու: Դաստիարակուհին ու կրօնաւորուհին իրար և ինձի կը դիտէին զգուշաւորութեամբ մը որ կը սառեցնէր զիս:

Աչակերտս ծոյլ ու թանձրամիտ մանչուկ մըն էր, որ մէկ յատկութիւն մը միայն ունէր, շատ պարզ շատ վստահամիտ ըլլալու և իրեն ու իրեններուն վրայ բոլոր իմ իմանալ ուզածս ինձ պատմելու յատկութիւնը: Այսպէս խկոյն իմացայ որ այդ տարուան գիւղական բնակութիւնը կոմս Անտրէին գործն էր, ինչ որ բնաւ զարմանք չպատճառեց ինձի, ինչու որ հետզհետէ կզգայի ընտանիքին իր ճշմարիտ պետը ըլլալը, — իմացայ որ առջի տարին, իր ընկերներէն մէկը, Պ. տը Բլան մը, քրոջը հետ ամուսնացնել ուզած էր, որ Շարլօթ մերժած էր զայն, և որ Թօնքին մեկնած էր: Իմացայ... Բայց ի՞նչ հարկ այդ մանրամասնութեան: Առտուն ժամը ութէն իննուկէս, միջօրեաքին ժամը երեքէն չորսուկէսին, մեր առօրեայ երկու դասերուն միջոցին, չափազանց դժուարութիւն կը քաշէի պղտիկ վայրաշրջիկին ուշադրութիւնը բանի մը վրայ սեւեռելու համար: Դէմս, սեղանին անդիկ կողմը, իւր աթոռին վրայ նստած և իր լեզուն դարձմըշտիկելով, մինչ իր անյաջող ու խոշոր գիրովը թուղթը կը ծածկէր, աչքին պոչովը ինձի կը նայէր: Ամենադոյզն մտադուլի մը հետքը կը լրտեսէր դէմքիս վրայ: Տղաքներու կենդանական ու ապահով այդ բնազդով շուտով տեսաւ որ ոչ այնքան շուտ կը վերադարձնէի զինքը իր դասերուն, երբ իր եղբօրը ու իր քրոջը վրայ խօսէր ինձի հետ, և ահա թէ ինչպէս անմեղ այս բերնէն իմացայ որ ցուրտ ու օտար այս տունին մէջ կար մէկը որուն համար իմ հանգիստս կարեւորութիւն ունէր և որ կը խորհէր ինձի: Այնքան պէտք ունէի մօրս, թէեւ չէի ուզեր խոստովանիլ զայն ինձ: Եւ այս ոչինչ բանը, — որ սակայն հասարակ քաղաքավարութեան հանգամանք մը կը ներկայացնէր, — պատճառ եղաւ Օր. տը Թիւսսան աւելի ուշով դիտելու:

« Բարութենէն ետքը, Երեւորդ հանգամանքը զոր գտայ իր մէջ, վիպականին հակումն էր, ոչ թէ անոր համար որ շատ վէպ կարդացած էր, հապա անոր համար որ, ինչպէս ըսի ձեզ, չափազանց սաստիկ զգայականութիւն մը ունէր և այդ զգայականութիւնը կարծես իրականին վախը ներշնչած էր իրեն: Ծատ տարբեր էր իր հորմէն, մօրմէն, եղբայրներէն թէեւ չէր կասկածէր այդ մասին. և առանց տառապելու ոչ իր ճշմարիտ բնութեանը մէջ ինքը գինքը կրնար ցուցնել անոնց և ոչ զանոնք կրնար տեսնել իրենց ճշմարիտ բնութեանը մէջ: Որով ինքզինքը չէր ցուցնէր և ինքզինքը կը բռնադատէր զանոնք չտեսնելու: Իր սիրականներուն վրայ ինքնաբերաբար, անկեղծօրէն կազմած էր իր սրտին ներդաշնակ գաղափարներ որոնք ակներեութեան այնքան հակառակ էին որ չարակամ դիտողի մը աչքին կեղծ կամ շողոքօրթիչ պիտի երեւնային: Իր մօրը, որ այնքան հասարակ հոգիի մը տէր ու այնքան թանձրամիտ էր, կ'ըսէր. « Դուք, մայրիկ, որ այնքան նրբամիտ էք... », իր հօրը որ այնքան անգթօրէն ետամուլ էր. « Դուք, հայրիկ, որ այնքան բարեսիրտ էք... » իր եղբօրը՝ որ այնքան տիրական, այնքան ամբողջական էր. « Դուն որ ամէն բան կը հասկնաս... » ու կը հաւտար ըսածին: Բայց այդ պատրանքը ուր կը փակուէր այս աննենդ ու չափազանց գորովալի արարածը, բարոյական ամենակատարեալ միայնութեան մը կը մասնէր գինքը, և ամէն նկարագրի հասկացումէ կը զրկէր զայն, վտանգաւոր ըլլալու աստիճան: Անգէտ էր ինքզինքին, որպէս անգէտ էր միւսներուն: Առանց իր գիտնալուն, իրեն հետ զգացումի նմանութիւն ունեցող մէկու մը հանդիպելու պէտքովը կը տառապէր: Զոր օրինակ, կը պատահէր որ, — գի-

տեցի գինքը, մեր միասին ըրած առաջին պտոյտներէն սկսեալ, — ինքը միայն ճշմարտապէս կզգար այն դաշտանկարին ազուտութիւնը զոր կը կնդմէին փոքրիկ լճակը, զայն շուրջպատող անտառակները, հեռաւոր հրաբուլխները, և աշնան երկինքը որ յաճախ ամառուանէն աւելի կապոյտ էր, տերեւուտքերուն սակիին հետ իր կապոյտին հակադրութեան պատճառով, և որ երբեմն այնքան աղօտ, այնքան տրտմօրէն մչչապատ ու հեռաւոր էր: Այն ատեն կ'իյնար, առանց բացայայտ պատճառի լուսութիւններու մէջ, որոնք իրերու հմայքին մէջ իր չափազանց յուզեալ էութեանը, իրապէս հաղելէն յառաջ կուգային: Մռայլ բնազդի ու անգիտակից զգայութեան վիճակի մէջ, իր ներսը կը կրէր, մեծ բանաստեղծներու ու մեծ սիրուհիներու ծնունդ տուող ամբողջովին ինքզինքը մոռնալու, ինքնացրուելու (se disperser) ու խորատուզուելու ճիրքը այն ամէն բանի մէջ որ իր սիրտը կը յուզէր, աղօտ հորիզոն մը ըլլայ այն, թէ լռակաց ու դեղնած անտառ մը, դաշնակին վրայ իր դաստիարակուհիին գարկած երաժշտական մէկ կտորը կամ իր առջեւ պատմուած յանկուցիչ պատմութեան մը յուզումը: Մեր ծանօթութեան այս նախասկիզբէն ի վեր, չէի ձանձրանար ստուգելով այն հակադրութիւնը որ կար մարտիկ անասունին՝ կոմսին և շնորհալի ու քաղցրաբարոյ այս արարածին միջեւ, որ գզեակին քարէ սահդուխներուն վրայէն այնքան թեթեւ, հաղիւ կոխուած քայլով մը կը քալէր և որուն ժպիտը այնքան սիրալիկ ու այնքան երկչոտ էր միանգամայն: Բան մը չպիտի պահէմ քանի որ, անգամ մըն ալ ըսեմ, ասիկա ինքզինքս գեղազարդելու համար չէ որ կը գրեմ, հապա ինքզինքս ցոյց տալու համար: Չեմ պնդեր որ, ինքզինքս այդ պաշ-

տելի աղջկանը՝ որուն մթնոլորտին մէջ կսկսէի այնքան համառնուլ, սիրցնելու փափաքիս պատճառներէն մէկն ալ իր և իր եղբորը միջեւ եղած այս հակադրութիւնը չէ եղած: Արդեօք այդ ծաղկատի աղջկան հոգին՝ զոր այնքան տարբեր իր եղբորմովը լեփլեցուն կը տեսնէի, կուիի դա՞շտ մը հանդիսացաւ այն թաքուն ու մռայլ հակակրօթեան համար զոր երկու շարթու միասին բնակութիւն մը անմիջապէս ատելութեան փոխակերպեց: Այո, արդեօք հրապուրանքի տենչանքիս մէջ չէ՞ր ծածկուէր, այդ գինուորը, այդ ազնը-ուականը, այդ հաւատացեալը նուաստացնելու անգութ հեշտանքը, աշխարհի մէջ իր ունեցած էն թանկագին բաներուն մէջ թշնամանելով դայն: Գիտեմ որ, սիրելիդ իմ վարպետ, սոսկալի բան է ըսածս, բայց ձեր աշակերտը ըլլալու արժանի չպիտի ըլլայի եթէ սրտիս յետնախորքին վրայ այս ստուգարանն ալ չտայի ձեզի: Եւ ասկէ դատ, զգայութիւններու այս դժպիհի երանգը անհրաժեշտ երեւոյթ մըն էր, որպէս միւսները, այսինքն Շարլօթի վիպական շնորհը, եզբօրը պարզ կորովը, ու իմ սեպհական կնճռոտութիւններս, — որոնք այնքան մթին էին, նոյն խոկինքդինքիս համար:

§ 4. Տագնապ առաջին

« Ծայրայեղ յատակութեամբ մը կը յիշեմ այն օրը ուր կոմս Անտրէին քոյրը հրապուրելու դադարիարը այլ եւս ոչ թէ երեւակայական վէպի մը իբր մէկ հիմնակէտը, այլ իբր ճշգրիտ, մտաւոր, գրեթէ անմիջական կարելիութիւն մը ներկայացաւ ինծի: Յաջորդաբար երկու ամիս դղեակը կենսալէս ետքը, մօրս գացած էի, անցնելու համար յունուարի տօները և հա-

զիւ շարաթ մը կար որ Քլէրմօնէն դարձած էի: Քասսունը ութը ժամ ձիւն էր տեղացեր: Մեր լեռներուն մէջ ձմեռները այնքան խիստ են որ Պ. տը ժիւսսայի մտադարութեամբը միայն կրնայ բացատրուիլ, հոն, ցամաքահողմերով անպայմանօրէն ալուող լաւայոտ այդ վայրի ու ամայի երկրին մէջ բնակելու այս յամառութիւնը: Ճիշդ է յարել որ մարքիզը առօրեայ հնաժամութեան հիանալի հասկացումով մը, տանը հանգստաւէտութեանը կը հսկէր և ասկէ դատ թէեւ էյտա շատ մեկուսացած կը համարուի, բայց հաղորդակցութիւնները, Սէն-Սաթիւրնէն և Սէնթ-Սման-Թալէնտի ճամբով, բաց կը մնան նոյն խոկ եղանակին ամենախիստ միջոցին: Նմանապէս այդ եղանակը, իրաւցնէ շատ խիստ ըլլալով հանդերձ, յեղակարծ ու նշուլագեղ պայծառացումներ յառաջ կը բերէ: Մրրկատանջ օրերու կը յաջորդեն՝ յանկարծ, անբաղդատելի կապոյտով միջօրետքեր ուր դաշտանկարը կը ճառագայթէ, լուսեղէն մոգութեան մը գիւթութեամբը այլակերպուածի պէս: Այսպէս եղաւ այն օրը զոր կը փորձեմ վերկոչել այս վայրկեանիս, ուր շարաղէտ որոշումս տրուեցաւ ու մարմին սուաւ: Կը տեսնեմ լճալը, սառոյցի նուրբ շերտով մը ծածկուած, որուն ծալքերուն տակ ջուրին հեզիկ սարսուռը կը գուշակուէր: Կը տեսնեմ Շէյրի լայնարձակ ու ձիւնասպիտակ ձոյլը, որուն ձերմկութեանը վրայ լայլայի մութ բիծեր կ'երեւան: Նմանապէս ամբողջովին սպիտակ, բայց առանց որ և է արատի, կը ցցուէր լեռներու կրկէսը, Տօմի, Վաշի, Վիշաթէլի, Ռօտտի, Մօն-Ռոտօնի լեռնակները, մինչ Շարմօնի կորագագաթը, և Ռույեայի անտառը, ձիւնի ու կապոյտի յատակին վրայ իրենց եղելիններուն սեղանգուռածները կ'անջատէին: Մանրամասնութիւններ

կը վերածնին աչքերուս մէջ, պղտիկ մանրամասնութիւններ՝ որոնք հազիւ թէ կը դիտուին և անկից ետքը ծածկուած կը մնան, յիշողութեան չես գիտեր որ յետնակողմին մէջ: Կը տեսնեմ ցարասիներու փունջ մը որուն մերկացած ոստերը կը վարդերանդուէին: Կը տեսնեմ ցօղեղեամի բիւրեղները որոնք ոստերուն ծայրը կը փալվիլէին, կընտենիներու (genet) թաւուտ մը որ կը ցցուէր վտիտ ու տակաւին կանանչ, աղուէսի մը թաթիկներուն հետքը անբիծ գետնին վրայ, անձեղի մը թռչտումը՝ որ կոչեց ճամբուն մէջտեղը, և այդ սուր կոչը, ձիւնեղէն այդ անհուն հորիզոնին լուսիւնը կարծես զգայի դարձուց: Կը տեսնեմ գեղնորակ ու թուխ ոչխարներ, գորս յառաջ կը վարէր կապոյտ պլուռ մը հագած, կլոր ու ցած, լայն գլխարկ մը դրած հովիւ մը որուն կ'ընկերանար գեղին, փայլուն, և մօտեցած աչքերով շէկ ու մազոտ շուն մը: Այո, կը տեսնեմ բոլոր այս դաշտանկարը և այն չորս անձերը որոնք պտրտելու վրայ էին հոն, այն ճամբուն վրայ՝ որ դէպի Փօնֆրէտ կելնէ. Օր. Լարժէքս, Օր. տը Ժիւսաս, աշակերտս ու ես ինքս: Շարլօթ աստրականէ ժաքէթ մը հագած էր. իր վզին շուրջը փաթթուած մուշտակէ պօս մը, եւս աւելի պղտիկ ու աւելի շնորհալի կը ցուցնէր անոր գլուխը, ժաքէթին նմանօրինակ՝ թօքղլխարկին տակ: Իղեակին մէջ բանտարկութեան երկար ժամերէն ետքը, այս սաստիկ օդը կարծես կը գինովցնէր զայն: Ճամբայ քալելով հրահրուած արեան մը վարդգոյնը իր այտերը կը գունաւորէր: Իր նուրբ ոտքերը արիաբար կը մխուէին ձիւնին մէջ ուր իրենց թեթեւ հետքը կը դրոշմէին, և իր աչքերը կ'արտայայտէին, բնութեան գեղեցկութեան հանդէպ, միա՛միտ մնացած սրտերու առանձնաշնորհումն եզոզ այն

անկեղծ յափշտակութիւնը որ շնար երբ մարդ, շատ մը պատճառաբանութիւններով, վերացեալ տեսութիւններով և բնթերցումներով, իր հոգին ցամքեցուցած բլլայ: Ես կը քալէի իր քովէն որ շատ շուտ կերթար, այնպէս որ շատ չանցած բաւական հեռացանք Օր. Լարժէքսէն որուն դերմոյկերը դժուարաւ կը սահէին ճանբուն վրայ: Տղան, ինք, մերթ առաջ, մերթեա կը կենար կամ կը վազէր, պղտիկ կենդանիի մը աշխուժութեամբ: Պղտիկ Լիւսիէնին ու Շարլօթին այս երկու դուարթութիւններուն մէջտեղ կղզայի որ հեազհետէ աւելի սակաւախօս ու մուսյլ կը դառնայի: Ասիկա ջղային այն դայրօւցքն էր արդեօք, որ երբեմն երբեմն, հակակիր կընէ մեղի բերկրանքի մը նկատմամբ զոր կատուգենք մեր մօտը, առանց զայն գգալու: Հրապուրանքի ապագայ յատակագծիս տակաւին կիսովին անգիտակից ուրուագիծն էր այս արդեօք, և իր հրճուանքին դէմ տեսակ մը թշնամութեամբ, ինքզինքս այդ դեռատի աղջկան նկատողութեանը առարկայ ընել կուզէի: Ես որ անոր հետ շատ խօսելու սովորութիւն ունէի, ամբողջ այդ պտոյտին միջոցին հազիւ միավանկերով կը կտրէի այն հիացական պարբերութիւնները, գորս կարծակէր ճամբուն վրայ ըստ բազդի, կարծես հրաւիրելու համար զիս որ իր երանաւէտ յօյզերուն մասնակցիմ: Տմարդի պատասխաններէ՝ լուսիւններու մէջ ինկող խոժոռամտութիւնս այնքան ակնբերու եղաւ որ Օր. տը Ժիւսաս, հակառակ իր խանդավառ վիճակին, վերջապէս նշմարեց զայն: Երկու կամ երեք անգամ ինծի նայեցաւ հարցում մը ունենալով շրթունքին եզրին վրայ, զոր չհամարձակեցաւ յայտնել, յետոյ իր յեղյեղուկ դէմքը մթնեց: Իր գուարթութիւնը՝ իմ կախերեսութեան հպելով քիչ առ քիչ վերջ գտաւ:

և իր թափանցիկ դիմադժութեան վրայ կրցայ հետեւիլ այն անցքին որով իրերու եղեցկութեան զգայուն ըլլալէ դադրեցաւ, այլ եւս միմիայն իմ տրտմութիւնս տեսնելու համար: Եկաւ վայրկեան մը ուր այլ եւս չկրցաւ տիրապետել այն տպաւորութեան զոր այս տրտմութիւնը կը պատճառէր իրեն և ձայնով մը՝ զոր երկչոտութիւնը քիչ մը խեղդուկ կը դարձնէր, հարցուց ինծի.

— « Հիւսնդ էք արդեօք, պարոն կրէսլու: »

— « Ոչ, օրիորդ » պատասխանեցի իրեն տըմարդութեամբ մը որ զինքը վիրաւորած ըլլալու էր, որովհետեւ իր ձայնը ալ աւելի կը դողար պնդելով.

— « Այն ատեն մէկը ձեզի բա՞ն մը ըրած է, Ձեր սովորականին պէս չէք... »

— « Ոչ ոք բան մը ըրած է ինծի, » պատասխանեցի գլուխս ցնցելով. « բայց իրաւ է որ, » աւելցուցի. « պատճառներ ունիմ այսօր տխուր, շատ տխուր ըլլալու... Ինծի համար այսօր տարեդարձն է մեծ վշտի մը զոր չեմ կարող ըսել... »

« Նորէն դիտեց զիս: Չէր հսկէր ինքզինքին վրայ և ես՝ իր աչքերուն մէջ կը շարունակէի հետեւիլ զինք յուզող շարժումներուն, ինչպէս որ բիւրեղէ տուփի մը մէջէն կը հետեւի մարդ, ժամացոյցի մը մեքենականութեան երթեւեկերուն: Քիչ առաջ տեսած էի իմ ընթացքիս նկատմամբ անհանգստիլը, յանկարծ երկնային դաշտանկարին զգայութիւնը կորսնցնելու աստիճան: Հիմայ կը տեսնէի միանգամայն, իր սփոփուիլը՝ լսելով որ իրեն դէմ որ և է տրտունջ չունէի, իմ մեղամաղձութենէս զգածուիլը և անոր պատճառը հասկնալու հետաքրքրուիլը, առանց զիս հարցաքննել համարձակելու: Միմիայն ըսաւ.

— « Ներեցէք, ձեզի հարցուփորձած ըլլալուս... »

Յետոյ լռեց: Այդ մէկ քանի վայրկեանները կը բաւէին ինձ յայտնելու համար այն տեղը զոր արդէն գրաւած էի իր մտածումին մէջը: Ո՛հ, այդ փափկանկատ ու աղնիւ շահագրգռութեան ապացոյցին հանդէպ պէտք էի ամճնալ իմ սուտէս, որովհետեւ սուտ մըն էր, մեծ վշտի մը ինքնակոչ այդ յուշը, — ճրի ու վայրկեանական սուտ մը որուն յեղակարծ հնարումը յաճախ զարմացուցած է նոյնիսկ զիս, ամեն անգամ որ անկից ի վեր այդ բանին վրայ խորհած եմ: Այո, ինչո՞ւ համար յեղակարծօրէն երեւակայեցի մեծ կսկիծի մը բանաստեղծութեանը մէջ փաթտել այսպէս ինքզինքս, ես՝ որուն կեանքը հօրս մահէն ի վեր, այնքան հեղասահ եղած, վերջապէս այնքան քիչ զոհարեւրած էր: Տեղի՞ տուի արդեօք ինքզինքս կրկնաւորելու ընդածին այն հակումիս որ միշտ այնքան հզօր եղաւ ներսս: Վիպական այս խեղաթիւրումը արդեօք ունայնամտութեան այն իսթէրի՞ն կը մատնանշէր որ կարգ մը տղաքներն ալ առանց պատճառի և այնքան յանկարծականութեամբ, ստելու կը մղէ: Տարտամ յայտնատեսութիւն մը, կոմս Անտրէին քոյրը ալ աւելի շահագրգռելու էն ապահով եղանակը նշմարել տուաւ ինձ արդեօք, յուսախարութեան ու մեղամաղձութեան այս քապօթինաժին մէջ: Չեմ կրնար աղէկ մը որոշել այն ճշգրիտ շարժառիթները որոնք մեր պտոյտին այդ պահուն տիրապետեցին ինծի: Ապահովապէս ճշգրտօրէն չէի նախագուշակէր ոչ կեղծ տրտմութեանս, ոչ իմ սուտիս ազդեցութիւնը, որոյց կը յիշեմ որ այդ ազդեցութիւնը ստուգելու պէս, դիտաւորութիւն մը արմատացաւ ներսս. այսինքն մինչեւ ծայրը երթալ և տեսնել ինչ որ յառաջ պիտի բերէի այդ հոգիին վրայ, խղճմտօրէն և հաշուազիտօրէն շարունակելով կիսով

չափ բնագրական այն կատակերգութիւնը որ յուն-
վարի լուսաշող այդ միջօրեաքին սկսաւ , դաշտանկարի
մը մեծվայելչութեանը առջեւ որ տարբեր երազներու
իրը շրջանակ պէտք էր ծառայէր :

« Այսօր որ անդարմանելին կատարուած իրողու-
թիւն մըն է , և սոսկալի կերպով կսկծալի , յետահայ-
եաց թափանցամտութեան մը շնորհիւ , — քանի որ
նոյն իսկ իմ անուշխմութիւնս ու անգթութիւնս կը
հաստատէ ան միեւնոյն ատեն , — կըմբռնեմ որ այն
ատենէն ի վեր Շարլօթին ներշնչած էի զգացում-
ներուն էն ճշմարտը , ինչպէս նաեւ էն գորովալին :
Որով հոգեբանական բովանդակ այն դիւանագիտու-
թիւնը որուն անձնատուր եղայ , սրտի գիտութեան
համբակի մը ատելի ու ծաղրելի մէկ աշխատութիւնը
եղաւ : Կըմբռնեմ որ չգիտցայ հոտուրտալ այն ծաղիկ-
ները որոնք ինծի համար , բոլորովին բնականօրէն կը
բուսնէին այդ հոգիին մէջ : Ներքին բերումիս միայն
հետեւիլ պէտք էի ճանչնալու , ճաշակելու համար
այն յոյզերը որոց ծարաւի էի , և իմացական կեան-
քիս հաւասարելու աստիճան՝ յափշտակեալ ու ընդ-
լայնուած , զգայական կեանք մը ապրելու համար :
Փոխանակ ատոր , սիրտս՝ գաղափարներով անդամա-
լուծեցի : Ուզեցի նուաճել հոգի մը որ ամբողջովին
նուաճուած էր , ճատրակի բարթի մը խաղալ հոն
ուր պարզ ըլլալը կը բաւէր . և այսօր նոյն իսկ չու-
նիմ ինքզինքիս ըսելու սա հպարտ մխիթարութիւնը
թէ գէթ ես իմ կտմբիս համեմատ ուղղալարեցի ճա-
կատագրիս առամը , թէ ես անոր տեսարանները
կարգադրեցի , յարադէպերը արտադրեցի , եղելա-
հիւսքը յառաջ վարեցի : Անոր մէջ , առանց իմ բան
մը հասկնալուս , կը կատարուէր այն տոամը ուր
Մահը ու Սէրը , անողոք բնութեան երկու հաւատա-

րիմ գործաւորները , առանց իմ հրամանիս գործե-
ցին , իմ վերլուծումներուս կնճռոտութիւններուն վրայ
խնդալով : Շարլօթ սիրեց զիս բոլորովին տարբեր
պատճառներով անոնցմէ՝ զորս իմ միամիտ հոգեբա-
նութիւնս կրցաւ յարդարել : Յուսահատած մեռաւ ան
երբ եղերական բացատրութեան մը լուսովը տեսաւ
զիս իմ բուն նկարագրիս մէջը : Այն ատեն սոսկում
ազդեցի իրեն , այնպէս որ ատանկով էն անհերքելի
ապացոյցը տուաւ թէ իմ ճարտարանուրը խորհրդ-
դածութիւններս , ոչինչ կրցած են ընել անոր վրայ :
Այդ սիրոյն մէջ մտաւորական մեքենականութեան մը
հարցը կարծեցի լուծել : Ափսո՛ս , անկեղծ ու խո-
րունկ խանդաղատանքի մը հանդիպած էի լոկ ,
առանց անոր հմայքը զգալու : Ինչո՞ւ այն ատեն
չգուշակեցի ինչ որ այսօր կը նշմարեմ էն անգութ
ակնյայտութեան մը յատակութեամբը : Շատ բնական
էր որ այդ մատղաշ աղջիկը , իր ներքին էութեանը
վիպական կողմերէն մոլորուած , պիտի խաբուէր ինձ
նկատմամբ : Երկար ուսումնասիրութիւններս , քիչ մը
վշտակիր այն երեւոյթը տուած էին ինծի , որ միշտ
պիտի շահագրգռէ ամեն ճշմարիտ կին : Մօրս դաս-
տիարակութիւնը տուած էր ինծի , մեղմ ձեւեր , շար-
ժումի ու ձայնի նրբութիւն մը , անձիս նրբախիղճ
հոգատարութիւն մը որոնք կամկարութիւններս ու
անգիտութիւններս կը պարտկէին : Զիս յանձնարարող
ծեր դասախօսին կողմէ , իբր գաղափարներու ու
նկարագրի ազնուականութեամբ օժտուած տղայ մը
ներկայացուած էի : Ատիկա բաւական էր որպէսզի շատ
զգայուն դեռատի աղջիկ մը , շատ մասնաւոր եղա-
նակով մը շահագրգռուէր ինձ համար : Է՛հ լաւ , այն
պտոյտին պահուն որուն մասին խօսեցայ ձեզի , երբ
ստուգեցի այդ շահագրգռութիւնը անմիջապէս խոր-

հեցայ չարաչար գործածել զայն, փոխանակ զգած-
ուելու անկից: Ով որ, այդ միջօրեաքին յաջորդող
գիշերը տեսնէր գե՛ս միայնակ սենեկիս մէջ, սեղանիս
առջեւ նստած և գրելով զբաղած, վերլուծումի խոշոր
գիրք մը քովս, երբէք պիտի չհաւտար որ հազիւ
քսան երկու տարու երիտասարդ մըն էր ան որ խո-
կալու վրայ էր այն զգացումներուն վրայ զորս կը
ներշնչէր կամ կուզէր ներշնչել քսան տարու ծաղկատի
աղջկան մը... Դրեակը քունի մէջ էր: Միմիայն կը
լսէի ծառայի մը անցնիլը որ սանդուխին ու նրբանցք-
ներուն կանթեղները մարելու զբաղած էր: Հովը ըն-
դարձակ կառոյցը կը շուրջպատէր իր փոխնիփոխը
ողբագին ու խաղաղած հեծիւնով: Արեւմտեան այդ
հովը, ահարկու է այդ բարձունքին վրայ ուր եր-
բեմն, ետեւէ ետեւ, տանիքի մը ամբողջ հերձա-
քարերը կը տանի: Յամաքահովի այդ ողբուկոծը
միշտ ներքին միայնութեան զգացումը աւելցուցած է
ներսս: Կրակս՝ հանդարտ կը վառէր և ես ձարատելու
վրայ էի փակոցաւոր այն տետրակին մէջ զոր այրեցի
ձերբակալումէս առաջ, օրուան պատմութիւնը և
յայտագիրը՝ այն փորձարկութեան զոր կառաջագրէի
փորձել Օր. տը Ժիւսասայի մտքին վրայ: Ընդօրինակած
էի գլխութեան վրայ այն հատուածը որ կը գտնուի
ձեր Կրֆերու տետրեան մէջ, կը յիշէք սիրելիք իմ
վարպետ, սապէս է որ կսկսի. « Գլխութեան այս երե-
ւոյթին մէջ Ֆիզիքական տարր մը կայ որ մասնաւոր
ապէս կիններուն քով, սեռական յուզումին սահմա-
նակից է... » Գլխութեամբ նաեւ կառաջադրէի ներ-
գործել Շարլօթին վրայ: Կուզէի օգուտ քաղել այն
սուտէն որով այնքան խռոված էի զինքը, ուրիշներու
յաջորդութեամբ մը զայն ցանցել և իր արգահա-
տանքը շարժելով վրաս, վերջապէս ինքզինքս սիրցնել

տալ անոր: Հետաքրքիր քմահաճոյքիս ի նպատտ,
մարդկային զգացումներու էն յարգելիին այս շահա-
դործումին մէջ, մասնաւորապէս ներհակ բան մը կար,
ընդհանուր այն նախապաշարումներուն որոնք հեշ-
տանքի չափ կը զգուէին հպարտութիւնս: Մինչ
հրապուրանքի այս յատակագիծը կը խմբագրէի, ի
պաշտպանութիւն՝ փիլիսոփայական բնաբաններ մէջ
բերելով, մտքիս առջեւ կը բերէի ինչ որ կոմս Անտրէ
պիտի խորհէր այդ մասին, եթէ հին աւանդութիւն-
ներու մէջ եղածին պէս, կարենար իր զօրաքաղաքին
խորէն, կարդալ զբնիս գծած բառերը: Միեւնոյն
ատեն կնկան ուղեղի մը գերանուրբ զսպանակները,
այնքան կնճռոտ ու այնքան ամենանօսր իմացական
ու զգայական համակ այդ մեքենականութիւնը կամքիս
համեմատ ուղղավարելու գաղափարը միայն, ինք-
զինքս բաղդատել կուտար ինձի, Քլօտ Պէրնաուին,
Բասթէօտին, իրենց աշակերտներուն: Այդ գիտուն-
ները անասուններ կը կենդանահերձեն: Ես ալ,
երկարօրէն հոգի մը կենդանահերձելու չէի՞ պատ-
րաստուեր միթէ:

« Գլխութեան այն տպաւորութենէն՝ զոր դրդելէ
աւելի յեղակալեցի, քաղելու համար պահանջուած
բովանդակ արդիւնքը նախ պէտք էր աւելի երկա-
րածգել զայն: Ասոր համար, որոշեցի հաշուադիտօրէն
շարունակել պատահաբար յեղակաղմուած կատակեր-
գութիւնը, և միեւնոյն ատեն բացատրողական խօսակ-
ցութեան մը աւելի կամ պակաս հեռաւոր օրուան
համար, կեղծ մտերմասացութիւններու խանդաղատիչ
երկար վէպ մը պատրաստել: Որով այդ պտոյտին
յաջորդող շաբթուն, ջանք ըրի հեռզհետէ աւելի
մտասոյզ մեղամաղձոտութիւն մը կեղծելու, և այդ՝
ոչ միայն Շարլօթի ներկայութեանը հապա նաեւ

աշակերտիս հետ մինակ մնացած ժամերուս մէջ, ապահով ըլլալով որ այդ տղան մեր առանձին ջնկերակցութեան տպաւորութիւնները իր քրոջը կը հազորդէր: Ատոր մէջ պիտի գտնէք, սիրելիդ իմ վարպետ, մէկ ապացոյցը, անշահ այն անառակախազին զոր կը ջանայի ի գործ դնել: Պէ՞տք էր որ ինծի վատահուած այդ տղան խառնէի այս տխուր նենգախաղին և ինչո՞ւ այդ խորամանկութիւնը աւելցնել միւսներուն վրայ, քանի որ Օր. տը ժիւստա գրեթէ բնաւ չէր խորհեր անկեղծութիւնս կասկածի տակ ձգել, նոյն իսկ վայրկեանի մը համար: Բայց խղճմբտանքի տարօրէն մանուածի մը բերումով, թակարդին կնճռոտութիւնները բազմապատկելու խորխտութիւնը կունենայի: Ես և Լիւսիէն մեր դասերը կը կատարէինք, ընդարձակ սենեկի մը մէջ որ մատենագարան անունով շքազարդուած էր, որմամաս մը ծածկող բազմադարակի մը պատճառով: Հոն, կանանչ կտաւով աստառուած վանդակներուն ետին, կաշեկազմ հատորներ կը դիպուէին, մանաւանդ Հանրագիտարանի ամբողջ շարքը: Ստիկայ մէկ ժառանգութիւնն էր դղեակին հիմնադրին որ փիլիսոփայ մեծազա մըն էր և որ լեռնային այդ բնակութիւնը շինած էր, հոն, բնութեան մէջը և Էմիլի պատուէրներուն համեմատ իր երկու տղաքը մեծցնելու համար: Ազատախոհ այդ ազնուականին պատկերը որ բաւական միջակ նկար մըն էր այն տեսնի ճաշակով, փոշեցան և միանգամայն սկեպտիկօրէն ու զգայնօրէն ժպտուն, դրանք մէկ կողմը կը կահագարդէր. միւս կողմը իր կնկանը պատկերը կար, որ պչրուն էր տակաւին, բարձր բարդբարդ գլխարդարումի մը և այտախայտերու ներքեւ: Մինչ Լիւսիէն՝ Օվիտի կամ Թիթ-Լիվի մէկ կտորը կը թարգմանէր, ես այդ երկու

նկարները դիտելով, կը հարցնէի ինքնին, ինչ որ կընէին իմ նախահայրերս, միւս դարուն այն տարիներուն մէջ ուր այդ պատկերներուն մէջ ներկայացուող երկու անձերը կապրէին: Կը տեսնէի այն կուպիտները, այն փնթիւները որոնցմէ սերած էի ես, որոնք արօր կը քչէին, այգին կը մաքրէին, հողը կը ցաքէին (berser) Լուէնի մշապատ դաշտավայրերուն մէջ, նման այն գեղջուկներուն որոնք ամեն տեսակ օդի ատեն կանցնէին ճամբէն, դղեակին դռներուն առջեւէն, և որոնք մինչեւ ծունկերին տղմաթաթախ, փոկով մը դաստակնուն կապուած՝ երկաթուած գաւազան մը կը քարշավարէին: Այդ մտերեւումը տեսակ մը օրինաւոր վրէժխնդրութեան հրապոյր կուտար այն խնամքին զոր ի գործ կը դնէի դէմքս յերկրելու համար: Եզական բան մըն էր որ, թէեւ տեսականօրէն կը խորչէի յեղաշրջութեան վարդապետութիւններէն և անոնց սքօղած միջակ հոգեդիւնութենէն, բայց ինքզինքս ուսմիկ կը գտնէի այն խորունկ հրճուանքին մէջ զոր կզգայի խորհելով որ ես այդ մշակներուն թոռնորդին, թերեւս պիտի յաջողէի, միմիայն մտածումիս ուժովը, հրապուրել այդ մեծազային ու մեծուհիին թոռնաղջիկը: Կզակս կը յենուի ձեռքիս վրայ, ճակատս և աչքերս տրտում երեւալու կը բռնադատէի, դիտնալով որ Լիւսիէն դէմքիս արտայայտութիւնները կը լրտեսէր, իր աշխատութիւնը խօսակցութեամբ մը ընդհատելու յուսով: Երբ մէկ քանի անգամ ստուգեց որ այլ եւս չէր տեսներ վրաս, նախորդ դասերուն ոչ լաւընկալ ժպիտը, ոչ նայուածքի ներողամտութիւնը, ինքն ալ շատ մտահոգ եղաւ: Ինչպէս որ բնական է, խեղճ տղան իմ տրտմութիւնս՝ խստութիւն, և լուսութիւններս դժգոհութիւն կը կարծէր: Առտու մը, ելաւ մինչեւ իսկ հարցուց.

— « Արդեօք բարկացած էք, ինծի դէմ, պարոն Կրէսլու: »

— « Չէ, տղաս, » պատասխանեցի ձեռքովս անոր թարմ այտը շոյելով, և երագուն դէմքս պահեցի միշտ, միեւնոյն ատեն դիտելով ձիւնը որ ապակիները կը ձաղկէր: Հիմայ, առուուրնէ մինչեւ իրիկուն կուգար ան պտուտքող լայն լուսաւորներու ձեւով, համօրէն դաշտանկարը շուրջպատելով, նիրհեցնելով, և դղեակին գաղջ սենեակներուն մէջ, մտերմութեան լռիկ հմայք մը, լեռան բոլոր ժխտներու հեռաւոր ջնջում մը կը ծփար, մինչդեռ պատուհաններուն ապակիները դուրսէն ցօղեղեամով, ներսէն շոգիով դուրսագուած, աւելի մեղմացած, կարծես հիւանդ լոյս մը կը մաղէին: Ստիկա խորհուրդի խորանկար մը կը կազմէր մելամաղձիկ այն դէմքին զոր կը ձևացնէի ես և զոր Շարլօթին նկատառումին կը ներկայացնէի այն ամեն ժամանակներուն մէջ ուր իրարու կը հանդիպէինք: Երբ նախաճաշի զանգակը սեղանատան մէջ կը հաւաքէր մեզի, զիս դիմաւորող իր աչքերուն մէջ կը յեղակալէի այն միեւնոյն երկջոտ ու կարեկից հետաքրքրութիւնը զոր նշմարեցի այն պտոյտին մէջ ուրկից կսկսէր ինչ որ օրագրիս մէջ, մուտք ի գործանոց կոչած էի: Իր աչքերը միեւնոյն նայուածքով զիս կը դիտէին, երբ նորէն ամենքս մէկ կուգայինք, թէյի ատեն սալօնին մէջ նստած, գլխաւոր կանթեղներուն պայծառութեանը տակ, յետոյ ճաշասեղանին վրայ, ինչպէս նաեւ երեկոյթին երկար միայնութեանը մէջ, եթէ երբէք աւարտելիք աշխատութեան մը պատրուակին տակ միւսներէն առաջ սենեակս չը քաշուէի: Կեանքի ու խօսակցութեան միօրինակութիւնը այնքան կատարեալ էր որ, ոչ մէկ բան ձեռնտու կըլար իրեն թօթափելու համար սըր-

տայոյդ առեղծուածի այն տպաւորութիւնը զոր կը բռնազդէի (infliger) իր վրայ: Մարքին իր նկարագրին գրեթէ յիմար հակասութիւններուն մատնուած, այդ մենութեան մէջը բնակելու իր աղետալի որոշումը կանխօժէր: Կը յայտարարէր որ օդին յառաջիկայ պայծառացումին պիտի մեկնի, թէեւ գիտէր որ անկարելի էր ադ: Չափազանց սուղի պիտի նստէր իրեն ադ և անկից դատ ո՞ւր պիտի երթար: Քլէրմօնցի բարեկամներուն այցը ընդունելու հաւանականութիւնները կը հաշուէր, որոնք իրացնէ մէկ քանի անգամներ նախաճաշի եկած էին, բայց այն ատեն միայն՝ երբ Էյտայի ու քաղաքին միջևեի ճամբուն չորս ժամը գէշ օդին բերմունքովը չէր կրկնապատկուէր: Յետոյ կը տեղաւորուէր խաղասեղանին առջեւը, մինչդեռ մարքիլը դաստիարակուհին և կրօնաւորուհին իրենց անվերջանալի ձեռագործներով էին զբաղած: Ես պաշտօն ունէի Լիւսիէնին վրայ հսկելու որ փորագրանկար գրքեր կը թղթատէր և կամ բասիանս մը կը հանէր: Ես կը տեղաւորուէի այնպէս մը որ հօրը հետ խաղալու համար ձեռքը բռնած թուղթերուն վրայէն աչքերը վեր վերցնելով, դեռատի աղջիկը ինծի տեսնելու պարտաւորուած ըլլայ: Քնածութեան վրայ կը խորհէի և մասնաւորապէս, մանրամասնօրէն ձեր Կամֆի անդամագնուրքեան մէջ ուսումնասիրեր էի կարգ մը բարոյական դիտողութիւններու եզակիան երեւոյթներուն նուիրուած այն գլուխը զոր Կեսթըշարաբնիկեր կոչած էք: Մտադիր էի այսպէսով շքեղապնդել այս անդրադ գլուխը, մինչեւ պատեհ այն վայրկեանը ուր ամենօրեայ յաճախումի այս աշխատատեղիւնը ամբողջացնելու համար, պիտի որոշէի ինքզինքիս վրայ անոր պատմել պատմութիւն մը որ տրամութիւններս արդարացնելով և դիրքուկացս մեկ-

նարանելով, վերջապէս գրաւէ այդ երեւակայութիւնը զոր արդէն հստակաւ կը համարէի:

« Այդ պատմութիւնը հմտօրէն մեքենայած էի ես, ըստ այն երկու սկզբունքներուն զորս դուք կը միջածէք, սիրելի վարպետ, սիրոյ վրայ ձեր գեղեցիկ գլուխին մէջ: Այդ գլուխը, կրքերու վրայ Բարոյագիտութեան տեսողութիւնները, Կամֆի հիւանդութիւններու վրայ Պ. Ռիպոյի գիրքը, աղօթագրքեր դարձած էին ինծի համար: Ներեցէք որ ձեզի յիշեցընեմ այդ երկու սկզբունքները գէթ իրենց խկութեանը մէջ: Առաջինը սա է որ էակներու մեծագոյն մասը նմանողութեամբ միայն զգացում կը կրէ. իրենց պարզ բնութեանը մէջ եթէ թողուելու ըլլան, սէրը, օրինակի համար, ուրիշ բան չպիտի ըլլար իրենց համար, ինչպէս անասուններուն համար, բայց եթէ յագենալուն պէս ցնդող հեշտական բնագոյնը: Երկրորդը սա է որ նախանձը սէրէն առաջ շատ լաւ կրնայ գոյութիւն ունենալ, հետեւապէս երբեմն կրնայ դայն ծնուցանել ինչպէս որ յաճախ կրնայ անկէ ետքը վերապրիլ: Այս կրկին դիտողութեան ճշդութենէն մեծապէս ազդուած, ըսած էի ինքնին որ Օր. տը Ժիւստայի առջեւ պատմուելիք վէպը, պէտք էր միանգամայն իր երեւակայութիւնը զրգոտեք և իր ունայնամտութիւնը զայրացներ: Իր մէջը գթութեան թելին յաջողած էի դպչիլ և կուզէի մէկ անգամով իր զգայական նախանձաւորութեան և արժանապատուութեան թելերուն ալ դպչիլ: Որով իմ պատմութիւնս մտածած էի ըստ այն գաղափարին թէ մարդէ մը շահագրգռուած ամեն կին, իր ունայնամտութեանը մէջ կը վիրաւորուի, եթէ այդ մարդը ցոյց տայ իրեն որ ինք կը շարունակէ ամբողջովին վերաբերիլ ուրիշ կնկան մը յիշատակին, Բայց հոս

քան երես արտագրել հարկ պիտի ըլլար ցուցնելու համար ձեզ թէ ինչպէս դարձուցած ու դարձեալ դարձած էի, հնարելի առասպելին խնդիրը: Այդ փորձիչ առասպելը զրուցելու պատեհութիւնը ինձ հայթայթեց, նոյն ինքն զոհս, մտաւորապէս տասնհինգ օր ետքը գործադրութեան սկսելէս անոր՝ զոր կը շարունակէի մեծամտօրէն փորձարկութիւնս անուանել: Մարքիին միտքը եկած էր որ Հանրագիտարանին հաւաքածոյին մէջը թղթախաղի նուիրուած հատոր մը կար: Անոր մէջը կուզէր փնտռել մէկ քանի հին խաղեր, որպէս Էմբերիալ, Օնպրը, Մանիյ, փորձելու համար զանոնք: Այդ աղւոր գաղափարը յղացած էր նախաձաշէն ետքը, օրագրի մը մէջ, նոր խաղի մը՝ Բօֆերին վրայ քրօնիկի մը հանդիպած ըլլալով, որուն առթիւ օրագրողը հինցած զբօսանքներու ցուցակ մը կազմաւորած էր: Երբ այս մտազարք ըմհանոյք մը յղանայ, սպասուի չկրնար հանդուրժել, և իր աղջիկը հարկադրուած էր անմիջապէս վերելնել մատենադարանը ուր զբաղած էի ես ծանօթագրութիւններ առնելու: Քաղուած ընելու վրայ էի Մսֆին վրայ էլ վէթիուսի գրքէն զոր գտած էի ԺԼրդ դարու ուրիշ երկերու միջեւ: Ինքզինքս Օր. տը Ժիւստայի տրամադրութեանը տակ դրի իր փափաքած հատորը արտահանելու համար և անոր փոշին թօթափելէս ետքը, երբոր առաւ զայն իմ ձեռքերէս իր սովորական շնորհովը ըսաւ ինծի.

— « Կը յուսամ որ ասոր մէջ, պիտի գտնենք խաղ մը որուն դուք ալ կարենաք մասնակցիլ մեզի հետ... Եստ կը վախնանք որ կը ձանձրանաք հոս. այնքան տրտում կերեւաք միշտ... »

« Այս վերջին բառերը արտասանելէ կը անփափկութեան մը համար ներողութիւն խնդրելու

այն միեւնոյն երևոյթով, որ այնքան ազդած էր ինծի մեր պտոյտին ատենը, և իր պարբերութեան ընտանեկանութիւնը սքօղելով « մեզի հետ » ով մը՝ որուն պատիրը ըլլալը խիստ լաւ գիտէի: Իր ձայնը այնքան մեղմացած էր, մենք այնքան մինակ էինք այդ տասը կամ տասնըհինգ վայրկեաններուն մէջ, որ կարծեցի թէ, կեղծեալ թախիծս իրեն մեկնելու ատենը եկած էր:

— « Ո՛հ, օրիորդ, » պտասխանեցի, « եթէ կեանքս ծանօթ ըլլար ձեզ... » Հակառակ Բարիդի մէջ աշխարհիկ երկու կամ երեք եղանակ անցուցած ըլլալուն դիւրահաւան մնացած արարած մը և վիպական մնացած տղայ մը եթէ եղած չըլլար Շարլօթ, — միմիայն այս նախասկիզբէն, ինչպէս նաեւ այն պարբերութիւններուն դարձուածքէն որոնցմով շարունակեցի պիտի հասկնար որ նախապէս պատրաստուած պատմութիւն մը կը կարդայի իրեն: Այդ պարբերութիւնները արտասանած ատենս ես իսկ յոյժ անյաջող, խիստ ձախողապէս յօրինուած կը գտնէի զանոնք: Այսպէս, պատմեցի իրեն որ ատենով Գլեյբօնի մէջ նշանուած էի դեռատի աղջկան մը հետ, բայց զաղտագողի: Այդ տարփանքը իր աչքին ալ աւելի բանաստեղծացնել կարծեցի, ձեւով մը ըսելով որ այդ դեռատի աղջիկը օտարուհի մըն էր, անցորդ Ռուս աղջիկ մը որ իր ազգականուհիներէն մէկուն եկած էր: Աւելցուցի որ այդ աղջիկը թոյլ տուած էր ինձ ըսել իրեն որ կը սիրէի զինքը, և ինքն ալ ըսած էր ինծի որ կը սիրէր զիս: Երդումներ փոխանակած էինք և յետոյ մեկնած էր ան: Ճոխ միութիւն մը ներկայացած էր իրեն և զիս խաբած էր դրամին համար: Հոգ տարի ծանրանալու աղքատութեանս վրայ, մինչեւ իրեն հասկցնելու աստիճան որ մայրս գրեթէ միմիայն իմ

շահածովս կապրէր: Ասիկա ոտքի վրայ հնարուած մանրամասնութիւն մըն էր, որովհետեւ կեղծաւորութիւնը ինքն ալ, կը կրկնապատկուի, արտայայտուած ատեն: Վերջապէս տղայական ու անզգամ կատակերգութեան մը տեսարանը եղաւ այն՝ զոր խաղացի առանց մեծ ճարտարութեան: Բայց զիս այդպէս ստելու միտեցնող պատճառները այնքան ինքնուրոյն էին որ հասկնալի ըլլալու համար արտասովոր թափանցողութեան մը, մտքիս ամբողջական մէկ ըմբռնողութեանը գրեթէ ձեր դիտողի հանձարին կը կարօտէին, սիրելիս վարպետ: Իմ դիրքուկացիս ակնյայտ վարանքը շատ լա՛ւ կրնար վերագրուիլ նմանօրինակ յիշատակներէ անբաժան խռովքին: Այդ առասպելը գրուցած ատենս պաղարիւնս կատարելապէս պահած ըլլալով, խօսելով հանդերձ, Շարլօթը կըրցի գիտել: Կունկնդրէր ինծի յուզումի առանց ամենադոյզն նշանի, աչքերը հակած այն խոշոր գրքին վրայ որուն կը կրթնէր իր ձեռքը: Երբ լմնցուցի, առաւ այդ գիրքը, պատասխանելով ինծի սպիտակ ձայնով մը. « մին՝ այն ձայներէն՝ որոնք այդպէս խօսողին զգացումներէն ոչինչ կը թոյլատրեն յայտնուելու. »

— « Չեմ հասկնար թէ ինչպէս կըրցած էք վրտահութիւն ունենալ այդ դեռատի աղջկան վրայ, քանի որ ան ականջ կը կախէր ձեզի, իր ծնողքէն գաղտուկ... »

« Աւ հեռացաւ գնաց, իր հետը տանելով կարմրեզր ստուար հատորը և իր շնորհալի գլուխովը պարզ խոնարհում մը ընելով: Որքա՛ն սիրուն էր իր բացգոյն կտաւէ շրջազգեստին մէջ, և որքա՛ն նուրբ ու գրեթէ իտէալ էր իր բարակ հասակով, իր զազժաղփուն քօրսաժով, իր քիչ մը երկար դէմքով, զոր կը լուսավառէին իր մտածկոտ գորշագոյն աչքերը: Ըստ

Մէմլինկի փորագրուած Աստուածածնի մը կը նմանէր, որուն սրտեռանդ, նրբանուշ ու կսկծալի դիմաստուերը այնքան զմայլեցուցած էր զիս, արբա Մարդէլի պատկանող խոշոր Նանուքեան մը առաջին էջին մէջ: Արտի սա միւս առեղծուածը բացատրեցէք ինձի, զուք՝ մեծ հոգեբան. այդ արարածին փափկանոյշ ու անբիծ հմայքը երբէք չզգացի այնքան որքան այդ րոպէին ուր այնքան ստեցի իրեն և ստեցի վայրապար, որպէս երեւակայեցի անմիջապէս իր պատասխանին վրայ: Այո, այդ պատասխանը իր տառական իմաստով ըմբռնելու միամտութիւնը ունեցայ, մինչդեռ ընդհակառակն յուսով պէտք էր քաջալերել զիս այն: Չգուշակեցի որ զուտ մտերիմ գաղտնասացութիւն մը միմիայն մտիկ ընելը, այդքան խորիս ու խոհական, աստիճանով ինչ այդքան հեռու արարածի մը կողմանէ, շատ հզօր համակրութեան մը ապացոյցը կը կազմուորէր: Չկրցայ հասկնալ որ գրեթէ խստաբարոյ այդ պարբերութիւնը որ կարճակուէր խարուսիկ դաղտնասացութեանս իբր պատասխան, թելադրուած էր մասամբ թաքուն նախանձէն զոր ճշդիւ արթնցնել էի ուզած, մասամբ իր ծայրայեղ ընտանեկանութիւնը իր իսկ աչքին արդարացնելու համար, իր յատակ սկզբունքներուն մէջ անյողղողդ մնալու պէտքէն: Ինչպէս որ ինք սուտը չէր կրցած հասկնալ իմ պատմութեանս մէջ, ես ալ չկրցայ ճշմարտութիւնը թափանցել իր պատասխանին ետին: Հոն, գոցուած դրան առջին կեցած մնացի, զգալով փուրզումը բոլոր այն յոյսերուն զորս տասնըհինգ օրէ ի վեր կը բարձրականգնէի: Ոչ: Ան չէր շահագրգռուէր ինձմով, ճշմարիտ շահագրգռութեամբ մը զօր կարելի ըլլար ինձ հրայրքի փոխակերպել: Ատկից զատ անմիտ մը չէի՞ արդեօք ցնորքներս այսպէս իբր իրա-

կանութիւններ դաւանելով: Անմիջապէս հաշուեկշիւը հանեցի մեր յարաբերութիւններուն որոց համեմատ զայն հրապուրելու կարելիութիւնը յղացած էի: Այդ շահագրգռումին համար ի՞նչ ապացոյցներ էի ունեցած: Նիւթական հոգածութիւններու այն փափկութիւննէ՞րը որոնցմով շուրջպատած էր զիս: Իր բարեպըրտութեանը մէկ պարզ արդասիքն էր այն: Իմ մեղամաղճոտ դիրքս լրտեսելու իր ուշադրութիւնը: Է՛հ լաւ, հետաքրքրուած էր և այդչափ միայն: Զիս հարցաքննած պահուն իր ձայնին երկջոտ շե՛շտը: Տխմար մը եղած էի ատոր մէջ չճանչնալով դեռատի փափկասուն աղջկան մը սովորական համեստութիւնը: Եղբակացութիւն. այդ երկու շարթուան իմ կատակերգութիւնս, Չէթրտընական կերպարանքներս, իմ ինքնակոչ մտերիմ տուամիս սուտերը, մէյմէկ ծաղրելի հնարամտութիւններ էին որոնք մաղի չափ չէին յառաջ վարած զիս այդ սրտին մէջ զոր կուգէի նուաճել: Շարլօթի ցամաք կերպով արտասանած այդ պզտիկ պարբերութիւնը բաւական եղած էր որպէսզի ինքզինքս դատեմ այդպէս, հոն, այդ կարճ խօսակցութեան յաջորդող քառորդ ժամուն մէջ, այնքան ենթարկուած եմ վերլուծումի յեղակարծ այն տագնապներուն որոնք վայրկեանի մը մէջ կը սառեցնեն էութիւնս համբուն, որպէս պաղ ջուրի տեղացում մը կը ջնջէ շոգիի ամեհի ցայտքի մը զայրուցքը:

« Նորէն հակած էի Մօֆի դրքին վրայ, բայց այլ եւս կարող չէի ուշադրութիւնս սեւեռել էլվէթիւտի բնագրին վրայ: Այս տղայարանութիւնը կը հաղորդեմ ձեզ, սիրելիդ իմ վարպետ, որպէս զի աղէկ մը նշմարէք թէ անմեղութեան ու վատարարոյութեան ինչ տարօրէն խառնուրդ մը կը ներկայգմուէր զլիտու մէջ այն ատեն: Յիրաւի այդ յանկարծական յուսա-

խարութիւնը ի՞նչ կ'ապացուցանէր, եթէ ոչ սա թէ, երեւակայած էի ուղղավարել Շարլօթի մտածումները դեռատի այդ աղջկան պատշաճեցնելով, փիլիսոփաներէ լիոխառնուած հոգեբանական օրէնքներ, բացարձակօրէն այնպէս որպէս իր եղբայրը կոմս Անտրէ, իր կամքին համեմատ պիւրարտոյին գնտիկները կուղղավարէր, այն իրիկունը ուր իր ամենադոյզն շարժուձեւերով, կարծես մետուզած էր (méduser) զիս: Ճերմակը քիչ մը ձախէն կը դպչի կարմիրին, կը քալէ ներքնակողմին վրայ, ու կը վերադառնայ միւս ճերմակին: Ասիկայ ձեռքով կը գծագրուի թուղթին վրայ, բանաձեւով կը բացատրուի, կը նախագուշակուի և ի գործ կը դրուի տասն անգամ, քսան անգամ, հարիւր անգամ, տասը հազար անգամ: Հակառակ իմ ահագին ընթերցումներուս, թերեւս ալ անոնց պատճառով, այն ատեն կը քերու խաղը տեսլական պարզութեան այս վիճակին մէջ կը տեսնէի: Շատ վերջը միայն հասկցայ թէ որքան կը խարուէի: Սրտի երեւոյթները սահմանելու համար, բուսական աշխարհէն հարկ է նմանութիւններ փոխառնել և ոչ թէ մեքենագիտութենէն, և այդ երեւոյթները վարելու համար, բուսագէտի եղանակներ, համբերատար պատուաստներ, երկար սպասումներ, նրբախիղճ կըթումներ գործադրել յարմար է: Չգացում մը կը ծնի կը մեծնայ, կը փթթի, կը չորնայ բոյսի մը պէս, երբեմն թոյլ, երբեմն արագ ու միշտ անգիտակից չորջափոխութեամբ մը: Գլթութեան, նախանձու և վտանգաւոր օրինակի սաղմը գոր իմ խորամանկութեամբս զրի Շարլօթին հոգիին մէջ, իր գործողութիւնը պիտի դարգացնէր հոն, բայց օրեր ու օրեր ետքը, և այդ գործողութիւնը այնքան աւելի անգիմադրելի պիտի ըլլար որքան որ ծաղկատի աղջիկը զիս սի-

րահարած կարծէր ուրիշի մը և որքան որ հետեւաբար ինծի դէմ ինքզինքը պաշտպանել չխորհէր: Բայց այս աշխատութիւնը նախապէս հասկնալու և անոր յուսալիութիւնը նախագուշակելու համար, պէտք էի Ռիպօ մը, Հօրուիքս մը, Ատրիէն Սիքսթ մը ըլլալ, այսինքն հոգիներու՝ ծայրագոյն գերադանցութեամբ ճանաչող մը, մինչդեռ ես կը նմանէի անգէտ այն շրջագայողին որ դաշտագետին մը կը քալէ կ'անցնի և որ չգիտնալով որ հողին տակը հունտ կայ ծածկուած, չկուահէր ամառուան մօտաւոր հունձքը: Միայն թէ շրջագայողը իբր արգարացուցիչ պատճառնի սերմնացանը տեսած չըլլալը, մինչդեռ ես, ես ինքս ցանած էի այդ արգաւանդիչ հունտը և նոյնքան անգիտակ էի սպաղայ հունձքին:

« Ինքզինքս Շարլօթին սիրցնել տալու իմ առաջին ճգիս մէջ վերջնական կերպով մը անյաջողած ըլլալու համոզումը, հետզհետէ աւելցաւ այս կեղծ մտերմասացութեան յաջորդ օրերուն մէջ, որովհետեւ զրեթէ բնաւ չխօսեցաւ ան ինծի հետ: Ետքէն հասկցայ, իր իսկ խոստովանութիւններէն որ այդ ցրտութեան տակ կսքօղէր աճեցուն խողք մը որ զինքն իսկ կը շփոթեցնէր իր նորութեամբը, իր զօրութեամբը, ու իր խորութեամբը: Այդ միջոցին մտասուզուած կերեւէր նարտախաղի ուսումնասիրութեան մէջ, որուն կանոնները Հանրագիտարանի հատորը թղթատելով գտած էր մարքին: Յիշելով որ ատիկա իր դաղթած մեծ հօրը սիրական ժամանցն էր, գրքին մէջ մանրամասնուած միւս խաղերը ուսումնասիրելէ ետ կեցած էր: Քլերմօնցի վաճառական մը անմիջապէս խրկած էր ինչ որ պէտք էր այդ քմահաճոյքը գոհացնելու համար: Նարտի սեղանը սալօնին մէջ տեղաւորուելէն ետքը, հօրը ու աղջկանը

համար, երեկոյթները կ'անցնէին դարեր նետելով որոնք չոր ձայնով մը կը հնչէին փայտեղբներուն դէմ: Պզտիկ, մեծ, դարձտապալետուններ, երկզուգեակ, երկերրեակ, երկհնգեակ, « կը դարնեմ », « կը գոցեմ » ծածկագիտական բառերը մարքիզին և աշխատութեան իր երկու ընկերուհիներուն խօսակցութեանը կը խառնուէին հիմայ: Երբեմն էյտայի ժողովրդապետը, ծեր քահանայ մը արբա Պարթօմէօֆ, որ շատ խստօղեայ կիրակիներուն, իր պատարագը դղեակին մատուռին մէջը կընէր, կուգար Շարլօթը իր բռնափաստակէն ազատելու և մարքիին հետ խաղալու: Այս վերջինը թէեւ անստգիւտ քաղաքավարութեամբ մը կը վարուէր հետս, բայց երբեք չէր հարցուցած ինծի թէ պիտի ուզէի՞ թէ ոչ, այդ խաղը սորվիլ: Այն խորութիւնը զոր կը դնէր արբա Պարթօմէօֆին ու իմ միջեւ, կը նուաստացնէր զիս, էն այլանդակ հակասութեամբ, քանի որ շատ նախամեծար կը սեպէի իմ պղտիկ աթոռիս վրայ նստած ըլլալ, գիրք մը կարդալու կամ դանազան անձերուն կարագիրները, իրենց ղիմագծութիւններուն համեմատ դիտելու զբաղած: Բայց այդպէս չպատահի՞ր, երբ մարդ գտնուի դիրքի մը մէջ զոր ստորադաս կը համարի: Վարմունքի ամեն անհասարութիւն, արժանապատուութիւնը կը վիրաւորէ: Ես ալ ատոր վրէժը կը լուծէի դիտելով արբային ծաղրելի կողմերը, որ դղեակին համար ընդհանրապէս, մարքիին համար մասնաւորապէս, գրեթէ խօլապաշտ հիացում մը կարտայայտէր: Արդէն չափազանց կարմիր իր դէմքը, կաթուածոտի կը փոխուէր, երբ ծեր ազնուականին դէմը կանցնէր և միեւնոյն ատեն խաղը շահագրգռելու յատկացուած արծաթ դրամները շահելու հեռանկարը զարամանը (cornet) կը դողդղացնէր իր

ձեռքերուն մէջ, վճռական պարագաներում: Այս դիտողութիւնը շատ երկար ատեն չէր զբաղեցնէր զիս և շուտով կը դառնայի, նայուածքով հետեւելու դեռատի աղջկան որ անկաշկանդ մնալով, իր մօրը քով կը նստէր աշխատելու համար: Քանի կը հիանայի այդ տղուն աննենգ շնորհին վրայ, ինքզինքս անոր սիրցնելու փորձիս անյաջողութիւնը այնքան աւելի դառն կուգար ինծի: Բան մը պահած չըլլալու համար սա ալ ըսեմ որ իր մթնոլորտին մէջ հոգեբանական յոյզերէ շատ աւելի, հեշտասիրական յոյզերուն թարկուիլ կսկսէի: Երիտասարդ մըն էի ես և հակառակ փիլիսոփայի որոշումներուս, մտիս մէջ ունէի սեռի այն յուշը, որուն պնդատեւ դժնդակութիւնները, և անպարտելի վերկենցաղումները այնքան մեծարուեստօրէն վերլուծած էք դուք: Ներսա, խորհող անասունին վրայ, հեշտաւէտ փորձարկութիւններուս շնորհիւ պատուաստուած լպիրը անասունը, — ձեր փոխաբերութիւններէն մին գործածելով, — կը սարսուար նորափիթիթ աղջկան շրջագեստին քուտելով: Իր մարմնին վերնամասին, իր շարժուձեւերուն դիւրազարծութիւնը, իր շրջագեստին եզրէն երեւցած ոտքը, իր քօրսածին կերպասին տակէն գուշակուած քիչ մը նիհար ուսերը, իր խարտեաշ ծոճրակը, պարզօրէն իր գլխուն վերեւը կուտակուած մաղերուն հետ մէկտեղ պղտիկ թուխ նշան մը զոր կը կրէր իր թարմագեղ բերնին մօտը, իր ֆիզիքական անձին բովանդակ մանրամասնութիւնները, տարտամ ու գրեթէ կսկծագին տենչանք մը կը զայրագնէին մէջս: Զայն հրապուրել պատրաստուած էի, և ես էի որ ինքզինքս հրապուրուած կզգայի և ինչ թաքուն ընդվզումով, դիւրին է ձեզ զայն հասկնալ, ինքզինքիս ամբողջովին տէր ըլլալու իմ հպարտու-

թեանս ու փառասիրութեանս վրայ պէտք եղածը ըսած ըլլալով ձեզի: Եւ զուք որ այնքան լաւ ցցուցած էք սեռական ախորժակը շուրջպատող դժնեայ ատելութեան տարրը, պիտի հասկնաք նաեւ որ տենչանքի այս ընդունայն զայրազնումը, երբեմն վայրագ կատաղութեան մը կը լծորդուէր այն սխրալի դէմքին դէմ, որ իր երազուն ցրտութեանը մէջ միշտ անարժայնքան խորունկ կերպով կը խռովէր զիս, առանց զայդ նշմարելու երեւոյթը ունենալու:

« Ո՞րչափ ատեն պիտի տեսէր անգործօնութեան կրքոտ ու միանգամայն վհաստ այս շրջանը: Չեմ գիտեր: Մենք, Օր. տը ժիւսսա և ես շատ անտովոր գիրքի մը մէջ էինք, մշուելով իրարու, ինք՝ նորածին ու տակաւին անգիտակից սիրով մը, ես՝ բոլոր այն շփոթ պատճառներով զորս վերլուծեցի ձեզի և որոց ուշադրութիւն կընէի այնքան որքան նոյնիսկ իրեն չէի ըներ: Թէեւ օրուան շատ ժամերուն միասին էինք, բայց մեր երկուքէն ոչ մէկը կը կասկածէր զիմացինին զգացումներուն վրայ: Այդօրինակ հիմնակէտերով, չհասկցուիր որ նոր տագնապ մը նշանակող պատահարները արդիւնքնե՞ր են թէ պատճառներ, թէ անոնց կարեւորութիւնը իրենց մէջ կը կայանայ, թէ անոնք պարզապէս մեր հոգիին թաքուն վիճակները արտայայտելու կը ծառայեն: Բայց այս հարցումը չէ՞ կարելի ընել իր ամբողջութեանը մէջ նկատառուած ամեն ճակատագրի առթիւ: Քանի քանի անգամներ, մանաւանդ անկից ի վեր, ուր ժամանակս 5 թիւ այս խցիկին մէջ կանցնեմ, կրասպիտակ այս չորս պատերուն մէջտեղ, վերնայարկին եզրը բացուած չորս ծակերէն դատարկ երկինքը միայն տեսնելու պայմանաւ, իմ կարճ պատմութեանս էամասը հետազօտելով ու նորէն հետազօտելով, այո, քանի

քանի անգամներ հարցուցի ինքզինքիս թէ մեր ճակատագիրն է որ կստեղծէ մեր մտածումը, թէ բոլորովին ընդհակառակը, մեր մտածումն է որ, մեր նոյն իսկ արտաքին ճակատագիրը կստեղծէ: Շարլօթ և ես, ապահովապէս պիտի ընդգրկէինք առաջին այն պատեհութիւնը որ պիտի ներկայանար իրեն և ինձի, իրեն՝ անձնատուր ըլլալու համար զգացումի մը որ վտանգալի էր անոր համար մանաւանդ որ չէր հասկըցուէր լիովին, ինձի՝ վերսկսելու համար ընդմիջուած փորձարկութիւնս: Ահա թէ ինչպէս այդ պատեհութիւնը ներկայացաւ: Իրիկուն մը այնպէս պատահեցաւ որ մարքին, կրնակը կրակին տուած, և հագած այն սենեկազգեստը ուր երբեմն, ամբողջ օրը, իր երեւակայական հիւանդութիւնը կը քաշքէր, կնկանը երկարօրէն պատմեց առտուան օրագրի մը մէջ երեւցած յօդուած մը: Խնդիրը հանդէսի մը վրայ էր որ տրուած էր իրենց ծանօթ անձերու տանը մէջ: Ճիշտ այդ պահուն օրագիրը իմ ձեռքս էր և Պ. տը ժիւսսա տեսնելով զայդ, յանկարծ ըսաւ ինձի.

— « Արդեօք կը հաճի՞ք մեզ կարդալ այդ յօդուածը, պարոն Կրէսլու... »

« Անգամ մըն ալ հիացայ ինքնիրենս թէ այդ մեծ աղան ինչ վարպետութեամբ, զիտէր ամենադոյզն խնդրանքներուն խրոխտ ձեւ մը տալ, իր ձայնին եղանակը միայն բաւ եղած էր դժկամակելու համար զիս: Հնազանդեցայ սակայն և սկսայ կարդալ այդ քրոնիկը, որ սովորաբար այդ կարգի յօդուածներէն շատ աւելի նրբարուեստօրէն գրուած էր, և որուն մէջ ծպտեալ պարահանդէսի մը համակ նկարագրութիւնը և բովանդակ երփնափայլը, լրարերութեան ու բանաստեղծութեան հետաքրքրաշարժ խառնուրդի մը հետ կը վերածլէր, Կոնքուս եղբայրներուն յա-

տուկ՝ ոճի գերանրբութիւններու վերջուշումի մը պէս : Այդ ընթերցումին պահուն մարքին զարմանքով երեսա կը նայէր : Պէտք է ըսեմ ձեզ , սիրելի վարպետ , որ էմիլի հետ իմ բարեկամութեանս միջոցին զրուցատրութեան ճշմարիտ տաղանդ մը ձեռք բերած էի : Իր հիւանդութեանը ատեն , պզտիկ ընկերս , մեր նախասիրական հեղինակներուն մէջէն հատընտիր երկար հատուածներ կարդալս մտիկ ընելէ աւելի մեծ հաճոյք չունէր : Չայնս որ ընականօրէն քիչ մը անհրճազական է , այսպէսով վարժուած էր բաւական մեղմ ու յոտակ ըլլալու :

— « Բայց շատ ազուր , շատ ազուր կը կարդաք կոր... » ազազակեց Պ. տը Ժիւսաս , երբ աւարտեցի : Իր զարմացումին պատճառաւ իր գովեստը նոր պզտիկ վէրք մըն ալ բացաւ արժանապատութեանս վրայ : Պէտք եղածէն աւելի յայտնի ըրաւ թէ որքան չէր սպասեր , նոյն իսկ ամենադոյզն տաղանդ մը տեսնելու Քլէրմօնցի պզտիկ , լռակաց , երկչոտ երիտասարդին մէջ որ դղեակ եկած էր ծեր Լիմասսէին յանձնարարութեանը վրայ , դրոց ծառայ ըլլալու համար հոն : Յետոյ , ըստ սովորութեան , իր քմայքին դրդումին հետեւելով շարունակեց .

— « Գէշ գաղափար չէ ադ... Քիչ մը բան պիտի հաճիք կարդալ մեզի , իրիկունները... Նարտէն քիչ մը աւելի պիտի մտազբօսէ ազ մեզի... Մեծ , պզտիկ , դարձ տապալետուն , մէկ , երկու , երեք խորշ , միշտ միեւնոյն բանը և ատկից զատ զարերուն ձայնը սիրտս կը նեղացնէ կոր... Անպիտան երկիր... Եթէ նորէն ձիւն գալու ըլլայ , ութը օրէն աւելի չեմ կենար... Կը խնդաս կոր հա՞ Ծարլօթ , ծերուկ հայրդ կը ծաղրես կոր , իրաւ որ ութը օրէն ոչ աւելի... Եւ ի՞նչ գիրք պիտի ընտրէք , սկզբնաւորութեան համար... »

« Այսպէս մէկէն ի մէկ նոր ծառայութեան մը յատկացուած կը գտնէի ինքզինքս , առանց կրցած ըլլալու նոյն իսկ հաշուել թէ ուսումնասիրութիւններուս յարմար էր ան թէ ոչ , քանի որ իրիկունները անգամ յաճախ սալօն կը բերէի միջնաստիճանի գրքեր , առանց Լիւսիէնէն հեռացած ըլլալու քիչ մը աշխատելու համար : Բայց ըսպէ մը իսկ շխորհեցայ խոյս տալ այդ բունավաստակէն և ոչ ալ էոյն իսկ վշտակիրի անոր համար : Նախ , մարքիին տմարդութիւնը , ծաղկատի աղջկան գրեթէ պաղատական նայուածքին արժանի ըրած էր զիս , մին այն նայուածքներէն , որոնցմով կին մը առանց խօսելու գիտէ ներում հայցել , իր սիրած մէկուն մէկ յանցանքին համար : Յետոյ նոր ծրագիր մը անմիջականօրէն կուրուագրուէր գըլխուս մէջ : Չէի՞ կրնար ընթերցումի այդ բունավաստակը շահագործել ի նպաստ հրապուրանքի սխուած , լքուած այն ձեռնարկութեան , զոր Օր. տը Ժիւսասյի նայուածքը նորէն կարելի համարել տուաւ ինձ : Գրքին ընտրութեան մասին մարքիին հարցումին պատասխանեցի որ , պէտք է փնտռեմ : Իրաւցնէ փնտռեցի , բայց անանկ գործ մը որ կարող ըլլար թոյլատրել զիս մօտենալու այն որսին որուն շուրջը կը դառնայի , որպէս Տօմի լեռնակին մօտ , խեղճ թռչնիկի մը վերեւը ցինի մը (չայլաք) շրջադառնալը տեսած էի անգամ մը : Ասիթը չէ՞ր նոր եղանակով մը փորձելու նմանողութեան այն ազդեցութիւնը զոր իմ կեղծ գաղտնասացութենէս սպասած էի վայրապար : Չեզի կը պարտինք , սիրելիդ իմ վարպետ , էն հզօր էջերը որոնք գրուած ըլլան երբէք , ձեր այնքան իրաւամբ Գրական Հոգի կոչած բանին վրայ , բանաստեղծներու կողմէ նկարուած կրքերու նմանողութեամբ , մեր սըրտին անգիտակից կաղապարումին վրայ : Որով , կընդ-

չրթունքէս կախուած էր, այնքան որքան էօծէնիին ու իր հօրեղբորորդի Շարլին միամիտ տարփանքը իր սրտաշարժ յարադէպերը կը պարզէր, կատակերգութեան այն միեւնոյն բնազդը որ զիս առաջնորդած էր իմ կեղծ մտերմասացութեանս մէջ, դրդեց զիս դնելու ամեն մէկ պարբերութեան ետին այն ձայնելեւէջը որ ըստ իմ կարծիքիս, աւելի հաճելի պէտք էր ըլլալ իրեն: Արդարեւ կախորժիմ այդ պղտիկ դրքէն, թէեւ Պալզաքի գործին մէջ տասը ուրիշ վէպեր կան զորս աւելի նախամեծար կը սեպեմ անկից, դանոնք օրինակի համար, որպէս Թուրի ժողովրդավեճը, որոնք գրական ճամբարիտ մորթազերծ պատկերներէն (écornché) և ուր՝ ամեն մէկ պարբերութիւն իր մէջը Սրինօզայի մեկնութենէ մը աւելի իմաստասիրութիւն կը պարունակէ: Ասով հանդերձ, ազահին աղջկանը դժբաղդութիւններէն՝ մինչեւ էն թաքուն թերերուս մէջ յուզուած երեւալու ջանք ըրի, Չայնս կարգահատէր Սօմիւրի քաղցրանոյշ մենակեացին վրայ, Ոխակալ կը դառնար անուղղամիտ հօրեղբորորդիին հանդէպ: Հոս ալ, առաջուան պէս, պարապ տեղը կը յոգնէի: Այդքան մանուածապատ վարպետութեան մը պէտք չկար: Շարլօթին միջանցած երեւակայուն զգայականութեան տաղնապին մէջ, սիրային ամեն վէպ, վտանգ մըն էր: Եթէ հայրը ու մայրը, նոյն իսկ շատ քիչ՝ ունենային դիտողութեան այն ոգին զոր ծնողքները պէտք են անընդհատ ի գործ դնել իրենց շուրջը, այդ վտանգը պիտի նախագուշակէին իրենց աղջկանը երեսէն՝ որ միշտ ու միշտ դիւթուած էր, այդ ընթերցումին տեսած երեք իրիկուններուն միջոցին: Մարքիզը պարզապէս դիտել տուաւ որ հայր կրանտէի և հօրեղբորորդիին չարութեան նման նկարագիրներ գոյութիւն չունին: Գա-

լով մարքիին, իրեն պէս անկարգ կեանք մը անցուցած մէկը չէր կրնար այդքան պարզամիտ կարծիքներ արտաբերել, և ընթերցումի պահուն իր տաղտուկին պատճառները մէկ բառով ճշդայայտեց:

— « Հաստատապէս, գովեստի չափազանցութիւն է: Այդ անվերջանալի նկարագրութիւնները, այդ վերլուծումները, այդ թուահամարները... Շատ աղտոր է, բան մը չեմ գուրցեր... Բայց ես վէպ մը գրօսանքի համար կը կարգամ... »

« Եւ եզրակացուց որ Լապիշի կատակերգութիւններուն ամբողջ շարքը, Քլեմօնի գրավածառէն ուղել պէտք էր: Այս նոր քմահաճոյքը սրտնեղեց զիս: Ըսել է, նորատի այդ աղջկան, փորձութեան մէջ ինկած երեւակայութեանը վրայ ազդելու անկարող պիտի ըլլայի նորէն ճիշդ այն վայրկենին ուր յաջողութեան հաւանականութիւնը կընդհամարէի: Ասիկա չճանչնալ էր այն պէտքը զոր արդէն զգածուած այդ հոգին կզգար առանց նոյն իսկ իր գիտնալուն, — այսինքն ինձի մօտենալու, զիս ըմբռնելու, ինքզինքը ինձի ըմբռնել տալու, մտածումիս հետ շփման մէջ ապրելու պէտքը: Վերլուծումի վէպերու դէմ մարքիին, դատապարտութեան վճիռ արձակած օրուան հետեւեալ օրը տեսայ որ Օր. տը ժիւսաս մատենագարանը կը մտնէր, ճիշդ այն պահուն ուր ես իր եղբորը հետ հոն կաշխատէի: Հանրագիտարանին այլ եւս անօգուտ հատորը իր տեղը դնելու եկած էր, յետոյ շուտաւ կիսաժպիտով մը.

— « Ձենէ ծառայութիւն մը կուզեմ խնդրել, » ըսաւ. և երկչոտութեամբ. « Ես հոս շատ պարապ տեն ունիմ, զոր չգիտեմ ինչպէս անցնել... Ընթերցումներուս մասին ձեր խորհուրդները պիտի ուղէի ունենալ... Աւջի օրը ձեր ընտրած գիրքը որչա՛փ հաճոյք պատճառեց ինձի... » Եւ աւելցուց. « Սովո-

բաբար վէպերը զիս կը ճանճրացնեն , բայց անիկայ ո՞ր աստիճան շահագրգռեց ինձի . . . »

« Իր այսպէս խօսիլը լսելով զգացի այն հրճուանքը զոր կրօն Անտրէ ճաշակած ըլլալու էր , պատին վըրայէն հետաքրքիր գլուխի մը անցնիլը , պատերազմին առէն իր սպաննած թշնամի զինուորը տեսնելով : Ինձի ալ անանկ եկաւ որ հրացանի մը ծայրը բռնած էի մարդկային իմ երէս : Իւր ընթերցումները ուղղավարել առաջարկելով ինձի , Շարլոթ ինքնաբերաբար ինքզինքը իմ հսկողութեանս տակ չէ՞ր դնել միթէ : Այդ հարցումին պատասխանը այնքան կարեւոր երեւցաւ ինձ որ մեծ շուարում մը կեղծեցի : Իր վստահութեանը համար շնորհակալ ըլլալով հանդերձ , ըսի իրեն որ շատ փափուկ պաշտօն մը կը պարտադրէր վրաս , զոր ընելու անկարող կզգայի ինքզինքս : Չերկարեմ , մերժելու ձեւ ըրի շնորհ մը , զոր ընդունած ըլլալուս համար զգլխելու աստիճան հրճուած էի : Պնդեց և վերջապէս խոստացայ իրեն որ նոյն իսկ յաջորդ օրը , գրքերու ցուցակ մը պիտի յանձնէի իրեն : Խնդիրը չսխալելու վրայ էր այս ընտրութեան մէջ որ էօթէնի Կրանսէի ընտրութենէն այլապէս դժուարին էր : Երեկոյթը ու գիշերուան մէկ մասը անցուցի մտքովս հարիւրաւոր հատորներ որոշելով ու մերժելով : Ի՞նչպէս որոշել անոնք որոնք իր երեւակայութիւնը պիտի յուգէին առանց զայն տակնուվրայելու , որոնք զայն պիտի խռովէին , առանց ընդվզելու : Ի վերջոյ հօրս ձայնին նմանցնելով , բարձրաձայն ըսի իր սիրական բանաձեւը . « Մեթոտաւոր կերպով շարժինք , » և այս խնդիրը կը վերբերէի սա միւս խնդրին . գրքերը ի՞նչպէս ներգործած էին իմ երեւակայութեանս վրայ , պատանկելութեանս ատեն և ո՞ր գիրքերը : Ստուգեցի որ , — ինչպէս որ ման-

րակրկիտ այս խոստովանութեանս մէջ ցցուցի ձեզ զայն արդէն , — մանաւանդ դէպ ի գրականութիւն՝ յանկուցուած էի , զգայական փորձարկութեան անձանօթին շնորհիւ : Ինքզինքս , չզգացուած յոյզերու նմանցնելու բաղձանքն էր որ դիւթած էր զիս : Կեզրակացնէի որ գրական թունաւորումին ընդհանուր օրէնքն էր ատիկայ : Նորաթիթիթ աղջկան համար պէտք էի ընտրել գրքեր որոնք իր մէջը այդ միեւնոյն բաղձանքը արթնցնեն , միեւնոյն ատեն մեր նրկարագրի տարբերութիւնները հաշուի առնելով : Ես , գրողներուն մէջ կնճռոտները ու հեշտականները սիրած էի , անոր համար որ ատոնք բնութեանս կազմական երկու խորունկ հանգամանքներն էին : Շարլոթ նրբանոյշ , անբիծ ու գորովալի էր : Իր սրտին հանգունակ զգացումներու նկարագրութեանց շնորհիւ , զայն վիպական հետաքրքրութեան վտանգալի ճամբուն վրայ դնել յարմար պիտի գար : Վերջնական վերլուծումով մը որոշեցի որ Ֆրօմանթէնի *Soul's life* , ինչպէս նաեւ Քրիվի *ի իշխանուհի* , Վաշերի *ի* , Ժիլիասը *Թրեֆօր* , Լիս՝ հոլսի *ի* մեջ , Հայնէի *Ռայգպիլ-սրները* , Միւսսէի մէկ քանի կատակերգութիւնները , մասնաւորապէս Սիւրոյ հետ կասակ չըլլարը , Սիւլի *Բրիւտտի առաջին բանաստեղծութիւնները* , Վինելիններն ալ , նպատակիս շատ լաւ պիտի ծառայէին : Այդ ցուցակը խմբագրելու աշխատեցայ անոր կցորդելով փորձիչ մեկնարանութիւն մը ուր կրցածիս չափ լաւ կը մատնանչէի այդ գրողներուն ամեն մէկուն յատուկ փափկութեան երանգը : Այս այն նամակն է զոր խեղճ տղան պահեր էր և որուն համար դատաւորները ըսին թէ դարպասի սկզբնաւորութեան մը կը համապատասխանէր : Ո՞հ , այդ տարօրինակ դարպասը որ այնքան տարբեր էր ամուսնութեան գոեհիկ

այն փառատենչութենէն որով կոպիտ մտքեր մեղադրեցին զիս : Ինքզինքս պաշտպանել չուզելու համար եթէ չունենայի հպարտանքի պատճառ մը , զոր այս յիշատակարանին վերջը պիտի գրուցեմ ձեզի , նորէն պիտի լռէի , խորշելու համար այն ստորին խմայականութիւններէն որոց ոչ մէկը պիտի կրնար ըմբռնել զուտ գաղափարներէ թելադրուած գործ մը : Թող ձեզի տան ինծի , իբր դատաւոր , սիրելիդ իմ վարպետ , ձեզի և արդի մտածումին միւս իշխանները : Այն ատեն կարելի պիտի ըլլար ինձ խօսիլ , որպէս հիմայ կը խօսիմ ձեզի : Բայց դուք , գիտէք որ ես ճակատադրականօրէն նախասահմանուած էի այն վճռական ժամուն , ինչպէս նաեւ այս ժամուս ուր կը գրեմ ձեզի և խաբեպատիր այս ընկերութիւնը աւելի կը սիրէ արտաքոյ գիտութեան ապրիլ , — այն գիտութեան որուն կը ծառայէի ես , նոյն իսկ այն ատեն , — ամեն բանէ աւելի :

« Այսպէս , որոշուած գրքերը հասան Քլեյմոնէն : Մարքիին կողմէ որ եւ է դիտողութեան առարկայ չեղան : Այդ խեղճ մարդէն տարբեր՝ մտքի հասողութիւն մը ունենալու է , հասկնալու համար որ գէշ գրքեր չկան բնաւ : Գէշ վայրկեաններ կան էն լաւագոյն գրքերն իսկ կարդալու համար : Գուք , սիրելի վարպետ , շատ իրաւացի բազդատութիւն մը ըրած էք Գրական Հոգիի ձեր գլուխին մէջ , երբ կարգ մը ընթերցումներու բերմամբ , կարգ մը երեւակայութիւններու վրայ բացուած վէրքը կը նմանցնէք այն հանրածանօթ երեւոյթին որ յառաջ կուգայ շաքարախտով թունաւորուած մարմիններու վրայ : Էն անիշտա մէկ խայթուածքը , փտախտով կը վարակէ գայն : Զեր բառով՝ « կանխական վիճակի » ն այս տեսութեան համար եթէ ապացոյցի մը պէտք տեսնուէր ,

կրնայի զայն դտնել սա իրողութեան մէջ որ Օր , աը ժիւստա , մանաւանդ այլազան աղբիւրէ եկած այդ գրքերուն մէջ , իմ վրաս , զգալու , խորհելու , կեանքը ու նկարագիրները ըմբռնելու եղանակներուս վրայ տեղեկութիւններ փնտտեց : Այդ հատորներուն ամէն մէկ գլուխը , ամէն մէկ էջը , պատեհութիւն մը եղաւ իրեն , զիս , երկարօրէն , խանդավառօրէն , անկեղծօրէն հարցաքննելու համար : Այո , ապահով եմ որ անկեղծ էր և գէշ բան մը ըրած ըլլալ չէր կարծեր երբ կուգար հիմայ ինծի հետ խօսելու Տօմիսիքի կամ Թիւլիայի , Ֆէլիքս տը վանտնէսի կամ Բէրտիքանի վրայ , այս կամ այն պարբերութեան նկատմամբ : Կը յիշեմ տակաւին այն սոսկումը զոր զգաց այդ երկտասարդին համար որ Միւսէի դիւցադուններուն էն հրապուրիչը ու էն մեղապարտն էր . եւ այն կրակոտութիւնը որով նշաւակեցի Քամիլի ու Ռօզէթի միջեւ անոր սրտին երկդիմութիւնը : Եկու տես որ որ և է գրքի մը մէջ չկար անձնաւորութիւն մը որ հաճելի ըլլար ինծի այնքան որքան այդ միանգամայն նենգաւոր ու անկեղծ , անուզողամիտ ու գորովալի , պարզամիտ ու անբարոյ սիրահարը որ ինքն ալ իր կերպով , իր խրոխտ ու սիրուն հօրեղբօր ազնկանը վրայ , զգայական անդամահերձութեան իր փորձարկութիւնը ի գործ կը դնէ : Քսան ուրիշ օրինակներու մէջէն այս օրինակը յառաջ կը բերեմ ձեզի գաղափար մը տալու համար այն խօսակցութիւններուն վրայ . զորս հիմայ անդադրում կ'ունենայինք այդ գղեակին մէջ ուր՝ այնքան տարօրինակապէս կողիացած կը գտնուէինք : Արդարեւ ոչ ոք հսկողութիւն կ'ընէր մեր վրայ : Այն կեղծիքը որով ինքզինքս դիմակաւորած էի ժամանումէս ի վեր կը շարունակէր սքօղել զիս : Մարքին ու մարքիդը ,

առաջին շաբաթէն ի վեր իմ վրաս՝ ճշմարիտ բնութենէս բացարձակապէս տարբեր գաղափար մը կազմած էին։ Այլ եւս ոչ իսկ փոյթ կընէին ստուգելու համար թէ առաջին այդ տպաւորութիւնը շիտակ էր թէ սխալ։ Բարեբարոյն Օր. Լարօէքս, իր հաճոյակատար հացկատակութեան քաղցրութեանը մէջ հաստատուած, չափազանց դիւրահաւան էր կասկածելու համար, համակ իմացական վատթարացումի այն մտածումները զորս կը դարձնարձէի գլխուս մէջ։ Աբբա Պարթօմէօֆ ու քոյր Անաքլէ, զորս թաքուն մրցակցութիւն մը կը բաժնէր իրարմէ, զուտ եկեղեցական քաղցրաշնորհութեան մը ձեւերուն տակ պարտըլուած, չունէին ուրիշ բան գործ, բայց եթէ դղեակին տէրերուն լաւ տրամադրութիւնները ձեռք բերել, քահանան՝ իր եկեղեցիին համար, կրօնաւորութիւն՝ իր կարգին համար։ Լիւսիէն շատ պզտիկ էր, իսկ գալով ծառայներուն, տակաւին չէի սորված ինչ նենգամտութիւն որ կայ սքօղուած, իրենց ածիլուած դէմքին անզգածութեանը, և իրենց ոսկեկոճակ, թխաթոյր նմանազգեստին անթերի վայելչակերպութեանը ետին։ Որով, Շարլօթ ու ես գրեթէ ամբողջ օրը իրարու հետ խօսելու ազատ էինք։ Առաջին անգամ առտուն, կերեւար ան սեղանատան մէջ ուր թէյ կառնէինք աշակերտս ու ես, և հոն միասին նախաճաշելու պատրուակին տակ, կը խօսակցէինք սեղանին մէկ ծայրը, ան՝ իր լոգանքին զինքը շուրջպատող՝ կարծես չնչելի, գեղաբոյր համակ զովութեամբը, թանձր հիւսքի մը մէջ հիւսուած իր մազերովը, եւ կիսայարգար շրջազգեստին կերպասին տակէն ինձ տեսանելի, իր սխրալի մարմինին դիւրագարձութեամբը։ Ապա կը տեսնէի զինքը, մատենադարանին մէջ՝ ուր գալու շարժառիթ մը ունէր միշտ։ — Հոն,

ալ առջինը չէր ան, մազերը շտկած և ցերեկուան քորսածը հագած։ Սալօնին մէջ իրար կը գտնէինք, երկրորդ նախաճաշէն առաջ, ինչպէս նաեւ ետքը. և ան իր սովորական շնորհովը ամենուն խահուէն կը հրամցնէր, փութով բաժնելով գայն, իմ քովս, որուն էն վերջը կը հրամցնէր, քիչ մը աւելի յամենալու համար, ինչ որ դարձեալ միջոց կուտար մեզի պատուհանի մը անկեան մէջը խօսակցելու։ Երբ օդը թոյլատրէր, միջօրեաքին դուրս կենէինք, խիստ շատ անգամ չորսերնիս, այսինքն դաստիարակուհին, Շարլօթ, աշակերտս ու ես։ Ժամը հինգին թէյը մեզի նորէն կը մէկտեղէր, յետոյ ընթրիքը, ուր իր քովը նստած էի ես, յետոյ երեկոյթը, այնպէս որ մեր խօսակցութիւնները, այդքան քիչ ատենուան մէջ սկսուելով ու վերսկսուելով, միակ խօսակցութիւն մը կը կազմէին կարծես։ Սյդ ծաղկատի աղջկան մէջը, տեղի ունեցող երեւոյթը, մտովի կը բազմատէի այն երեւոյթին զոր արդէն դիտած էի քանի քանի անգամ անասուններ ընտանեցուցած ատենս։ Ատեն մը հետաքրքրութիւն ունեցայ կենդանական հոգեբանութեան մէկ քանի գլուխներ գրելու, և եթէ մայրս, որպէս ազաչեցի իրեն, իմ մեռնելէս ետքը ձեզի հաղորդէ, ինչ որ արդարութիւնը իրեն պիտի վերադարձնէ իմ թուղթերուս մէջէն, անոնց մէջ ծանօթագրութիւններ պիտի գտնէք անասունին՝ մարդուն հետ ունեցած հլու յարաբերութիւններուն վրայ։ Ամէն պատճառ ունիմ հաւատալու որ անտիպ են անոնք և ձեր ուշադրութեան արժանի։ Սբիտօղայի մէկ տեսութիւնը ինձի իբր չուկէտ ծառայած էր։ Այլ եւս չեմ յիշեր բնագիրը, բայց ահաւասիկ անոր իմաստը. — շարժում մը մտքին առջեւ բերելը, գայնին քնիւրենը նորէն ընել է... Ասիկա շիտակ է մար-

դէպ ի ինծի յառաջանային, երբ չնչէր, երբ զգայի իր կրակոտութիւնը և տենչանքի սարսուռի այն տարափը որ երակներուս մէջը կը հոսէր, անդին դարձընելու պէտք կզգայի աչքերս, որոնք վախ պիտի ազդէին իրեն: Իր սպիտակ ձեռքին՝ գիրք մը թըղթատելը և ինծի տող մը ցուցնելու համար իր նուրբ մատին, ինծի երկարելը կը դիտէի: Բռնէի՞ արդեօք այդ մանրիկ ձեռքը. սեղմէի՞ զայն իմինիս մէջ, մեղմօրէն, երկարօրէն: Ինքնիրենս կըսէի որ պէտք էի ընել այդ բանը: Յետոյ չէի համարձակեր. — Շատ անգամ ալ, երբ հեռու ըլլայի իր ներկայութենէն, ինծի անանկ կուգար որ յանդգնութիւնը որքան աւելի ըլլար, այնքան դիւրին պիտի ըլլար ինծի: Այն ատեն միտքս կը դնէի սեղմել զայն թեւերուս մէջ, և բերանս՝ իր բերնին կպցնել: Կը նշմարէի զինքը որ պիտի նուաղէր զգուանքիս տակ, հրայրքիս այս յայտնութենէն նուաճուած ու շանթահար: Ի՞նչ պիտի պատահէր անկից ետքը: Սիրտս կը տրոփէր այս գազափարին առջև: Ամօթալի կերպով վռնտուելու երկիւղը չէր որ զիս կը կասեցնէր: Իմ հպարտութեանս համար չհամարձակիլը աւելի ամօթալի էր: Ու չէի համարձակէր: Քանի՞ քանի անգամներ աւելի խօլական որոշումներ զիս գիշերները անքուն են պահած: Անկողնէս կելնէի, մտայուզութեան ժամերէ ետքը, որ մարմինս ստուցեալ քրտինքով մը կը պատէր: « Արդեօք հիմայ իր սենեակը երթա՞մ, » կըսէի ինքնին. « արդեօք սարդի՞մ իր քովը, և արթննայ ան, ինծի փաթտուած, շրթունքնիս միացած, մարմիննիս կցուած... » Այս ծրարքիս մղեգնութիւնը այնքան առաջ կը տանէի որ դուռս կը բանայի գողի զգուշութիւններով, մէկ յարկ մը վար կիջնէի, կը դառնայի նրբանցքին մէջէն, մինչև ուրիշ դրան մը-

Շարլօթին դրանը առջին: Այսպէսով բռնուելու և արտաքսուելու վտանգին կենթարկէի ինքզինքս, և այս անգամ՝ զուր տեղը, Ձեռքս դռնփակին վրայ կը դնէի: Պղինձին պաղութիւնը մատներս կայրէր: Անկէ ետքը չէի համարձակեր: Մի կարծէք բնաւ որ միմիայն երկչոտութիւն ունեցած ըլլամ: Գործելու անկարողութիւնը, նկարագրիս յատկանիշերէն մէկն է, այն պարագային մէջ յորում այդ գործողութիւնը գաղափարով մը չէ զօրացած: Թող գաղափար մը ըլլայ այդ գործին մէջ և ահա էութեանս մինչև խորը անպարտելի կորով մը կը ներմուծէ այն: Նոյն իսկ մահուան դիմելը դիւրին կերեւայ ինձ, այն ատեն: Ամեն մարդ պիտի համոզուի ատոր երբոր մահուան դատասպարտուիմ: Ոչ, մագնիտական ազդեցութեան մը պէս զիս ջլատողը, Օր. տը ժիւսսային անբժութիւնն էր, կըմբռնեմ զայդ՝ առանց աղէկ մը զայն ինձ բացատրել կարենալու: Առջի բերան անհետեթ ինձ բացատրել կարենալու: Առջի բերան անհետեթ կերեւայ որ կոյսի մը քծնիլը շատ աւելի դժուարին ըլլայ կնկան մը ետեւէն իյնալէն, որ անգամ մը անձնատուր եղած է և որ ամեն բան գիտնալով աւելի աղէկ կրնայ ինքզինքը պաշտպանել: Աս ասանկ է սակայն: Գէթ ես եզակիան զօրութեամբ մը զգացի անմեղութեան առջև բռնի այդ ընկրկումը: Շատ անգամ երբ զգացի Շարլօթի ու իմ միջև եղած անտես այս պատենչը, Պահպան հրեշտակներու աւանդութիւնը յիշեցի և ըմբռնեցի կաթոլիկութեան այդ բանաստեղծական երեւակայութեան ծագումը: Վերլուծման չնորհիւ իրականութեան վերածուելով, այդ երեւոյթը պարզապէս կապացուցանէ որ երկու էակներու յարաբերութեանց մէջ, մէկուն՝ միւսին վրայ գործելու փոխադարձութիւն մը կայ, նոյն իսկ առանց այդ երկուքին գիտնալուն: Եթէ հաշուագիտօրէն

Ղանք կրնէի դեռատի այդ աղջիկը ընտանեկարժե-
լու, իրեն նմանելով, ես ալ անհաշիւ կերպով կեն-
թարկուէի բարոյական այն տեսակ մը թելադրանքին
զոր կազդէ մեզի, շատ ճշմարիտ ամեն նկարագիր :
Իր հոգիին ծայրայեղ պարզութիւնը, երբեմն թէ գա-
ղափարներուս, թէ յիշատակներուս, թէ աննշանք-
ներուս կը յաղթէր : Վերջապէս այդ անզօրութիւնը,
իմինիս պէս ուղեղի մը համար անարժան համարելով
հանդերձ, կը յարգէի դայն, — ո՛հ, որքան անզօր է
մարդ նախապաշարունակներու տիրողութեան դէմ, —
իրբ թէ չգիտնայի թէ ինչ է այդ յարգանք բառին
արժէքը և թէ մեր անգիտութիւններուն էն տխմարը
կը ներկայացնէ ան : Կը յարգե՞նք միթէ այն խա-
ղացողը որ յաջորդաբար տասն անգամ կանցնի ու-
լէթին գլուխը, սեւով կամ կարմիրով : Լա՛ւ ուրեմն :
Տիեզերքին վտանգալի այս բաղդխաղին մէջ, առա-
քինութիւնը ու մոլութիւնը, կարմիրը ու սեւն են :
Պարկեշտ աղջիկ մը և բաղդաւոր խաղցող մը ճիշդ
միեւնոյն արժանիքը ունին :

« Գարունը հասաւ, յանդուգն ծրագիրներու,
խելխոյ երկչոտութիւններու, հակասական պատճա-
ռաբանութիւններու, ճարպիկ կարգադրութիւններու,
միամիտ հրայրքներու, ինծի համար այնքան խռովիչ
այս փոխնիփոխութիւններուն մէջ : Եւ ի՛նչ գարունս
Այս լեռներուն մէջ ձմեռուան բովանդակ սաստկու-
թիւնը, յետոյ վերանորոգումի յեղակարծ մեղմու-
թիւնը ճանչցած ըլլալու է մարդ, գիտնալու համար
թէ ապրելու ինչ հմայք կը ծփայ մթնոլորտին մէջ,
երբ Ապրիլ ու Մայիս՝ նուիրական եղանակը կը վեր-
բերեն : Նախ խոնաւ մարդերուն մէջ կարծես ջուրի
զարթնում մը տեղի կունենայ որ աւելի նրբացած
սառոյցին տակ կը սարսռայ, կը խորտակէ այդ սուր

սառը ու յետոյ երգելով կը սահի, թեթեւ, թա-
փանցիկ ու անկաշկանդ : Լքուած անտառներուն մէջ,
ճիւղներու անկերջ մրմունջ մը յառաջ կուգայ, որոնք
մէկիկ մէկիկ փրթելով կիյնան, շոճիներու մշտագա-
լար ճիւղերուն վրայ, կաղնիներուն դեղնած ու չոր-
ցած տերեւուտքին վրայ : Լճակը իր սառնամանիքէն
ազատած, սկսաւ խշրտալ հովին տակ որ ամպերն ալ
աււեց և կապոյտը երեւցաւ, բարձունքի երկնային
աւելի բացգոյն այն կապոյտը որ կարծես, դաշտա-
գետինէն երեւցածէն աւելի խորունկ կերեւայ, և
դաշտանկարին միօրինակ գոյնը մէկ քանի օրուան մէջ,
փափուկ ու նորածիլ երանդներով գունաւորուեցաւ :
Մինչեւ այդ պահը բոլորամերկ օտտերուն վրայ, գիւ-
րաբեկ ծիլեր ցցուեցան : Կաղնիներու կանաչորակ
ծաղկահիւսքերը և ուռենիներու դեղնորակ ծաղկա-
հիւսքերը փոխնիփոխ իրարու յաջորդեցին : Նոյն իսկ
Շէյրի սեւ լաւան կարծես բնութեան հետ ոգեւորե-
ցաւ : Մամուռներուն թաշակերպ արդիւնաւորութիւնը
լիչէններու ձերմկոտիկ բիծերուն կը խառնուէին հոն :
Վայի ու Լաստալայի լեռնակներուն հրաբերանները,
մաս առ մաս երեւան հանեցին իրենց կարմիր աւա-
զին բովանդակ շքեղութիւնը : Յարասիներու արծա-
թափայլ բունները և հաճարիներու փաղփուն բունները
աւելի առոյգ փայլով մը շողացին արեւուն դէմ : Մա-
ցառուտներուն մէջ փթթիլ սկսան այն աղւոր ծա-
ղիկները զօրս ատենով հօրս հետ կը քաղէի, որոց
չափրակները բիրբուր պէս ինծի կը նայէին, և որոց
բոյրը ետեւէս կուգար շունչի մը պէս : Կուսածաղիկ-
ները, գարնաւետուկները և մանիշակները էն առաջ
երեւցան, յետոյ յաջորդաբար վերտաին գտայ, մար-
դակոտիմը, իր եղբւեանի երանգով, անտառի դափ-
նեակը՝ որ իր տերեւէն առաջ իր կարմիր ծաղիկները

կը բանայ, ճերմակ հարսնուկը, սալոր հոտող լեռնամուշկը, երկտերեւեան մկնտխը ու յակինթի իր բոյրը: Սողոմոնեան կնիքը՝ իր սպիտակ զանգակիկներովը ու հողին տակէն յառաջացող իր արմատին գաղանիքովը, քողահերձը՝ պղտիկ հովիտներու գոգին մէջ և մասրենին՝ ցանկերուն երկայնքը: Տակաւին ճերմակ՝ գաղաթներէն փչող հովիկը, ծաղիկներուն վրայէն կանցնէր: Բոյրեր, արեւ ու ձիւն կը փաթտէր իր մէջը, յոյժ փայփայիչ ու խիստ զով բան մը միանգամայն՝ զոր չնչելը, երբեմն, դեռափրթթումի օդով մը գինովնալ, լայնարձակ աշխարհի վերանորոգումին մասնակցիլ էր: որքան որ ես ձգտուած էի իմ վարդապետութիւններուս ու իմ տեսութիւններուս մէջ, ես ալ զգացի համօրէն բնութեան այս արբնութիւնը: Վերացեալ գաղափարներու սառը՝ ուր հոգիս բանտուած էր, հալեցաւ: Երբ ետքէն կարդացի, այսօր ջնջուած այն օրագրին թերթերը ուր այն ատենի զգայութիւններս կը ծանօթագրէի, զարմացած մնացի տեսնելով թէ, այդ ազդեցութեան տակ միամտութեան ազբիւրները ի՞նչ զօրութեամբ վերաբացուեցան ներսս, և ի՞նչ ցայտուն կոհակով մը սիրտս ողողեցին: Զոյջացած եմ այդքան վատօրէն խորհելուս: Այլ սակայն անուշութիւն մը կզգամ ըսելով ինքնին որ այդ պահուն անկեղծօրէն սիրեցի դայն որ ոչ եւս է: Այո, իրական սիրտանքով մը կը կըրկնեմ ինքզինքիս որ գէթ այն օրը ուր համարձակեցայ իրեն խօսիլ սիրոյս վրայով, — չարազէտ օր՝ որ միանգամայն մեր երկուքին կորստեան սկզբնաւորութիւնը նշանակեց, — իմ իսկ խօսքերէս խաբուած էի անկեղծօրէն: Կը տեսնէք, սիրելիդ իմ վարպետ, թէ որքան տկարացայ, քանի որ այս խաբկանքին անկեղծութիւնը իբր չքմեղանք մը կընդունիմ: Ի՞նչ բանի

չքմեղանք: Ուրիշ ի՞նչ բան կայ, եթէ ոչ դիտունին անարդ հրաժարումը՝ իրեն հիմնարկած փորձարկութենէն:

« Բան մը պահած չըլլալու և ինքզինքս իրականութենէն աւելի հզօր շքուցնելու համար, ըսեմ որ այն սիրալայտնութիւնը, որուն վրայ այնքան խորհած էի, պարզապէս, անպատրաստից դիպուածներու արդիւնք եղաւ: Կը յիշեմ, մայիսի 12ն էր: Ճիշդ ու ճիշդ այդ օրը, Ո՛հ, մտածել թէ դեռ տարի մը չկայ և անկից ի վեր... Առաւօտուն՝ օդը ալ աւելի նըշուլաղեղ եղած էր և մենք, Օր. Լարժէքս, Լիւսիէն, Շարլօթ ու ես կը մեկնէինք մինչև Սէն-Սանթիւսէն գեղը երթալու համար, կաղնիներու, ցարասիներու ու կաղնենիներու միապարտ ձոյլի մը մէջէն, որ այդ ու կաղնենիներու միապարտ ձոյլի մը մէջէն և գեղը կը բաժնէ Մօնրըտօնի կործանած գեղակէն և գեղը կը բաժնէ Մօնրըտօնի կործանած գեղակէն և որ Բոստոնի անտառակ կը կոչուի: Այդ վայրի ձեմովայրը կտրող ձանբան պատուական է: Այս պատճառով լծած էինք անգլիական պղտիկ սայլակը ուր չորս հոգի սեղմուելով կրնայինք նստիլ: Մենք կարգաւ պիտի նստէինք հոն: Ոչ, օդը աւելի գաղջ, երկինքը բոյրը, աւելի արբնող չէր եղած երբէք: Հազիւ մըն մը քալած էինք, երբ Օր. Լարժէքս արեւէն խոնջած, արդէն կը տեղաւորուէր կառքին նստարանին վրայ զոր երկրորդ կառապանը կը վարէր: Այդ սատանորդին ետքէն չարաչար վկայութիւն տուաւ ինծի դէմ, և յիշեց ամեն ինչ որ հասկցաւ կամ գուշակեց այն բանին վրայ, զոր ես կուգամ ձեզ պատմելու: Լիւսիէն ալ անմիջապէս, յոգնած ըլլալը յայտնեց և սիէն ալ անմիջապէս, յոգնած ըլլալը գնաց, այնպէս որ ես միգաստիարակուհիին քովը գնաց, այնպէս որ ես միտակ Օր. տը ժիւստայի հետ քալող մնացի: Միտքը դրած էր քողահերձերու փունջ մը կապել և ես կօղնէի

իրեն : Մտանք ճիւղերու տակ որոյ վրայ հազիւ բաց-
ուած տերեւուտք մը տեսակ մը նրբօրէն կանանչ մէգ
մը կը ցանցնէր : Ինք առջևէն կը քալէր , ճամբեղրէն
հեռու մղուելով , այդ ծաղիկներուն խուղարկու-
թեամբը որոնք տեղ տեղ խիտ գորգի մը պէս կը
բուսնին և տեղ տեղ ամբողջովին կանհետանան : Այս-
պէս միշտ յառաջանալով ատեն մը եկաւ որ ինքզինք-
նիս ցանցառուտի մը մէջ գտանք և այնքան հեռա-
ցած էինք որ այլ եւս , անսաղարթ թաւուտքին մէջէն
նոյն իսկ չէինք տեսներ , պզտիկ կառքին ու երեք
անձերուն կազմած խմբակը : Նախ Շարլօթ նշմարեց
մեր միայնութիւնը : Այանջ տուաւ և ճամբան դեռնին
վրայ , ձիուն սմբակներուն հանած ժխորը շտեղծով
տղու քրքիջով մը աղաղաղակեց .

— « Մոլորեցանք դնաց . . . Բարեբաղդաբար ճամ-
բան հասուցանելը շատ դժուար չէ , որպէս կըսէ խեղճ
բոյր Անաքլէն . . . կը հաճի՞ք սպասել որ փունջս կար-
գի դնեմ : Շատ մեղք պիտի ըլլայ այս աղւոր ծա-
ղիկները աւրչտիկելը . . . »

« Արեւով ողողուն սպառաժի մը վրայ նստաւ և
իր շրջագետտին վրայ տարածեց նորքաղը , մէկիկ
մէկիկ իր ձեռքը առնելով քօղահերձի ծիղերը : Ես
ինքս ալ քարին միւս ծայրը նստած , այդ տնոյն ող-
կոյններուն մշկոտ բոյրը կը շնչէի : Այդ արարածը ո-
րուն կը ձգտէին բովանդակ մտածումներս ամիսներէ
ի վեր , այդ վայրկենին չափ պաշտելիօրէն փափկա-
նաղ ու նրբագեղ երեւցած չունէր ինձի երբէք , բաց
օդէն կարմրեբանդուած իր դէմքովը , կիսաժպիտի մը
մէջ ծալծալոյ իր շրթունքին առոյգ ծիրանիովը , իր
գորշ աչքերուն վճիտ պայծառութեամբը և իր համակ
էութեան վայելչութեամբը : Մութգոյն կտաւէ շրբ-
ջագետտի մը վրայէն տեսակ մը վեսդօն էր հագած

որ իր մարմինը կիսովին կարտագծէր : Կապիչաւոր
կիսակօշիկներ հագած իր ոտքերը , շրջագետտին ե-
ղերքէն դուրս կելնէին և սեւ թաղեայ գլխարկին
տակը կուտակուած իր շագանակագոյն մաղերը , լոյ-
սին մէջ , շէկ ցոլքերով կը շողային : Մաղիկներուն
ցօղունները աւելի աղէկ ձեռնոտելու համար հանած
էր իր ձեռնոցները , և կը տեսնէի իր աղւոր ձերմակ
ձեռքերը որոյ դիւրաբեկ մատները կերթեւեկէին :
Իրմէն արտածորող մատղաշութեան հմայքովը , գրեթէ
գերերկրային կերպով մը կը ներդաշնակուէր ինք ,
այն դաշտանկարին հետ ուր կը գտնուէինք : Քանի
նայէի իրեն այնքան աւելի դէմս կը ցցուէր սա գա-
ղափարը որ եթէ օգուտ չքաղէի այս առիթէն , ըսե-
լու համար իրեն ինչ որ կուզէի ըսել այնքան երկար
ատենէ ի վեր , ապահովապէս երբէք ասկից աւելի
յարմար պատեհութիւն մը ձեռք անցունելիք չունէի :
Հոգիիս ո՞ր խորխորատներէն և ե՞րբ բղխած էր այս
գաղափարը : Չեմ գիտեր , բայց գիտեմ որ ան ներսս
կազմուելուն պէս աճեցաւ ու աճեցաւ . . . Մուայ խըղ-
ճախայթ մը կը խառնուէր անոր , զայն տեսնելով
այնքան վստահ , այնքան անկասկած՝ համբերատար
այն աշխատութեան վրայ որուն շնորհիւ , մեր ամե-
նօրեայ մտերմութիւնը չարաչար գործածելով , մինչև
այսպէս , գրեթէ եղբայրական քաղցրութեամբ մը
հետո վարուելու կէտին հասուցած էի զինքը : Սիրտս
կը դարնէր : Իր ներկայութեան կախարդանքը , ամ-
բողջ էութիւնս կը խռովէր : Իր սեւ բաղդէն , պահ
մը ինձի դարձաւ իր գրեթէ աւարտած փունջը ցոյց
տալու համար ինձի : Տարակոյս չկայ որ դէմքիս վրայ
տեսաւ հետքը այն յոյզին դոր , մտածումներուս մըր-
բիկը կը յարուցանէր մէջս , որովհետեւ իր այնքան
հրճուալի , այնքան սրտաբաց դէմքն ալ , յեղակար-

ծօրէն , մտատանջութիւնով մը քօղարկուեցաւ : Պէտք է աւերցնեմ որ մեր երկու աստուան այս խօսակցութիւններուն միջոցին , ուր այնքան սերտօրէն բարեկամացած էինք իրարու , երկուքս ալ խոյս տուած էինք , ինք՝ իր փափկանկատութենէն , ես՝ իմ խորամանկութենէն , որ և է ակնարկութիւն ընելէ , յուսախաբուութեան այն կեղծ վէպին որուն շնորհիւ փորձած էի իր դուրսը շարժել : Հասկցայ որ ո՛րքան հատացած էր այդ վէպին , առանց դադրելու անոր վրայ խորհելէ , երբ ըսաւ ինծի , իր աչքերուն մէջէն ահաւոյ մերամաղձութիւն մը անցած ատեն .

— « Ինչո՞ւ համար , այս աղւոր օրը տխուր յիշատակներով կը խանգարէք : Աւելի ողջախոս երեւոյթ մըն էիք առած . . . »

— « Ո՛հ , » պատասխանեցի իրեն . « դուք չէք գիտեր ինչ որ կը տխրեցնէ ինծի . . . Ո՛հ , ոչ թէ յիշատակներս . . . Կը հասկնամ , անցեալ վշտերուս կակնարկէք . . . Կը սխալիք . . . Անոնց համար տեղ չկայ ներսս , չէ , — ինչպէս որ տեղ չկայ այս ճիւղերուն վրայ , անցեալ տարուան տերեւներուն համար . . . »

« Յոյց տուի իրեն ցարասիի մը նորածիլ ոտերը , որուն կտրատուած ստուերը , ճիշդ այդ պահուն մեր նստած քարին վրայ կիչնար : Լսեցի իմ ձայնիս այդ պարբերութիւնը արտասանելը , իբր թէ տարբեր մէկու մը ձայնը ըլլար ան . միեւնոյն ատեն ընկերուհւոյս աչքերուն մէջ կարդացի որ , հակառակ բանաստեղծական այն բաղդատութեան՝ որով սքօղած էի այդ պարբերութեան մէջ պարունակուած բուն իմաստը , հասկցած էր զիս : Ի՞նչ պատահեցաւ ներսս , և ի՞նչպէս եղաւ որ մինչեւ այդ պահը , ինծի անկարելի երեւցած բանը զիւրացաւ : Ի՞նչպէս եղաւ որ համարձակեցայ ընել ինչ որ կը կարծէի թէ բնաւ պիտի

չհամարձակէի ընել : Իր ձեռքը բռնեցի , որուն իմ ձեռքիս մէջ դողալը զգացի , իբր թէ շանթահարիչ սարսափով մը համակուած ըլլար խեղճ աղջիկը : Բաւական գօրութիւն ունեցաւ , երթալու համար ոտքի ելնելու , բայց իր ծունկերն ալ կը դողդոջէին և ես դժուարութիւն չքաշեցի զայն նստիլ բռնադատելու համար : Ես՝ իմ իսկ յանդգնութենէս այնքան վերդոված էի որ այլ եւս ինքզինքիս տէրը չէի , և սկսայ իրեն համար իմ ունեցած զգացումներս պատմել իրեն , այնպիսի բաներով զորս չեմ կրնար յիշել այսօր , այնքան քիչ կը հպատակէի այդ պահուն որ և է նախահաշուի : Դիցակ ժամանումէս ի վեր միջանցած բոլոր յոյզերս , այո , ամենքն ալ , էն դարձելիներէն , կոմս Անտրէին դէմ նախանձիս յոյզերէն , մինչեւ էն լաւագոյնը , դեռատի աղջիկ մը այսպէս խաբելու խեղճախայթը , կը հալէին այդ ա՛յնքան դողահար , ա՛յնքան խռոված , ա՛յնքան գեղանի արարածին համար , դրեթէ միտիքական , կէս խօլական պաշտումի մը մէջ : Քանի կը խօսէի , կը տեսնէի որ հետզհետէ , իր շրջագգեստին վրայ ցիրուցան ծաղիկներուն չափ կը արժգունէր : Կը յիշեմ որ բառերը , յիմար ըլլալու աստիճան յափշտակուած , անխոհեմ ըլլալու աստիճան անկարգ դուրս կուգային բերնէս , և կը յիշեմ որ վերջացուցի , մկնակծկում մը ունեցածի պէս կրկնելով . « Ո՛րչափ կը սիրեմ ձեզի , ո՛հ , ո՛րչափ կը սիրեմ ձեզի . . . » իր ձեռքը իմիններուս մէջ սեղմելով և ալ աւելի մօտենալով իրեն : Կը ծռէր , որպէս թէ ինքզինքը բռնելու ուժ չունենար այլ եւս : Ազատ մնացած բազուկս անցուցի իր մէջքին շուրջը , իմ սեպհական խռովքիս մէջ , առանց համբոյր մը իսկ առնել խորհելու : Այս շարժուձեւս սարսափի նոր սարսուռ մը տալով իրեն , ոտքի ելնելու և ինքզինքը ազատելու կորովը ներ-

չընջեց իրեն: Աւելի հծծեց քան թէ ըսաւ, սասպէս.
 « Թողէք զիս... , թողէք զիս... » Եւ ետ ետ եր-
 թալով, երկու ձեռքերը ինքզինքը պաշտպանելու հա-
 մար առաջ երկարած, դնաց մինչև կոճղը այն ցա-
 րասիին՝ զոր ցցուցեր էի իրեն քիչ առաջ: Հոն կրթը-
 նեցաւ յուզումէն շնչասպառ, մինչդեռ խոշոր արցունք-
 ներ իր այտերէն վար կը գլորէին: Այս արցունքնե-
 րուն մէջ, այնքան վիրաւորուած ամօթխածութիւն,
 իր կիսաբաց շրթունքին դողդոջութիւն մէջ այնքան
 կոկիծալի ու անանկ ընդվզում մը կար որ կեցած տեղս
 մնացի. « Ներդրութիւն... » թոթովելով:

— « Լսեցէք, » ըսաւ ձեռքովը շարժում մը ընե-
 րով: Այսպէս կեցանք իրարու դիմաց, լռակաց, Ժա-
 մանակ մը որուն կարճ տեւած ըլլալը ըմբռնեցի, թէև
 անվերջանալի թուեցաւ ինձ այն: Յանկարծ անտա-
 ոակին մէջէն, նախ հեռուէն, յետոյ աւելի մօտեցած
 կոչ մը միջանցաւ, որ կկուին կոչին նմանցուած ձայն
 մըն էր: Մեր բացակայութեանը համար մտահոգ եղած
 էին և Լիւսիէնն էր որ վերախմբումի մեր սովորական
 նշանը կուտար մեզի: Իրականութեան այս պարզ յու-
 շին հանդէպ, Շարլօթ սարսուաց: Արիւնը նորէն իր
 այտերը խուժեց: Ինձի նայեցաւ նայուածքով մը ուր
 հիմայ, խորխտութիւնը կը յաղթէր սարսափին: Ինք-
 զինքին ալ նայեցաւ իբր թէ ահուելի քունէ մը ար-
 թընցած ըլլար: Տեսաւ իր մերկ ձեռքերը որոնք տա-
 կաւին կը դողդոջային և անանց բառ մը աւելցնելու
 ժողվեց իր ձեռնոցները ու ծաղիկները և սկսաւ վա-
 զել իմ առջեւէս, այո, սկսաւ վազել հետապնդուած
 կենդանիի մը պէս, այն ուղղութեան մէջ ուրկից
 ձայնը եկած էր: Տասը վայրկեան ետքը ձամբուն վրայ
 էինք նորէն:

— « Քիչ մը անհանգիստ էի, » ըսաւ դատարի-

րակուհիին, կարծես առաջքը առնելու համար այն
 հարցումին, որուն իր աւրուած դիմագծութիւնը պի-
 տի ծնունդ պիտի տար, « կուզէ՞ք կառքին մէջ ինձի
 տեղ տալ: Ետ դառնանք... »

— « Տաքը ձեզի դպած ըլլալու է, » պատասխա-
 նեց ծեր դատարարակուհին:

— « Իսկ Պ. Կրէսլոն... » հարցուց տղեկը, երբ
 իր քոյրը տեղաւորուեցաւ և երբ ինքն իսկ նստաւ
 կառքին ետին:

— « Ես ոտքով պիտի վերադառնամ, » պատաս-
 խանեցի:

« Անգլիական սայլակը, հակառակ իր քառեակ
 բեռին, թեթեւօրէն կծիկը դրաւ, Լիւսիէնին մէկ
 մնասրարովին հետ, որ շարժուածելով մը բարեւեց ին-
 ծի: Կարող կ'ըլլայի տեսնել Օր. տը Ժիւսսայի անշարժ
 գլխարկը, կառապանին ուսին քով, որ ձիւնը pull up
 մը տուաւ, ապա կառքը աներեւոյթ եղաւ, և ես մի-
 նակ մնացի, այդ ձամբուն վրայէն քալելով, այդ մի-
 եւնոյն կապոյտ երկնքին տակ, և անշոշափելի կա-
 նաչութեան մը սերմանումովը ծածկուած այդ միեւ-
 նոյն ծառերուն մէջտեղէն: Բայց պտոյտին սկզբնա-
 ւորութեանը ատեն ունեցած բերկրութեանս ու եր-
 ջանիկ հրայրքներուս՝ անսովոր անձկութիւն մը յաջոր-
 դած էր ներսս: Այս անգամ, բաղդս վճռուած էր:
 ձախտամարտը մղած էի, և կորսնցուցած. անարգօ-
 րէն պիտի վտարուէի դղեակէն: Այդ հեռանկարէն ա-
 ւելի, ցաւերու, ամօթի ու տենչանքի եղական խառ-
 նուրդ մը կը տակնուվրայէր ներսս: Ահա թէ ուր բե-
 րած, հասնուցած էր զիս, հնարիմաց իմ հոգեբանու-
 թիւնս, դեռապիթիթ այդ աղջկան սրտին դէմ ձեռ-
 նարկուած կանոնաւոր այդ պաշարումին արդիւնքը:
 Իր կողմէն ոչ իսկ բառ մը՝ ի պատասխանի ամենա-

կըքոտ սիրայայտնութեան մը, ու ես հոն, գործելու պահուն, ի՞նչ կրցեր էի ներ եթէ ոչ վէպի պարբերութիւններ զրուցատրել իրեն, եւ միմիայն իրեն մէկ շարժումէն, ձեռքերը դէպի առաջ ինչ հեռու այդ փախուստը, կասեցուցած էր զիս իմ դիրքիս մէջ: Մեր յարաբերութիւններուն այդ մասին մէջ, տարակոյս չի կայ որ իրեն համար ունեցած հրայրքս, բաւական հրպարտութիւն ու հեշտագգայութիւն կը բովանդակէր, ինչու որ խօլապաշտումի այն շարժումը որ քիչ առաջ անկեղծ պերճախօսութեամբ մը խօսիլ տուաւ ինծի, կատաղութեան մը փոխուեցաւ զայն վար նետած ու հոն բռնաբարած չըլլալու համար այն ծառին տակ որուն միշտ իր կրթնիլը կը տեսնէի, և ես, չորս ոտք անդին, — հազիւ չորս ոտք — ներողութիւն խնդրել միայն կրնայի: Մտքիս մէջ կոմս Անտրէի պատկերը նշմարեցի: Փայլատակումի մը մէջ տեսայ արհամարհանքի այն արտայայտութիւնը զոր այդ դէմքը պիտի զգենուր երբ պատմէին իրեն այս տեսարանը: Վերջապէս այլեւս ոչ նրբամիտ հոգեբանն էի, ոչ խոռված երիտասարդը, հապա արիւններու աստիճան նրուատացած արժանապատուութիւն մըն էի, դղեակին վանդակապատին առջեւ գտնուած աստեղծական շրջաններուն ծանօթ շարքը, տունին երեսը նորէն տեսնելովս, այդ հպարտութիւնը տեղի տուաւ այն սարսափելի վախին թէ ինչ պիտի ընեն ինծի, եւ մտքէս, փախչելու, շփոխտակ Քլերմոն դառնալու գաղափարը անցաւ աւելի, փոխանակ նորէն Օրտը ժիւսսայի արհամարհանքին և հօրը ինձ ընելիք նախատինքին ենթարկուելու... Շատ ուշ էր, Մարքին ինքն իսկ, մեծ ուղիէն դէպի ինծի կուգար Լիւսիէնին ընկերացած, որ կանչեց ինծի: Տղեկին այս աղաղակը, ընտանեկանութեան սովորական եղանակը

ունէր և հօրը ընդունելութիւնը հաստատեց ինձ ի վերջոյ որ սխալած էի ինքզինքս այդքան շուտ կորուսած կարծելով:

« Զեզի մինակ թողեր են, » ըսաւ ինծի, « եւ նոյն իսկ կառքը ձեր ետեւէն խրկելու մտք չեն ըրեր Ադուսը քալած ըլլալու էք... » Իր ժամացոյցը նախեցաւ: « Վախնամ Շարլօթ մտեր է, » աւելցուց, « Գալուն պէս պառկիլ պարտաւորեցաւ... Գարնային այս արեւները շատ նենգափնաս են: »

« Ըսել է, Շարլօթ բան ըսած չէ՞ր տակաւին... » — « Այս իրիկուն անհանգիստ է: Վաղը պիտի ըսէ: »

Ըսի մտովի, և այն իրիկունը իսկ սկսայ թուղթերուս ծրարումը պատրաստել: Այդ միջոցին, անոնց յարած էի, շատ անկեղծ վստահութիւն մը ունենալով փիլիսոփայի տաղանդիս վրայ: Հետեւեալ օրը եկաւ: Նորէն ոչինչ: Շարլօթին հետ նախաձաշի սեղանին ներկայ եղայ. ածողոյն էր ինք, բուն կակիծի տաղանապ մը անցուցած մէկու մը պէս: Տեսայ որ ձայնիս հնչիւնը թեթեւ սարսուռ մը կուտար իրեն: Ընդ ամենը այսքան: Ո՛հ, ի՞նչ տարօրինակ շարժմէ մը անցուցի այսպէս, ամեն առտու սպասելով որ խօսած ըլլայ, այս սպասումէն չարջարուելով և ես ինքս անխորոզ ըլլալով կանխելու ու դղեակէն մեկնելու: Պատրուակ չըլլալուն համար չէր միայն որ չէի երթար: Բորբոքուն հետաքրքրութիւն մը զիս վար կը դնէր: Խորհելու շփոխտակի և պարիլ էի ուզած: Լա՛ւ ուրեմն: Կապրէի կոր և ի՞նչ տեսողութեան կեանքով մը: Հուսկ ուրեմն, ութերորդ օրը, մարքին զիս իր սենեակը կանչել տրուաւ: « Այս անգամ » ըսի ինքնին, « ժամը հնչեց: Ինծի համար աւելի աղէկ... » Ահա ելի դէմք մը և գըրեթէ նախատալից բառեր կսպասէի: Ընդհակառակը ժպտուն, նայուածքը աշխոյժ, երիտասարդացած գըտայ սեւամաղձոտը:

— « Աղջիկս, » ըսաւ ինծի, « միշտ հիւանդ է... Ծանր բան մը չկայ... Բայց ջղային անհեթեթ փորձանքներ... Անպատճառ Բարիդ կուզէ երթալ խորհուրդ հարցնելու համար... Գիտէք որ արդէն ծանր հիւանդացած և աղէկցած է բժշկի մը ձեռքով որուն վրայ մեծ վստահութիւն ունի: Գէշ չպիտի ըլլայ եթէ ես ալ ինքզինքիս համար խորհուրդ հարցնեմ: Վաղը չէ միւս օր անոր հետ կը մեկնիմ կոր: Կարելի է որ ետքէն պատիկ ճամբորդութիւն մը ընենք զայն մտազբօսելու համար... Իմ բացակայութեանս միջոցին համար կ'ուզէի մէկ քանի յանձնարարութիւններ ընել ձեզի Լիւսիէնի նկատմամբ, թէեւ գոհ եմ ձեռնէ, սիրելիս պարոն Կրէտլու, շատ շատ գոհ եմ... Երեկ ատ գրեցի Լիւսասէին... Ձեզի պէս մէկը ունենալու բարեբաղդութիւն մըն է ինծի համար...: »

« Հիմնուելով այն ամեն բաներուն վրայ զորս յայտնեցի ձեզի իմ նկարագրիս մասին, սիրելիդ իմ վարպետ, պիտի կարծէք որ այդ գովանքներն փաղաքշելու էին զիս, իբր ապացոյց մը այն կատարելութեան որով կատարած էի դերս և ապահովցնելու էին զիս վերջին օրերու իմ երկիւղներուս մասին, բայց անանկ չեղաւ: Սա շատ յստակ ու դրական իրողութիւնը նշմարեցի ես հոն. Շարլօթ չէր ուզած պատմել սիրայայտութեան այն փորձը զոր ըրած էի ես իրեն քով և անմիջապէս ինքզինքիս հարցուցի. Ինչո՞ւ: Փոխանակ այդ լուծութիւնը ինծի նպատատոր ուղղութեամբ մը մեկնելու, յանկարծ նշմարեցի այն գաղափարը թէ չէր խօսած անոր համար որ չէր ուզած հացաշահիս արդելք ըլլալ, գթալուն համար, բայց ոչ սիրային այն գթութեամբ զոր ուզած էի գրգռել իր մէջ: Այս բացատրութիւնը հազիւ թէ երեւակայեցի և ահա բացայայտ ու միեւնոյն ատեն ան-

հանդուրժելի եղաւ ան ինծի: « Ոչ » ըսի ինքնին, « սա ասանկ չըլլար, նախատական այդ ներողամտութեան ողորմութիւնը չպիտի ընդունիմ... Օր. տը ժիւսաս երբոր վերադառնայ, ինծի հոս չպիտի գտնայ: Ան ինծի կը ցուցնէ կոր, ինչ որ պէտք էի ընել և ինչ որ պիտի ընեմ: Ուղեցի զինքը շահագրգռել, բայց ոչ իսկ իր բարկութիւնը կրցի հրաւիրել... Հակառակ էն գէշ նախատինքներու իր պաշտօնը պահել ուզող դձուձ իմաստակի մը յիշատակէն տարբեր յիշատակ մը թողունք գոնէ... » Այնքան ուժով նետուած էի ծրագիրներէս դուրս, ամբողջ ձմեռը զիս կանգուն պահող, հրապուրանքի այդ յոյսը այնքան չքացած էր որ, այդ խօսակցութեան յաջորդ գիշերը նամակ մը խմբագրեցի ուղղեալ անոր որուն ինքզինքս սիրցնել երազած էի, որուն մէջ նորէն ներում կը խնդրէի իրմէն: Կըմբռնէի թէ, կըսէի իրեն, որքան անկտրելի էր մեր միջեւ որ եւ է յարաբերութիւն պահել, և կաւելցնէի որ իր վերադարձին, ներկայութեանս դժպիսի հանդամանքին պիտի չենթարկուէր այլ եւս: Հետեւեալ առտուն, մեկնումի բովանդակ խառնաչփութեան պահուն սպասեցի այն վայրկենին ուր մայրը կանչած ըլլալով զինքը, կարենայի իր սենեակը մտնել, ներս նետուեցոյ, նամակս իր գրասեղանին վրայ դնելու համար: Հոն, պայուսակին մէջ դրուելու համար պատրաստուած գրքերու և մէկ քանի մանր մունր առարկայներու մէջտեղ կը գըտքանի մանր մունր առարկայներու մէջտեղ կը գըտնուէր, իր ճամբորդութեան ծծունի տետրակը: Բացի զայն, և նշմարեցի պահարան մը որուն վրայ սա բառերը կային. 12 Մայիս 1886... Աղէտալի սիրայայտութեան օրուան թուակա՞նն էր այն... Ձեռքս առի այդ պահարանը և կէս մը բացի: Չորցած քօղահերձի ծիղեր կային մէջը և յիշեցի որ այդ վերջին պտոյտի

պահուն, իրաւ ես տուի իրեն միւսներէն աւելի ազւոր մէկ քանի ծիղեր զորս ես քօրսածին վրայ անցուց... Ըսել է զանոնք պահած էր ինք: Յարած էր անոնց, հակառակ իրեն ըսածիս, — իրեն ըսածիս պատճառով, քանի որ այդ թուականը հոն էր, իր գիրովը գրուած. 12 մայիս 1886: — Չեմ կարծեր որ պիտի զգամ երբէք յուզում մը, բազմատելի այն յուզումին որ զիս գրաւեց այդ պահուն, այդ պարզ պահարանին առջև, հպարտութեան այն կոհակին որ յանկարծ ողողեց սիրաս համօրէն: Այո, Շարլօթ մերժած էր զիս: Այո, փախուստ կուտար ան: Բայց կը սիրէր ինձի, Հոտ, ձեռքերուս մէջ ապացոյցը ունէի այն զգացումներուն զորս յուսալ պիտի չհամարձակէի երբէք: Գոցեցի ծծատետրը, վախնալով որ զիս յանկարծակիի կը բերէ, փութով սենեակս ելայ, առանց թողելու նամակս զոր նոյն վայրկենին ջնջեցի: Ո՛հ, ասկէ ետքը ալ պէտք չկար իմ երթալուս: Հապա պէտք էր սպասել որ վերադառնայ և այս անգամ պիտի գործէի, պիտի յաղթէի... Կը սիրէ՞ր ինձի...

29/5/86
Հ.Կ. § 5. — Տագնապ երկրորդ

« Կը սիրէր ինձի: Հպարտութեանս ու հետաքրքրութեանս հիմնարկած հրապուրանքի փորձարկութիւնը յաջողած էր: Այս ակներեւութիւնը, — քանի որ այլ եւս վայրկեան մը իսկ կասկած չունեցայ, այսպէս յեղակալուած ապացոյցին վրայ, — նորատի աղջկան մեկնումը, ոչ միայն հանդուրժելի ըրաւ, հապա նաեւ գրեթէ քաղցրացուց աչքին: Իր փախուստը կը բացատրուէր, իր սեպհական յոյզերուն հանդէպ զգացումած սարսափով մը որ անոնց խորութիւնը կապացուցանէր ինձի: Եւ յետոյ, մէկ քանի շաբթուան հա-

մար մեկնելով, ինձի դժուարին պարագայէ մը կազատէր: Յիրաւի ի՞նչպէս շարժէի: Ի՞նչ ընթացքով պահպանէի, յառաջ վարէի, այս աստիճան անակնկալ յաջողութիւն մը: Ատոր վրայ խորհելու համար պարապ ատեն պիտի ունենայի, այդ բացակայութեան միջոցին որ չէր կրնար երկար տեւել, քանի որ ժիւստաները հիմնականիմայ Օվերնէէն գատ բնակելու տեղ մը չունէին: Նոր յատակագիծ մը պատրաստելը ուրիշ ատենի թողլով, յաղթական արժանապատուութեան արբշուութեանը անձնատուր եղայ, Շարլօթին ու հօրը մեկնումին ներկայ եղած պահուս: Սալօնին մէջը հրածեշտ առած էի իրենցմէ, իբր թէ վերջին վայրկեաններու մնաք բարովը չխանդարելու փափկանքկատութեամբ, և սենեակս ելած էի: Մարքիին շատ ջերմագին ու շատ բարեկամական ձեռքի սեղմումը անգամ մը եւս ապացուցած էր ինձի թէ որքան ուժով խարսխած էի այդ տունին մէջը և աղջկանը շինծու ցրտութեանը ետին գուշակած էի, անձնատուր ըլլալ չուզող սրտի մը բարախումը: Երկրորդ յարկը անկիւնասենեակ մը կը բնակէի ես, որուն մէկ պատուհանը դղեակին առաջը կը նայէր: Վարագոյրին ետին անանկ մը նստեցայ որ, առանց տեսնուելու, ես կրնայի տեսնել անոնց կառք նստիլը: Վիքթօրիա մըն էր ան ծածկոյթներով խճողուած և լծուած թուխ կարմրագոյն այն միւսնոյն ձիուն որ առջի օրը անդրիական սայլակը կը քաշէր: Նմանապէս միւսնոյն կառավարն էր նստած նստարանին վրայ, մտրակ ի ձեռին, իր թուխ նմանագրեստին մէջը, միւսնոյն անզգամ անշարժութեամբ: Մարքիին, յետոյ Շարլօթ երեւցան: Վերէն ու քօղին տակէն չկրցայ իր դիմագծերը որոշել և երբ արտեւանունքը սրբելու համար վեր վերցուց իր քօղը չէի կրնար ըսել թէ իր

մօրը ու եղբօրը վերջին համբոյրներն էին որ կուտային իրեն, ջղային յուզումի այդ պղտիկ նոպան, թէ չափազանց դժնշակ որոշումի մը յուսահատութիւնը: Բայց երբ կառքը անհետացաւ, վանդակորմին մօտերը, աղէկ մը տեսայ որ իր գլուխը կը դարձրնէր, և նկատելով որ իրենները արդէն ներս էին գալսած, այսպէս երկարօրէն ի՞նչ կրնար դիտել եթէ ոչ այն պատուհանը, որուն տակը ասպհով՝ ես ինքս ալ գինքը կը դիտէի: Յետոյ ծառերու զանգուած մը ծածկեց կառքը որ նորէն երեւցաւ լճակին եզրը, կրկին անհետանալու ու սուզելու համար այն ճամբուն մէջ որ Բուստայի անտառակէն կանցնի, այն ճանրան՝ ուր իրեն կսպասէր յիշատակ մը որ ասպհովապէս աւելի արագ պիտի բարախեցնէր, վերջապէս խոռոված, նուաճուած այդ սիրտը:

« Յագեցած հպարտութեան այս զգացումը ամբողջ ամիս մը տեւեց առանց վայրկեան մը ընդմիջումի, և գաղափարներ կիրարկելու մասին միտքս աւելի պայծառ, աւելի ճկուն, աւելի ճարտար չէր եղած երբէք որքան այդ պահուն, — ինչ որ կապացուցանէ թէ, ծաղկահասակ այդ աղջկան հետ իմ յարաբերութիւններս տակաւին շատ իմացական ու հոգեբանական էին: Այն ատեն է որ լաւագոյն էջերս գրեցի, քունի ատեն կամեցողութեան աշխատութեանը նըռուիրուած հատուածի մը մէջ: Հոն ներմուծեցի, գիտունի հրճուանքով մը դժբ դուք կարող պիտի ըլլա՞ք ըմբռնելու, այն ամեն մանրամասնութիւնները զորս այդ մէկ քանի ամիսներուն մէջ ծանօթագրած էի դիտաւորութիւններու երթեւեկերուն ու ելեւէջերուն վրայ: Անոնց ճշգրիտ մէկ օրագիրը բռնած էի, որպէս ըսի ձեզի, իրիկունը պառկելէ առաջ եւ առտուն արթննալուս պէս, հոգեկան վիճակներուս ամենա-

դոյզն երանգները վերլուծելով, Այո, այդ օրերը եզականօրէն լիայորդ եղան: Ես շատ անդբազ էի: Օր. Լարժէքս և քոյր Անաքլէ մարքիդին ընկերանալու կերթային: Աշակերտս ու ես, ազուր ու մեզմ պահերէն օգուտ կը քաղէինք, պտոյտի երթալու համար: Ուսուցումի պատրուակին տակ, թիթեռնիկներու հակումը մշակած էի անոր մէջը: Երկար ձողով ու կանանչ քողէ ցանցով զինուած՝ անընդհատ ինէ հեռու կը վազէր ան, նարնջագոյն եղերուած թեւերով Արշալոյսներու, կապոյտ Արգոններու, թխաթոյր Մօրիօներու, խայտաբղէտ Հեփեստիկներու, և ոսկեճամուկ կիտրոններու ետեւէն: Զիս մինակ կը թողուր մտածումիս հետ: Երբեմն կը բռնէինք Բուստային ճամբան որ հիմայ գարնայնի ամեն տեսակ կանանչութիւններով պծնուած էր, երբեմն վերնէօժի կողմը կը վերելնէինք, դէպի Սէնթ-ժընէզ-Շամբանէլի հովիտը որ այնքան շնորհագեղ է որքան իր անունը: Կը նստէի լաւայի կտորի մը վրայ որ վաշի լեռնակէն արտածորած անեղ հոսումին փոքրադիր մէկ բեկորն էր, և հոն, առանց այլեւս Լիւսիէնով գբաղելու, անձնատուր կըլլայի տարօրէն այն տրամադրութեան որ միշտ այդ վայրի բնութեան մէջը, վարդապետութիւններուս իբր գրաւիչ մէկ խորհրդահշանը, անողոք ճակատագրականութեան տիպար մը, բարիին ու չարին նկատմամբ բացարձակ անտարբերութեան յորդոր մը մատնանշած էր ինձի: Կը դիտէի ծառերուն տերեւներուն, արեւուն դէմ բացուիլը, կը յիշէի բուսականութեան ծանօթ օրէնքները և թէ ինչպէս տունկի մը կեանքը, լոյսի պարզ փոփոխութեամբ մը կարելի կըլլայ յեղաշրջել, Այնպէս ալ պէտք էր կարելի ըլլար մեզի մեր կամքին համեմատ ուղղալարել հոգեկան կեանքը, եթէ ճանչցած ըլլալինք անոր օրէնքները: Ես արդէն յաջողեր էի ինէ

անդունդներով բաժնուած դեռաբոյս աղջկան մը հոգիին մէջ, հրայրքի սկզբնաւորութիւն մը ստեղծել: Հնարիմաց կորովով մը կիրարկուած ի՞նչ նոր եղանակներ կարող պիտի ընէին զիս, այդ հրայրքին ներգործութիւնը աճեցնելու: Երկնքին մեծ վայելչութիւնը, անտառակներուն զովութիւնը, հրաբուլխներուն վեհաշքութիւնը. շուրջս պարզուած անծայրածիր դաշտանկարը կը մտնայի, միմիայն բարոյական գրահաշուի տարազներ երեւակայելու համար: Կը վարանէի ընտրութիւն մը ընելու զանազան լուծումներու մէջէն, այն օրուան համար ուր նորէն Օր. տը Թիւսասն պիտի դիմակալէի, դղեակին մենութեանը մէջ: Վերադարձի այդ պահուն, անտարբերութիւն կեղծէի արդեօք, զայն շփոթելու, եւ նախ զարմացումին, յետոյ արժանապատուութեանը ու կակիծին միջոցաւ նուաճելու համար զինքը: Իր նախաճը պէտք էի գրգռել արդեօք, ծածկամտօրէն հասկցընելով իրեն որ ինքնակոչ վէպիս օտարուհին Քլէրմօն էր վերադարձած եւ կը գրեր ինծի, թէ ընդհակառակը շարունակել պէտք էի հրաբորբք սիրայայտութիւններու, շուրջպարող յանդգնութիւններու և արբշուիչ յիմարութիւններու շարքը: Այս վարկածները եւ ուրիշներ, յաջորդաբար մէջտեղ կը դնէի: Ախորժ կղզայի ասկից, ապացուցանելու համար ինքզինքիս որ չէի նուաճուած ես, որ փիլիսոփան կիշխէր սիրահարին վրայ, որ Եսս վերջապէս, սիրական այն Եսը որուն սրբագործ պաշտօնեայ էի կարգած ինքզինքս, գեր ի վեր, անկախ ու զգաստ կը մնար: Անարժան տկարութիւններ նկատելով կը զայրանայի այն երազանքներուն դէմ որոնք երբեմն այս նրբարուեստ հաշիւներուն կը յաջորդէին: Այդ երազանքները, մանաւանդ տունէն ներս էր որ կը գրաւէին

զիս, ինչպէս նաեւ Շարլօթի կենդանագիրներուն առջեւ, որոնք սալօնին պատերուն վրայ, սեղաններուն վրայ եւ Լիւսիէնին սենեակին մէջ, ցիրուցան սփռուած էին: Ամեն մեծութեամբ լուսանկարներ զինքը կը ներկայացնէին վեց, տասը եւ տասնըհինգ տարեկանին, եւ ես անոնց մէջ իր գեղեցկութեան պատմութեանը կրնայի հետեւիլ, առաջին տարիներուն քնքուշիկ շնորհէն, մինչեւ իր այսօրեայ գաղփազփուն հմայքը: Այդ լուսանկարներուն մէկէն միւսին մէջ, իր դիմագծերը կը փոխուէին, բայց նայուածքը՝ բնաւ: Մանուկին ինչպէս նաեւ ծաղկատի աղջկան աչքերուն մէջ անփոփոխ կը մնար այն, լուրջ, գորովալի ու անթարթափ չեմ գիտեր ինչ մը ունենալով իր մէջ որ չափազանց խորունկ զգայականութիւն մը կը բացայայտէ: Այսպէս վրաս թառած էր ան, եւ անոր յիշատակը տարտամ յոյզով մը կը խռուովէր զիս: Ո՛հ, ինչո՞ւ ամբողջովին անձնատուր չէի ըլլար այդ յոյզին: Ինչո՞ւ համար ունայնամտութիւնս այդ բանէն կատաղօրէն չէր ուզեր հաճոյք զգալ: Բայց նաեւ ինչո՞ւ համար այդքան կենդանագիրներու մէջը, Շարլօթ՝ իր Անտրէ եղբորը քով կը գբտնուէր: Այդ մարդը, իր գոյութեամբը միայն, ատենութեան ո՞ր թաքուն թելին դպած էր սրտիս մէջ որ, միմիայն իր քրոջը պատկերին քովը, իր պատկերն ալ տեսնելովս, խանդաղատանքս յանկարծ կը խամբեցնէր եւ կամեցողութիւնը միայն կանգուն կը թողուր ներսս: Եւ ի՞նչ կամեցողութիւն... Կը համարձակէի ձեւագրել զայն, հիմայ որ ինքզինքս ապահով կը կարծէի այդ սիրտը թակարդիս մէջ բռնած ըլլալու: Այո՛, Շարլօթի սիրահարը կուզէի ըլլալ... Եւ յետոյ: Յետոյ... Կը բռնադատէի ինքզինքս այդ բանին վրայ չխորհելու, ինչպէս որ ինքզինքս կը

հարկադրէի ջնջելու բռնարարուած ասպնջականութեան բնադրական այն խղճամտութիւնները որոնք կը վրդովէին զիս : Մտածումիս էն հզօր ազդուութիւնները կը ժողուէի, եւ եսիս պաշտամունքին վրայ ունեցած տեսութիւններս, եւս աւելի կը խորամխէի հոգիիս մէջ : Յոյզերով ու յիշատակներով աուլցուած դուրս պիտի գայի այս փորձարկութենէն : Ասիկայ դէպքին բարոյական ելքն էր : Նիւթական ելքն ալ ան էր որ վարժապետութեանս ատենը լրանալուն պէս, մօրս քովը պիտի վերադառնայի : Երբ խղճամտութիւնները չափազանց սաստիօրէն արթննային եւ երբ ներքին ձայն մը ըսէր ինծի . « Հապա Շարլօթը : Անոր հետ, այսպէս քու փորձարկութեանդ իբր մէկ պարզ առարկան վարուելու իրաւունք ունի՞ս միթէ . » այն ատեն Սքինօզաս կառնէի եւ կը կարդայի այն տեսողութիւնը ուր գրուած է որ մեր իրաւունքին սահմանը մեր կարողութիւնն է : Կառնէի ձեռն Կրֆերու Տեսուքիւնը եւ սիրոյ մէջ՝ սեռերու մեծամարտին վրայ ձեռք գրած պարբերութիւնները կուսումնասիրէի հոն . — « Աշխարհի օրէնքն է որ, կը տրամաբանէի, « ամեն գոյութիւն յազմանակ մը ըլլալ պարտի, զոր էն ուժովը ի գործ կը դնէ եւ անվըթար կը պահէ ի մնաս էն տկարին : Ասիկա ճշմարիտ է բարոյական տիեզերքին մէջ, որպէս ճշմարիտ է Ֆիզիքական տիեզերքին մէջ : Գիշատող հոգիներ կան, ինչպէս որ գայլեր, վագրակատուներ և ճուռակներ գոյութիւն ունին » : Ուժեղ, նոր ու իրաւացի կը թուէր ինծի, այս բանաձեւը զոր ինքզինքիս կը յարմարցնէի . եւ մոլեգին մէկ զայրազնուժ ունենալով անոր զոր միատիքականները կեանքի հրպարտանքը կը կոչեն, « Գիշատող հոգի մըն եմ ես, գիշատող հոգի մըն եմ, » կը կրկնէի ինքնին, նորա-

բոյս դալարութեանց մէջ, համակ կապոյտ երկնքին տակ եւ լեռներէն դէպի լճակը իջնող վճիտ գետակին եզրը : Կոյր, խուլ, շարագործ բնութեան հետ հազորչուելու իմ եղանակս էր ազ :

« Յազմական խորխորութեանս այս գինովութիւնը ցրուեցաւ, շատ պարզ իրողութեան մը բերումով : Մարքին իմաց տուաւ որ դղեակ կը վերադառնար, բայց մինակ, Օր . աը ժիւսսա՛ միշտ հիւանդ, Բարիզ կը կենար իր մէկ մօրաքրոջը քով տեղաւորուած : Այս լուրը, երբ մարքիզը մեզի իմացուց, սեղանին վրայ էինք : Կարծես բարկութեան դողի մը մէջ ինկայ այնքան սաստիկ որ նոյն իսկ ինծի դարմանք ազդեց և յեղակարծ ակնախտողումի մը պատրուակին տակ հարկադրուեցայ սեղանէն ելնել : Պօռալու, առարկայ մը կտարելու, վերջապէս հոգիս ցնցող մոլուցքի մը շարժումը խենդութեամբ մը արտայայտելու պէտք կը գայի : Շարլօթին մեկնումէն ի վեր զիս խանդավառող ունայնամտութեան տենդին մէջ, ամեն բան նախատեսած էի, ի բաց առեալ այն պարագան ուր դեռատի այդ ազջիկը, նոյն իսկ իր սիրատարի վիճակին մէջ, նորէն էյտա չվերադառնալու չափ, նկարագրի տէր պիտի կրնար ըլլալ : Շատ պարզ էր այն միջոցը զոր գտած էր իր զգացումէն խոյս տալու համար . շատ պարզ, բայց շատ գերազոյն, շատ վերջնական : Հոգեբանութեանս հիանալի հնարամտութիւնը այնքան ընդունայն եղած էր, որքան թնդանօթի մը ամենաճարտար մեքենակալութիւնը՝ իր հասողութենէն հեռու ապաստանած թշնամիի մը դէմ : Ի՞նչ կրնայի ընել իրեն, երբ քովս չըլլար ան : Ոչինչ, բացարձակապէս ոչինչ, և զայն երթալ գտնելը արգիլուած էր ինծի : Անկարողութեանս տեսիլքը այնքան հզօր, այնքան կսկծալի եղաւ, ջլային դրութիւնս այնքան

խորապէս խռովեց որ ոչ քուն քնացայ և ոչ ալ բերանս բան մը դրի, այդ նամակին գալէն մինչեւ նոյն իսկ մարքիին ժամանումը: Այն ատեն պիտի հասկնայի թէ այդ որոշումը յետս կոչումի ամեն յոյս կը տարամերժէ՞ր թէ ոչ և որ և է հաւանականութիւն կա՞ր արդեօք դեռատի աղջկան գալուն դէպի յուրիսի վերջերը, կամ օգոստոս և կամ սեպտեմբեր ամիսներուն մէջ: Իմ յանձնառութեանս պայմանաժամը հոկտեմբերի կիսուն էր: Սիրտս կը զարնէր, կոկորդոս սեղմուած էր այն պահուն ուր ժամը վեցին ատենները Լիւսիէն և ես, Քլեմօնին կայարանին մէջ կը պտտկէինք Բարիզի կառախումբին սպասելով: Ծայրայեղ անհամբերութեանս մէջ արտօնութիւն ստացեր էի հօրը ընդառաջ երթալու: Վայրաշարժը կայարան մտաւ: Պ. տը ժիւսաս իր նուրբ ու աւերուն գլուխը դռնակէ մը դուրս հանեց: Իմ զգացումներուս նկատմամբ իր աչքը բանալու վտանգը դիմագրաւելով, ըսի.

— « Հապա, Օր. Շարլօթը: »

— « Բայց, շնորհակալ եմ, շնորհակալ. » կը պատասխանէ սրտազեղումով ձեռքս սեղմելով, « բժիշկը կըսէ որ ջղային շատ խորունկ խանգարում մը ունի... Կերեւայ որ լերան օդը չիգար կոր իրեն... Մինչդեռ ես ալ, հո՞ն միայն ինքզինքս աղէկ կըգամ... Ո՛հ. դժուարին բան է, շատ դժուար... Վերջապէս, Բարիզի մէջ պաղ ջրաբուժութեան երկար փորձ մը պիտի ընենք... »

« Չէ՛ր վերադառնար... Առաջին անգամը ըլլալով, սիրելիդ իմ վարպետ, ապահովապէս այսօր է գր. լոկ իբր հոգեբանական ստուգարան, ցաւելով կը փնտռեմ փակոցաւոր այն տետրակը զոր այրեցի և մտածումներուս ամենօրեայ այն պատկերախումբը, որ սկսաւ

յունիսի այն իրիկունէն ուր մարքին իր աղջկանը վերջնական բացակայութիւնը կը ծանուցանէր այսպէս: Այդ պատկերախումբը կերկրաձգուէր մինչեւ հոկտեմբեր ամիսը ուր պարագայ մը, զոր այն ատեն անկարելի էր նախատեսել, յանկարծ իրերու հաւանական ընթացքը յեղաշրջեց: Դուք, բարոյական անդամազննական քարտէսի մը պէս, անոր մէջը պիտի գտնէիք, սիրոյ, տենչանքի, կսկիծի, նախանձի ու ատելութեան վրայ, ձեր գեղեցիկ վերլուծումներուն մէկ լուսաբանութիւնը: Այո, այդ չորս ամիսներուն միջոցին, այդ ամեն զանազան երեւոյթներէն ընդանցայ: Նախ և առաջ անմիտ, բայց յոյժ բնական փորձ մը փորձեցի, քանի որ աղէկ համոզուած էի որ Շարլօթի բացակայութիւնը իր հրայրքը միայն կապացուցանէր: Նամակ գրեցի: Ճարտարօրէն խմբագրուած այդ նամակին մէջ, նախ ներում կը խնդրէի Բուատայի անտառակին մէջ ունեցած յանդգնութեանս համար, և յետոյ այդ յանդգնութիւնը աւելի գէշ եղանակով մը կը վերանորոգէի, իրմէ հեռու զգացած յուսահատութեանս մէկ հրարորբք նկարագրութիւնը ընելով իրեն: Այդ նամակը առաջինէն ալ աւելի խօլ սիրայայտնութիւն մըն էր, և այնքան խիզախ էր որ, նորէն վախնալ սկսայ, երբոր պահարանը հագիւ անհետ էր եղած գեղի նամակատան պզտիկ տուփին մէջ, ուր անձամբ գացած էի զայն ձգելու: Երկու, երեք օրեր անցան, պտտասխան չկայ: Գէթ նամակն ալ ալ ետ չէր գար առանց նոյն իսկ բացուած ըլլալու, ինչ որ շատ կը վախցնէր զիս: Ժիշդ այդ պահուն մարքիզն ալ իր կարգին, մեկնելու և աղջկանը միանալու համար հարկ եղած պատրաստութիւնները աւարտելու վրայ էր: Իր քոյրը Բարիզի մէջ, Շանալէյլ փողոցը շատ ընդարձակ ապարանք մը ունէր ուր կա-

րելի կըլար իրեն, այդ կիներուն բաւող տնտրածին մը յատկացնել: Ապարանք Սեւմուս, Շանալիյի փո-
ղոց, Բարիզ... Ի՞նչ յուզումներ գգացի այն ատեն
գրելով այդ հասցէն ոչ թէ մէկ, հասա հինգ կամ վեց
անգամ: Արդարեւ, հաշիւ կընէի որ դեռ ատի աղջկան
մօրաքոյրը խիստ հսկող մը ըլլալու չէր անոր թըղ-
թակցութեանը վրայ, մինչդեռ իր մայրը պիտի հըս-
կէր: Ուրեմն պէտք էր օգուտ քաղել այն ժամանա-
կէն, ուր այս վերջինը դեռ էյտա պիտի ըլլար եւ
կրկնապատկել նամակիս հաւանօրէն յառաջ բե-
րած տպաւորութիւնը: Որով մինչեւ մարքիզին մեկ-
նումը, ամէն օր, առաջինին համանման նամակներ
գրեցի, առանց անոնց մէջ սէր կեղծելու համար դժ-
ուարութիւն քաշելու: Շարլօթը նորէն ետ դարձնե-
լու ջերմ փափաքս շատ անկեղծ էր, — այնքան անկեղծ
որքան ոչ տրամաբանական: Ետքէն խնացայ որ այդ
սիրագիրներուն ամեն մէկ նոր ժամանումին, գիրս
ճանչնալուն պէս, ժամերով կը սլաքարէր պահարանը
բանալու փորձութեան դէմ: Յետոյ կը բանար: Կը
կարդար ու նորէն կը կարդար այդ էջերը, որոց
թոյնը կը ներգործէր անվրէպ: Եւ որովհետեւ ան-
գէտ էր այն գիւտին որ զիս իր գաղտնիքին տէր ը-
րած էր, բնաւ միտք չէր ընել ինքզինքը պաշտպա-
նելու՝ այն կեղծիքին դէմ զոր ես կրնայի յղանալ իր
մասին: Այդ ընթերցումին առթիւ ինքզինքը չքմե-
ղացնելու համար, անշուշտ կը խորհէր որ ես երբէք
պիտի չգիտնայի զայն ինչպէս որ չէի գիտեր իր նորա-
ծագ սէրը: Այդ մէկ քանի նամակները նոյն իսկ խոռ-
վեցին զինքը այնքան սաստիօրէն, որ անվթար պա-
հեց զանոնք: Անոնց մոխիրը գտնուեցաւ իր սենեկին
վառարանին մէջ: Իր մահուան գիշերը այրած էր զա-
նոնք: Արդէն կը գուշակէի խռովիչ աղբեցութիւնը

այդ էջերուն զորս կը ձաբուտէի գիշերով, բորբոքած
ըլլալով այն մտածումէն թէ վերջին բամբուջաներս
էր որ կարճակէի այդ պահուն, ինչ որ մշուշի մը մէջ
նետուած հրացանի հարուածներու կը նմանէր, քանի
որ ոչ մէկ նշան իմաց կուտար ինծի որ ամեն մէկ ան-
գամուն ձշգիւ կը հանդպցնէի անոր՝ որուն սրտին
նշան կ'առնէի: Այդ բացարձակ անստուգութիւնը
նախ ի նպաստ ինծի մեկնած էի. յետոյ երբ մայրը
մեկնեցաւ դղեակէն, իր աղջկանը երթալու համար,
տեսայ որ այլ եւս անկարելի եղած էր ինծի նորէն
գրել և Շարլօթին լուրթեանը մէջ ամենաակնհերեւ
ապացոյց մը գտայ թէ ան ոչ միայն չէր սիրեր ինծի
այլ նաեւ իր ամբողջ կամեցողութիւնը այդ սէրը նը-
ւաճելու կը գործածէր և թէ պիտի յաջողէր ադ բա-
նին մէջ, «Ի՛հ, լաւ ուրեմն» ըսի ինքնիրենս, «պէտք
է քաշուիլ այդ գործէն քանի որ չեմ կրնար զինքը
բռնել, ալ ամէն բան վերջացաւ...» Այս պարբե-
րութիւնը բարձրաձայն կարտասանէի, սենեկիս մէջ՝
միս մինակ, երբ լսեցի կառքին թաւալիլը որ այս
անգամ մարքիզը կը տանէր: Պ. տը ժիւսսա և Լիւ-
սիէն կ'ընկերանային իրեն մինչեւ Մարթը-տը-Վէյր
ուրկից կառախումը պիտի նստէր ինք: «Այո» կրկ-
նեցի, ալ ամէն բան վերջացաւ: Բայց ինծի ի՞նչ փոյթ
քանի որ ես չեմ սիրեր կոր զայն...» Այս գաղա-
փարին վրայ խսկոյն համեմատապէս հանգստացայ,
առանց ուրիշ որ եւ է վրդովում մը ունենալու բայց
եթէ կուրծքիս վրայ անձկութեան տարտամ գգայու-
թիւն մը, որպէս կը պատահի սրտնեղութիւններու
ատեն: Դուրս ելայ, նոյն իսկ այդ անձկութիւնը
թօթափելու համար և մենաւոր յոխորտանքի այն նո-
պաներէն մէկուն մէջ, որոնցմով հաճոյք կ'զգայի զօ-
րութիւնս ասպացուցանել ինքզինքիս, ճամբայ ելայ

դէպի այն վայրը ուր Շարլօթին՝ սիրոյս վրայ խօսիլ համարձակեր էի: Հոգիս անկաշկանդ ըլլալուն ինքը-ղինքս աւելի աղէկ համոզելու համար, հետս առած էի նոր գիրք մը, Տարվինի նամակներուն մէկ թարգմանութիւնը զոր նոր էի ստացեր: Օգբ ամպոտ էր բայց գրեթէ կիզիչ: Տեսակ մը խորշակ՝ որ Հարաւէն կը վիչէր, իր շունչովը կը տաքցնէր ծառերուն այլ եւս կանանչցած ոստերը: Այդ հովը, քանի յառաջ կերթայի, ջիղերս կը կարկամէր: Անձկութեանս շատնալը, անոր ազդեցութեանը ուզեցի վերագրել: Բոստայի անտառակին մէջ, մէկ քանի սպարդիւն խուզարկութիւններէ ետքը, վերջապէս գտայ այն ցանցառուտը ուր նստեցանք Շարլօթ ու ես, — քարը, ցարասին: Հովին շունչէն ամբողջովին կը գողգղար իր փանեկաձեւ տերեւուտքով որուն շուքը աւելի թանձրացած էր հիմայ: Միտքս դրած էի գիրքս կարդալ ձիւղ այդ տեղը: Նստեցայ ու հատորը բացի: Կէս երեսէն անդին անցնիլ անկարելի եղաւ ինձի...: Եւ ահա յիշատակներ կը գրաւէին, կը պաշարէին զիս, դեռարոյս աղջիկը ներկայացնելով ինձի, այդ միեւնոյն քարին վրայ, որ իր քողահերձի ծիղերը կը յարդարէր, որ ետքը, ոտքի վրայ կայնած, այդ ծառին կը կրթնէր և որ ի վերջոյ նրբուղիին խոտին վրայէն կը վախչէր խելայեղ: Անբացատրելի կակիծ մը կաձէր ներսս, սիւտս ճնշելով, շունչս խղղելով, աչքերս արցունքով այրելով, և սոսկումով ստուգեցի որ այդքան կնճռոտութիւններու, վերլուծումներու և նրբամտութիւններու հակառակ, առանց կասկածելու, խելայեղօրէն սիրահարած էի այդ տղուն, որ քովս չէր ու պիտի չըլլար երբէք:

« Այդքան տարօրինապէս անակնկալ, և սիրարկածիս կանխամտածուած յայտագրին այդքան ներհակ

զգացումի մը այս գիւտին գրեթէ անմիջապէս ընկերացաւ ընդվզում մը, թէ այդ զգացումին և թէ պատկերին դէմ անոր՝ որ այդ ընդվզումին կակիծը կուտար ինձի: Յաջորդ երկար շաբաթներուն միջոցին, որ մը չկրցայ անցնել, առանց նոյն իսկ իմ թակարդիս մէջ բռնուած ըլլալու այդ ամօթին դէմ պայքարելու և բացակայ աղջկան դէմ առանց դառն քինախնդրութեան նոպայի մը ենթարկուելու: Այդ քինախնդրութեան որքան խորունկ ըլլալը կը հասկնայի, անզգամ այն հրճուանքին շնորհիւ որ սիրտս կողողէր երբ մարքին Բարիզէն նամակ մը ստանար, յօնքը պուտած զայն կարդար և հառաչէր. « Միշտ աղէկ չէ Շարլօթ... » Անբաւական ու ամենադոյզն մխիթարութիւն մը, բայց դարձեալ մխիթարութիւն մը կզգայի ըսելով ինքնին որ ես ալ զինքը վերաւորած էի թունաւոր ու դժուար գոցուող վէրքով մը: Ինձի անանկ կուգար որ, իմ ճշմարիտ վրէժխնդրութիւնս ատոր մէջ պիտի կայանար, եթէ ան շարունակէր տառապիլ և եթէ ես իրմէն առաջ բժշկուէի: Կոչում կընէի փիլիսոփային, բան մը՝ զոր ըլլալուս այնքան հպարտութիւն էի զգացած, ներսս սիրահարը բնաջինջ ընելու համար: Վաղեմի պատճառարանութիւնս կը կըրկնէի. « Հոգեկան կեանքի օրէնքներ կան, զորս կը ճանչնամ: Զանոնք չեմ կրնար Շարլօթի վրայ կիրարկել. քանի որ կը խուսափի ան ինէ, Բայց գանոնք նոյն իսկ իմ վրա՞ս ալ կիրարկելու անկարող պիտի ըլլամ: » Եւ այս նոր հարցին վրայ կը խոկայի. « Միւրոյ դէմ դեղեր կա՞ն արդեօք... » — « Այո, » կը պատասխանէի ինքնին. « կան և ես պիտի գտնեմ գանոնք: » Գրեթէ չափագիտական վերլուծումի սովորութիւններս, բուժումի այս ծրագրիս տրամադրութեանը տակ կը մտնէին և խնդիրը, իր տարբերուն

մէջ կը տարբազադէրէի երկրաչափներու մեթոտին համեմատ : Այս հարցը սա միւս հարցին կը վերածէի . « Ի՞նչ է սէրը , » որուն վայրենօրէն , ձեր սահմանումովը կը պատասխանէի . « Սէրը , սեռին լիւումն է : » Արդ , լիւումի մը դէմ ի՞նչպէս կը մարտնչին : Նախ և առաջ Ֆիզիքական յոգնութեամբ որ կընդհատէ , կամ գէթ կը նուազեցնէ մտածումին աշխատութիւնը : Որով , ինքզինքս ու աշակերտս բռնադատեցի երկար շրջագայումներ ընելու : Կիրակի ու հինգշաբթի օրերը ուր դաս չունէի իրեն տալու , արեւածագին , միամիտակ կը մեկնէի , որոչա՞ծ ըլլալով նախապէս այն ժամը ու վայրը ուր Լիւսիէն պիտի գար գտնէր զիս կառքով : Շատ անգամներ ժամը երկուքին կարթննայի : Դուրս կերնէի դղեակէն , ցուրտ այն կիսայգին մէջ՝ որուն արշարոյսը կը յաջորդէ : Կատաղօրէն , շիբխտակ առաջ կերթայի , էն յուեգոյն նեղուղիները ընտրելով , էն մտաւոր լեռնակներուն վերելքներու մէջ , շեպ , գրեթէ անհասանելի կողմերուն վրայ նետելով ինքզինքս : Մէջքս կտարելու վտանգին կենթարկէի ինքզինքս , հրաբերաններու խուսափուկ աւազին երկայնքէն կամ երկաթաքարէ կատարներու սանդուխներէն վար իջնելով : Բայց որո՞ւ հոգ : Վերջացող դիշերուան մէջ յառաջ կընթանայի : Արշարոյսին նարընջագոյն գիծը երկինքը կեզերէր : Նորածագ օրուան հովը երեսս կը մտրակէր : Լուսատուները ընկղմուն ազամանգներու պէս կը հալէին նախ համակ տմոյն , յետոյ ամբողջովին թանձր կապոյտի մը կոհակին մէջ : Արեւը՝ ծաղիկներուն , ծառերուն ու խոտերուն վրայ , փաղփուռն ցօղի կայծկլտուք մը կը վառվռէր : Կը փորձէի ինքզինքիս հայթայթել կենդանական կեանքի այն արբշուութիւնները , զորս նմանօրինակ շրջագայումներու մէջ ճանչցած էի ատենով : Անդրպատմա-

կան առհաւութեան օրէնքներուն համոզուած ըլլալովս , կը ջանայի բռնի քայելու , և բարձունքներու այդ զգայութեան միջոցաւ ներսս յարուցանելու տարրական ոգին նախահայրական անտաշ ու այրաբնակ այն մարդուն , որուն սերունդէն էի ես , բոլոր միւսներուն պէս : Ասանկով տէր կըլլայի տեսակ մը վայրենի դառանցանքի որ սակայն ոչ երազած հանդարտութիւնս էր , ոչ ալ հրձուանքս , և որ կընդհատուէր Շարլօթի հետ իմ յարաբերութիւններու ամենադոյն մէկ վերլիշումէն : Մեր միասին անցած մէկ ճամբուն դարձուածը , լճակին՝ գազաթէ մը ընդնշմարուած կապոյտ ջրծածկոյթը , դղեակին՝ միջոցին մէջ կողմանը կարուած տանիքներուն հերձքարագոյն շարքը , նոյն իսկ աւելի ջնջին բաներ , ցարասիի մը յարաշարժ տրեւուտքը և իր արծաթափայլ բունը , ազդատաստակի մը վրայ գրուած գեղի մը անունը որուն նըկատմամբ օր մը խօսած էր ան , կը բաւէր , և անբնական այդ կատաղութիւնը տեղի կուտար , անոր իմ քովս շրջալուռն համար զգացած ցաւիս աղեկէզ կըսկիծին : Կը լսէի իր նրբադրոյժ ձայնին . « Բայց նայեցէք . . . » զրուցելը , երբ ատենով միասին կը թափառէինք լեռներու այս միեւնոյն հորիզոնին մէջ , որ այն ատեն ձիւնով սառած էր , — ուր սակայն իր գեղեցկութեան կենդանի ծաղիկը կը փթթէր , — և որ հիմայ կանաչութեամբ պծնուած էր , մինչ առոյգ ծաղիկը հեռացած գացած էր : Եւ իր բացակայութեան այս զգայութիւնը ալ աւելի անտանելի կըլլար , երբ գտնէի Լիւսիէնը որ գրեթէ միշտ անոր վրայ կը խօսէր ինծի : Ինք կը սիրէր զայն , կը հիանար անոր վրայ , մեծ խանդաղատանքով և իր միամտութեանը մէջ շատ մը ապացոյցներ կուտար ինծի թէ իրաւջընէ գմայլուելու , սիրուելու ո՞րքան արժանի էր ան :

Այն ատեն Փիղիքասն յոգնութիւնը յուեգոյն ջրգա-
 գրգռումի մը կը յանգէր, և կարծես դառնութեամբ
 թունաւորուած, անքնութեամբ խոտմատանջ գիշեր-
 ներ կը յաջորդէին իրարու, որոց մէջ կը պատահէր
 որ բարձրաձայն, անպայման կերպով կուլայի, խե-
 լագարի մը պէս անոր անունը պօռալով:

— « Մտածումս է որ հիւանդ է. » ըսի ինքնին
 տաժանելի յոգնութիւններու մէջ ի զուր դարման
 փնտռելէ ետքը: « Մտածումը՝ մտածումով հարուա-
 ծենք. . . » Որով երկրորդ շրջան մը սկսաւ, որուն տե-
 ւողութեանը միջոցին ուղեցի մտքի ուժերուս նոյնիսկ
 կեդրոնը տեղափոխել: Ո և է իզական մտադրազուժի
 էն կատարելապէս ներհակ ուսումնասիրութեան ձեռ-
 նարկեցի: Տասնըհինգ օրէն նուազ միջոցի մէջ, գրիչը
 ձեռքս, պայուսակովս բերած Պօնիսի Բնախօսութեան
 երկու հարիւր երես, քաղուած ըրի, մանաւանդ ինծի
 համար էն դժուարին այն էջերը որոնք կենդանի մար-
 միններու բնալուծութեան վրայ կը ձառեն: Գործա-
 նոցի պէտք ունեցող այդ վերլուծումները հասկնալու
 ու ամփոփելու համար ի զուր գերագոյն ճիգեր թա-
 փեցի. խնայումս միայն փթացուցի և սեւեռամտածու-
 մին դիմադրելու նուազ կարող եղայ: Հասկցայ որ
 նորէն սխալ ճամբէ կերթայի: Ճշգրիտ մեթոտը կէօ-
 թէին սորվեցուցածը չէ՞ր միթէ. մտածումնիս պատ-
 շաճեցնել, նոյն իսկ այն կսկիծին որմէ կուզենք ազա-
 տիլ: Կենցաղագէտ այդ մեծ հանձարը այսպէս գործ-
 նականի կը վերածէր Սբիւոզայի հինգերորդ գրքին
 մէջ բացատրուած տեսութիւնը, որ մեր անհատական
 կեանքին պատահարներուն ետին, զանոնք տիեզերքի
 մեծ կեանքին յողաւորող օրէնքը ի վեր հանելու մէջ
 կը կայանայ: Պ. Թէն՝ Պայրընի վրայ պերճախօս էջե-
 րու մէջ նմանապէս խորհուրդ կուտայ մեզի որ, « մենք

մեր միտքը հասկնանք, » որպէսզի « մտքին լոյսը սրտի
 անդորրութիւն յառաջ բերէ մեր ներքը: » Եւ դուք,
 սիրելիդ իմ վարպետ, միեւնոյն բանն է որ կըսէք ձեր
 Կրֆերու սեսուրքեան յառաջաբանին մէջ. « Ազատագ-
 րումի միակ սկզբունքն է, մեր սեպհական ճակատագիրը,
 հետեւութիւն մը նկատել բնութիւն կոչուած կենդանի
 այս երկրաշափութեան մէջ, և հետեւապէս անխուսա-
 փելի մէկ արգասիքը՝ յաւիտանական այն առածին ու-
 րուն անպայման դարգացումը ժամանակին ու Միջո-
 ցին մէջ կերկարաձգուի: » Այս պահուս այս յիշատա-
 կարանը խմբագրելով այդ առածներուն համակերպելէ
 տարբեր բան մը ըրած չեմ ըլլար ես: Երանի՛ թէ այս
 անգամ յաջող ելք մը ունենային անոնք ինծի համար:
 Արդարեւ այն ատեն, Շարլօթին համար տաժած զգա-
 ցումներուս պատմութիւնը տեսակ մը նոր ինքնակեն-
 սագրութեան մէջ ամփոփեցի: Անոր մէջ կենթագրէի
 որ, — տեսէք գիպուածը երբեմն որքան տարօրինա-
 պէս կիրականացնէ մեր երազները, — մեծ հոգեբան
 մը խորհրդակցութեան հրաւիրուած էր երիտասարդի
 մը կողմէ. և ի վերջոյ հոգեբանը, իրեն դիմող բա-
 րոյսական հիւանդին համար, պատճառներու ցուցումի
 մը հետ մէկտեղ, հրայրական աստորոշանք մը կը
 խմբագրէր: Այդ հատուածը գրեցի, օգոստոս ամսուն
 մէջ, յոյժ տօթագին ջերմութեան մը ճնշիչ ազդե-
 ցութեանը տակ: Մօտաւորապէս տասնըհինգ նիստ
 նուիրեցի ատոր, իրիկուան ժամը տասնէն առտուան
 մինչև ժամը մէկ տեւող, բոլոր պատահաններս բաց,
 վառուած կանթեղիս շուրջը թուշտուն խոշոր սփինքս-
 ներով, — մութ թաւիշէ այն լայն թիթեռնիկներէն,
 — որոնք իրենց լանջքին վրայ մեռելազուլուխի մը ձեր-
 մակ դրոշմը կը կրեն: Լուսինը կը ծագէր իր կապտո-
 րակ պայծառութիւններովը ողողելով լճակը՝ ուր սա-

տափազեղ ցուքեր կը սողային, անտառակները՝ որոնց խորհրդաւորութիւնը կը խորունկնար, և մարած հրաբուլխներուն շարքը, — այդ հրաբուլխները՝ որոնք նոյն իսկ այդ լուսնին մէջ, հեռագէտով հօրս՝ իմ արդայական աչքերուս մատնանշած հրաբուլխներուն կը նմանէին: Գրիչս վար կը դնէի, այդ համր դաշտանկարին առջեւ խորասուզելու համար աիեզերածնական այն երազանքներուն մէջ, որոց սովորած էի ատենով: Այն ատեններուն պէս ուր խեղճ հօրս խօսակցութիւնը աշխարհի պատմութիւնը կը բացայայտէր ինձի, կը տեսնէի նախնական միզամածը, յետոյ իրմէն անջատուած երկիրը և երկրէն անջատուած լուսինը: Լուսինը մեռած էր այսօր և երկիրն ալ պիտի մեռնէր: Բոպէ առ բոպէ՝ սառելու վրայ էր ան. և այս բոպէներու աննշմարելի յաջորդութիւնը, հազարաւոր տարիներու շրջանին մէջ իրարու վրայ գիզուելով, մարած էր արդէն հրաբուլխներուն հրդեհը ուրկէ ատենով կը ժայթքէր կիզիչ ու քանդիչ այն լուսն որուն վրայ կը հանգչէր դղեակը: Այդ լաւան պաղելով կարծես պատնէշ մը ցցած էր ջուրի հոսանքին դէմ որ հիմա լճացած կը տարածուէր, և այդ լճակին ջուրն ալ հետզհետէ պիտի գոլորչիանար, այնքան՝ րքան մթնոլորտը հետզհետէ նուաղէր, — շնչելի օդի տասնըջորս ողորմելի այդ քիլօմէթրները, որոնք մոլորակը կը շուրջպատեն: Կը փակէի աչքերս, կղզայի անհուն դատարկութեան մէջէն, մահկանացու այս երկրագունտին թաւալիլը, իր վերեւը գացող եկող աշխարհներուն անգիտակից, ինչպէս որ անսահման միջոցը անգիտակից է արեւներուն, լուսններուն և երկիրներուն: Մոլորակը պիտի թաւալի այսպէս, երբ այլ եւս անօդ ու անջուր գունտմը պիտի ըլլայ այն, ուրկէ մարդը, կենդանիներուն ու տունկերուն պէս

անհետացած պիտի ըլլայ: Անդարձ փճացումին այդ տեսիլքը փոխանակ պշայեցողին անդորրութիւնը հայթայթելու ինձի, կինքնամփոփէր զիս, և սարսափով զգալ կուտար որ անձիս այդ գիտակցութիւնը միակ իրականութիւնն էր որ ունէի ձեռքս մէջ և այն ալ որքա՞ն ատենի համար: Հազիւ կէտ մը ու վայրկեան մը: Այն ատեն կը յիշէի միամիտ պարբերութիւն մը զոր Մարիան լալով կը զրուցէր, երբ օր մը ցաւ պատճառած էի իրեն: « Ինքզինքէն զատ ուրիշ ոչինչ ունի մարդ... » կը կրկնէր այդ աղջիկը իր արցունքներուն մէջ, « ինքզինքէն զատ ուրիշ ոչինչ ունի մարդ... » Ես ալ կը զրուցէի հիմայ այդ պարբերութիւնը և անոր ամբողջ իմաստը կարտահանէի: Քանի որ իրերու անդարձ այս խուսափումին մէջ մեր գիտոր իրերու անդարձ այս խուսափումին մէջ մեր գիտակցութեան այդ կէտը ու այդ վայրկեանն է միայն տալիս միակ ստացուածքը, անոր ներգործութիւնը բոբբոքել ու զայրագնել հարկ է ուրեմն: Մէկդի կը նետէի այն թուղթերը որոց վրայ աւելի կամ պակաս հմտօրէն մեկնաբանուած խոստովանութիւնս գրելու վրայ էի: Ահռելի ակնյայտութեամբ մը կղզայի որ յուզումի դերազանց այդ ներգործութիւնը Շարլօթ միայն պիտի կրնար հայթայթել ինձի, եթէ այս սենեակին մէջ ըլլար ան, այս բազկաթոռին մէջ նստած, այս անկողնին մէջը պառկած, իր անցաւոր մարմինը, այս անցաւոր մարմինիս, իր մահապարտ հոգին իմ մահապարտ հոգիիս, իր խուսափուկ երիտասարդութիւնը իմ երիտասարդութեանս միացնելով, և ինչպէս որ նուազախումբի մը բոլոր գործիքները կը միանան միակ խաղ մը արտադրելու համար, այնպէս ալ էութեանս զանազան ուժերը, իմացականները, զգայականները, հեշտազգայականները, կը միանային տեսչանքի սուր կոչի մը մէջ: Ափսո՛ս, այդ տեսչանքին

պատճառները գիտնալովս, անոր յիմարութիւնը ալ աւելի կը զայրագնէր և տիեզերքին տեսիլքը, անհատական կեանքի մոլեգնութիւնը կարծարծէր ներսս փոխանակ զայն հանդարտելու:

« Մարիանին այդ խօսքը, յեզակարծօրէն միտքս գալով, յիշել տուաւ ինծի այն ատենները որոց վրայով խօսեցոյ ձեզի և այն հրայրքները զորս ճանչցայ այն ատեն: Խորհեցայ որ անշուշտ կը սխալէի իմ վրաս, զուտ վերացեալ մը, խմացական մը կարծելով ինքզինքս: Ամիսներէ ի վեր այսպէս գլխովին ողջախոհ ապրելով, նկարագրիս հակադարձօրէն ապրած չէի՞ ըլլար միթէ: Ծարլօթին համար զգացուած հըրայրքի երեւոյթները որոց ասպարէզ դարձած էի ես, պարզապէս, չափազանց երկարաձգուած զգայաստրբութեանէ մը չէի՞ն բղխեր միթէ: Արդեօք այս տենչանքը ոչի՞նչ ունէր հոգեբանական, և երիտասարդական կաթուած մը, արտաքսելի հիւթի ծայրայեղ յաւելո՞ւմ մը կարտայայտէր: « Ըսել է որ ունեցածս տենչանքի եռք մըն է զոր յագեցումով հարկ է ջնջել: » Ընտանեկան մէկ քանի խնդիրներ կարգադրելու պատրուակին տակ մարքիէն ութ օրուան արձակուրդ առի և Քլերմօն հասայ հաստատապէս մտադրած ըլլալով որ դէմս ելնող առաջին կնիկան հետ, էն բուռն ու մուլեզին ցովութեան անձնատուր ըլլամ: Մարիանը փնտռեցի, որովհետեւ վերջերս ան միտքս եկած էր, այն խօսքին չնորհիւ զոր ըսի ձեզ: Ծուտով գտայ զինքը: Այլ եւս նախկին պարզուկ գործաւորուհին չէր ան հիմայ: Գեղի կարուածատէր մը կը գործածէր զայն, տուն տեղ ըրած, հագուեցուցած էր զանիկայ, և ութ օրը անդամ մը միայն քաղաք գալուն համար, այդ պաշտպանը, պղտիկ քաղքենուհիի տեսակ մը դիւրկեանքի տէր ըրած էր Մարիանը: Այս կէս կեր-

պարանափոխութիւնը նախ և առաջ իր ցոյց տուած գիմադրութեանը միանալով, ախորժելի բան մը կուտար այս հին սիրարկածին որ քսանըջորս ժամ զուարճացուց ինծի: Խեղճ աղջիկը հակառակ մեր խզումէն ի վեր ցոյց տուած խստութիւններու նորէն գորովալի զգացում մը պահած էր ինծի համար և ժամանուսիս վաղայաջորդ օրը մայրական հսկողութիւնը խաբելու համար ամէն բան կարգադրելէ ետքը, գիշերը իր սենեակը անցուցի: Սիրտս կը զարնէր երբ իր տունին սանդուխէն կը վերելնէի, ուր կը բնակէր Թրանչէ-տէ-կրա փողոցը, ոչ շատ հեռու մթամած այն մայր եկեղեցիէն, որուն շուրջը դարձայ իր տունը գալու համար: Հեշտասիրական աշխարհին մէջ այս վերամուտս խորհրդագրածութեան վերանորոգումի մը պէս կը խռովէր զիս: Հիմայ պիտի կրնայի հասկնալ որ Ծարլօթին յիշատակը ո՞ր աստիճան կը փտեցնէր հոգիս: Անկողնին ոտնակողմը նստած, կը դիտէի հանուիլը այդ կնիկան որուն վրայ նստուած էի արբնութեանս առաջին մոլուցքին մէջ: Դանդաղ էր ան, թեանս առաջին մոլուցքին մէջ: Դանդաղ էր ան, այդ պատրայ երիտասարդ, թարմ ու կորովի: Ո՛հ, այդ պահուն ինչպէս երեւցաւ ինծի Օր. տը ժիւսայի պատհերը, զադիադիտուն կուսի իր գիմաստները և իր համակ էութեան փափկութիւնը: Այդ պատկերը ո՞րքան կենդանի էր դեռ, հոն աչքերուս առջև, երբ անկողնին մէջ տարածուած, նախընծայ տարփուհիս կը սեղմէի վայրենական եռանդով մը որ անհուն արտմութեամբ մը կը խմորուէր: Իրաւ է որ այդ աղջիկը ժողովրդի պարզմիտ գաւակ մըն էր որ գրեթէ բնաւ խորհիլ չէր գիտեր: Բայց էն թանձրամիտները անգամ տարօրինակ նրբութիւններ կունենան, երբ սիրեն, և այդ աղջիկը եւս իր հասկցած կերպովը կը սիրեն, և այդ աղջիկը եւս իմ իմ քովս, իր վա-

դեմի զգայութիւնները չէր ունենար այլ եւս : Տեսայ որ զգուանքներէս յափշտակուեցաւ , յետոյ փոխանակ առջի այն երանելի զայրուցքին , յուսախար երեւցաւ իր անեջանքին մէջը , կարծես նայուածքներէս շփոթած և արտմութեամբ համակուած , և ըսաւ մեր համբոյրներուն անջրպետին մէջ .

— « Ի՞նչ ունիս վշտանալու... » և Քլերմօնական ասացուած մը գործածելով . « Այսքան տխուր չէի տեսած քեզի , » և Օվերնեըցիներու վարպետորդի բարեմտութեամբը կատակելով . « Կարգուած կնկան մէկը քեզի խազ մը խաղացած ըլլալու է... (monter le coup) Բայց քու վիզդ բաւական երկար է և զայն աւելի երկարել տալու պէտք չունիս... (monter le cou) :

« Իր անհամ բառախաղին իբր մեկնութիւն , երկու ձեռքերը վզիս շուրջը անցուց , հաստ մատներով երկու խոշոր ձեռքեր . — Շարլօթի ձեռքերը խիստ նուրբ էին , այնքան նուրբ որքան իր փափուկ միտքը Մարիանի գոհնկութեան բաղդատմամբ : Ինչ որ զիս կը յուսահատեցնէր , ինչ որ սիրտս սեղմեց այս վերջնոյն խօսքերուն վրայ , ոչ այդ գոհնկութիւնն էր , ոչ ալ այդ հակադրութիւնը : Ոչ : Բայց հոգիս պէ՞տք էր որ ըլլար այնքան հիւանդ որ նոյն իսկ այդ արարածը կարենար զայն նշմարել : Ասով հանդերձ ոգորեցայ այդ տպաւորութեան դէմ , իր կարծիքները հեզնեցի , և ինքզինքս թռնադատեցի անասնական անառակութեան մը մոլեգնութիւններուն , որուն էն յստակ արդիւնքը սա եղաւ որ առտուն դառնութեամբ զեղուն տուն վերադարձայ : Այլ եւս անկարելի եղաւ ինձ այդ աղջկան տունը և կամ ուրիշներուն երթալ : Մնացած մէկ քանի օրերը պառտելով անցուցի մօրս հետ որ զիս խորունկ մեղամաղձառութեան մէջ ընկղղ-

մած տեսնելով կը վրդովէր և իր հարցումներովը անոր խորութիւնը կը կրկնապատկէր : Եւ այս՝ այն աստիճանի հասաւ , որ դղեակ վերադարձիս ժամուն մօտենալը սփոփանքով ողջունեցի : Գէթ հոն , յիշատակներուս մէջը պիտի ապրէի : Բայց ահուելի հարուած մը կսպասէր հոն ինձի , զոր մարքին տուաւ հոն հասնելուս պէս :

— « Աղւոր լուր մը ունիմ , » ըսաւ ինձի , զիս տեսնելուն պէս : « Շարլօթ աղէկ է : Նոյնքան աղւոր ուրիշ լուր մըն ալ... Պիտի ամուսնանայ... Այո , իր հաւանութիւնը կուտայ կոր Պ . տը Բլանին : Բայց իրաւ դուք չէք գիտեր : Անտրէին մէկ բարեկամն է ան , զոր անգամ մը մերժած էր և զոր հիմայ սիրով կընդունի կոր... » Եւ շարունակեց իր սովորութեանը համեմատ , ինքզինքին անդրադառնալով . « Այո , շատ աղւոր լուր մըն է աս , ինչու որ , ինչպէս կը տեսնէք , շատ ատեն չունիմ ապրելու... Հիւանդութենէս շատ ազդուած եմ , շատ... »

« Կրնար ինձի մանրամասնել իր երեւակայական ցաւերը , ուղածին չափ ինձի վերլուծել իր ստամբսը , իր կաթուածը , իր աղիքը , իր սիրտը , իր գլուխը , ականջ չէի կախեր կոր իրեն այնքան որքան իր բանտապահին խօսքերուն ականջ չկախեր դատապարտեալ մը որուն իմաց կուտան իր դատաւճիռը : Իրողութիւնը միայն կը տեսնէի որ այնքան կակծալի էր ինձի համար այդ պահուն : Սիրելիդ իմ վարպետ , դուք որ այնքան հիանալի էջեր էք դրած նախանձու վրայ , և այն աւերներուն վրայ զորս սիրահարի մը երեւակայութեանը մէջ յառաջ կը բերէ , մրցակցի մը զգուանքներուն մտածումը միայն , կը գուշակէք թէ այդ լուրը ինչ կծու թոյն մը թափեց վէրքիս վրայ : Մայիս , յունիս , յուլիս , օգոստոս , սեպտեմբեր , —

թեանս վերջին օրերը պարտէին ըլլալ: Արդարեւ մարքին իր մեկնումը փութացնելու մտադրութիւն կը յայտնէր: Հրաժարած էր իր մաղձոտութենէն և կայտառ, իր նուազ կարմիր դիմագոյնին վրայ համակ բացգոյն իր գորշ աչքերով, կըսէր ինծի.

— « Ես, կը պաշտեմ, իմ ապագայ փեսաս... Պիտի ուզէի որ ճանչնայիք զայն... Ուղղամիտ, քաջ, բարի ու խորիստ է: Ազնուականի ճշմարիտ արիւն կը կրէ իր երակներուն մէջը... Վերջապէս, կիներուն կրնա՞ք խելք հասցնել: Ահա անոնցմէ մէկը որ ոչ նուազ փախուկ է քան միւսները, ընդհակառակը, անանկ չէ՞: Ասկից երկու տարի առաջ, կառաջարկեն զայն իրեն: Կը մերժէ: Մէյ մըն ալ կը տեսնես որ աղան խելքը կը թոցնէ և կերթայ հոն ուրից կիտամեռ կը վերադառնայ... Ետքէն, յանկարծ կընդունի... Գիտէ՞ք, ես միշտ խորհեցայ որ քիչ մը սիրահարութիւն կար իր ջղային հիւանդութեանը մէջ... Այդ տեսակ բաները լաւ կը հասկնամ ես: Ինքնիրենս կըսէի. մէկը կը սիրէ կոր... Ան է եղեր սիրածը: Ատոր հետ մէկտեղ, հապա եթէ ան ալ այլեւս զինքը չուզելու ըլլար... »

« Ուրիշ շատերու մէջէն այս խօսքերը մէջ կը բերեմ որոնք պիտի բացատրեն ձեզի թէ ինչպէս ամեն վայրկեան սիրտս արիւնտուելու պատեհութիւն մը կը գտնէի: Ոչ, Պ տը Բլանը չէր սիրած այս ձմեռ Շարլօթ. բայց սիրած էր, ահա ինչ որ տարակոյտ չվերցըներ: Մեր կեանքերը միեւնոյն կէտին վրայ իրար կտրած էին, ինչպէս որ կը կտրեն այն ձառքաները զորս պատահանէս կը տեսնէի, մին՝ որ լեռներէն կիջնէ և կերթայ Բրատայի աղէտալի անտառակը, միւրը՝ որ դէպ ի Ռօտի լեռնակը կը վերելնէ: Կը պատահէր որ իրիկնամուտի ատեն, միս մինակ, կը դիտէի կառ-

քերը, որոնք այդ երկու ճամբայները բռնելով կերթային: — Գրեթէ իրարու քսուելէ ետքը անյայտ կըլլային այդ ներհակ ուղղութեանց մէջ: Մեր ճակատագիրներն ալ անանկ բաժնուած էին իրարմէ, յաւիտենապէս: Տը Բլանի պատենուհին Բարիզ պիտի ապրէր աշխարհիկ դասուն մէջ ինչ որ անգաղղում տօնի մը շքազարդումին մէջ, անձանօթ ու թովիչ զգայութիւններու յորձանք մը կը ներկայացնէր ինծի: Իմ ապագայ կեանքս ալ խիստ լաւ գիտէի թէ ինչ պիտի ըլլար: Մտքով, կարթննայի Պիլյաս փողոցին պզտիկ սենեկին մէջ: Մտքով կերթայի այն երեք փողոցներէն որոնցմէ անցնիլ պէտք է համարարան երթալու համար: Կը մտնէի Ակադեմիոյ, կարմիր աղիւսներով կառուցուած պալատը, և սեւ պատկերներով զարդարուն՝ մերկ պատեր ունեցող դաստիսութեանց սրահը կը հասնէի: Մտիկ կընէի դասախօսին որ միջնաստիճանի կամ փոխ-ուսուցչական հեղինակ մը կը վերլուծէր: Մէկուկէս ժամ կը տեսէր այդ, յետոյ թղթակալս թեւիս տակ կը վերադառնայի հին քաղաքին ցուրտ փողոցակներէն, անոր համար որ տարի մը եւս անցընել պէտք պիտի ըլլար ինծի, քննութիւնս յաջողութեամբ անցընելու համար պէտք եղածին չափ աշխատած չըլլալուս համար: Պիտի շարունակէի երթեւեկել, ձիւնտ լեռներու այս հորիզոնին և սեւ տուներու այս շքազարդումին մէջ, տեսնել էմիլին հայրն ու մայրը որոնք իրենց պատահանին ստջեւ նստած ամուսնախաղ կը խաղային, ձերուկ չիմաստէն որ քնօթ տը Բարիին անկիւնը նստած լրագիր կը կարդար, և Ռուսայի հանրակառքերը որոնք ժօտի ծայրը կը կենային: Այո, մինչեւ հող իջած էի սիրելի վարպետ, հոգեբանութիւն չունեցող մտքերու այն խեղճուկրակութեան, որոնք կեանքին արտաքին

ձեւին կազուելով, անոր խոլութեանը չեն թափանցեր: Գիտութեան զերազանցութեան վրայ ունեցած նախկին հաւատքս կանտեսէի, որուն համար սենեկի մը երեք մեթր քառակուսին բաւ պիտի ըլլար, որ պէսզի Սբինոզա մը կամ Ատրիէն Սիքսթ մը հոն իրենց ձեռքին մէջը ունենան անսահման տիեզերքը ու ըմբռնեն զայն: Ո՛հ, անկարող ցանկութիւններու պարտուած սիրոյ այս շրջանին մէջ շատ ոչինչ մարդ մը եղած էի ես: Ի՛նչ անիրաւ կերպով անիծեցի, վերացեալ ուսումնասիրութիւններու այն կեանքը զոր պիտի սկսէի վերստին: Ո՛րչափ պիտի ուզէի այսօր որ, յիրաւի այն ըլլար իմ ճակատագիրս և նորէն, Քլեմենտի գերական համալսարանին մէջ խեղճուկ ուսանողը, էմիլի հօրը վարձակալը, ծերուկ Լիմասսէին աշակերտը, այդ մութ փողոցակներուն թաղձադէմ անցորդը, — բայց անմե՛ղ մը, անմե՛ղ մը ըլլայի: Եւ ոչ թէ ըլլայի այն որ անցուց այն բաները զորս ես անցուցի և զորս հարկ է պատմել:

§ 6. — Տագնապ երրորդ

« Սեպտեմբերի այդ խիստ ամուսն վերջերը, Լիւսիէն անհանգստութիւն մը զգաց զոր բծիշիւր նախ և առաջ պարզ ցրտառումի մը վերագրեց: Երկու օր ետքը, ախտանիշերը կը ծանրանային: Փութով կանչուած Քլեմենցի բժիշկներ, ախտորոշեցին շառատեանը մը որ սակայն վտանգաւոր հանգամանք մը չունէր: Եթէ մտածուես ամբողջովին սուղած չըլլար հաստատուն գաղափարին մէջ, որ այդ պահուն ճշմարիտ մտազար մը ըրած էր զիս, բովանդակ փախուցաւ տետրակս լեցնելու համար պէտք եղածէն աւելի ծառօթագրութիւններ պիտի գտնէի: Պէտք էի հետեւել

միայն մարքիին մտքին շրջափոխութիւններուն և այն պաշքարին որ իր սրտին մէջ կը մղուէր սեւամաղձութեան և հայրական սիրոյ միջեւ: Երբեմն, հակառակ բժիշկներուն ազահովիչ խօսքերուն, անձկութեան մէջ իյնալու աստիճան անհանդիստ կըլլար իր տղուն նկատմամբ և գիշերը անոր քովը կանցընէր հսկելով: Երբեմն փոխանցումի սարսափովը կը համակուէր. ինքն իսկ անկողին կը մտնէր, երեւակայական ցաւերէ տառապելով և մինչեւ բժշկին գալը ժամերը համբերով: Եւ երբեմն ախտանիշերը այնքան ծանր կերեւային իրեն որ կը պահանջէր որ բժշկական այցելութիւնը իրմէն սկսին: Ապա, ինք իր երկիւղէն կամչնար: Իր արեան մէջ գտնուած ազնուացեղի յատկութիւնը երեւան կուգար նորէն: Կեղնէր անկողնէն, իր սարսափներուն համար ինքզինքը կը պատժէր, տարիքին առաջ բերած տկարութեան վրայ դառն խօսքեր ընելով և իր տղուն անարը կը վերադառնար: Իր նախագաղափարը եղաւ, տղուն հիւանդութիւնը ծածկել մարքիդէն, ինչպէս նաեւ Շարլօթէն և կոմս Անտրէէն: Բայց, երկու շաբաթ ետքը, եռանդի ու սարսափի այս փոխնիփոխութիւնները սպառած ըլլալով իր կորովը, իրեն օգնելու համար կինը իր քովը ունենալու պէտքը զգաց և իր գաղափարներու շփոթութիւնը այնքան մեծ էր որ ինծի խորհուրդ հարցուց:

— « Չէ՞ք կարծեր որ ատ ըլլայ իմ պարտքս ընել... » եզրակացուց:

« Ստոթեան հոգիներ կան, սիրելիք իմ վարպետ, որոնք շատ վարպետ են իրենց էն յուր գործերը, աղւոր շարժառիթներով չքմեղելու մէջ: Եթէ ես այդ կարգէն ըլլայի, պատիւ մը պիտի սեպէի ինծի, մարքիին թախանձելս որ, չկանչէ իր կինը: Արդարեւ աղէկ կըմբռնէի իմ պատասխանիս և մարքիին տալիք

գլուխս վրաս չէ... Հապա այն սրտնեղութիւնը...
Տեսէք որքան շուտ ձերացայ... Միշտ անակնկալ հար-
ուածներ... »

« Ո՞վ գիտէ, ճակատագիրս թերեւս ամբողջովին
կախուած էր, դժկամակութեան այն շարժումէն, որով
այդ ձեր տխմարը, չէր ուզեր ականջ կախել ինձի :
Եթէ այդ պահուն խօսած ըլլայի իրեն հետ և որոշած
ըլլայինք մեկնումս, ինքզինքս իրաւցնէ մեկնելու
հարկադրուած պիտի դառայի. մինչդեռ միմիայն Շար-
լօթի ներկայութիւնը, մեկնելու այս ծրագիրս, կե-
նալու ծրագրին փոխակերպեց, ինչպէս որ սենեկի
մը մէջ բերուած կանթեղ մը խաւարը անմիջապէս
լոյսի կը փոխակերպէ : Կը կրկնեմ, հաւաստի էի որ
մէկ կողմէն ան, բացարձակապէս դադրած էր այլ եւս
ինձմով շահագրգռուելէ, և միւս կողմէն ես ինքս, իր
նկատմամբ, ոչ թէ ճշմարիտ սիրոյ հապա վիրաւոր-
ուած ունայնամտութեան և արտագիրն սեռագրգու-
թեան տագնապէ մը կընդանցնէի : Ի՛հ լաւ : Վերնա-
գաւթակին առջեւ անոր կտուրէ վար իջնելը տեսնե-
լով, իմ ներկայութեանս գինքը որքան վրդովելը, և
իր ներկայութեան գիտ որքան խելայեղելը ստուգե-
լով, հաւասար ակներբեութեամբ մը երկու բան հաս-
կըցայ . նախ որ Ֆիլիքսապէս անկարելի պիտի ըլլար
ինձի մեկնիլ դղեակէն որքան ատեն որ հոն ըլլար
ան, յետոյ անիկայ մայիս ամիսէն ի վեր իմ խռովք-
ներուս նմանօրինակ . եթէ ոչ վատթարագոյն խռովք-
ներ էր քաշած : Քողահերձերու ծիղեր պարունակող
պահարանին առջեւ իմ ըրած գուշակութիւնս չէր խա-
բած գիտ : Անիկա կրնար խոյս տալ ինէ ամենաանկեղծ
քաջութեամբ, կրնար նամակներս չկարդալ, անոնց
չպատասխանել, նշանուիլ՝ անդարմանելի բան մը
դնելու համար մեր միջեւ, նոյն իսկ կրնար հաւատալ

որ չէր սիրէր ինձի, և այդ համոզումով դղեակ վե-
րադառնալ : Բայց կը սիրէր ինձի : Ծանչնալու համար
այդ սէրը, պէտք չունէի մանրամասն վերլուծու մի մը,
նման անոնց որոնցմէ այնքան ախորժ գգացեր էի,
և որոնք այնքան խաբեր էին ինձի : Յեղակարծ,
չպատճառարանուած, անպարտելի յայտնատեսութիւն
մը ունեցայ որ հաւտալ տուաւ ինձի թէ, կրկնատե-
սութեան վրայ, գիտութեանէն այնքան ջրուած տե-
սութիւնները, բացարձակապէս շիտակ են : Անյուսալի
այդ սէրը կարգացի, աղջկանը յուզուած աչքերուն
մէջէն ինչպէս որ դուք կը կարգաք այն բառերը ու
լոնցմով այդ ակնյայտութեան փայլատակումը ու շան-
թահարումը կը փորձեմ վերարտադրել հոս : Հոն էր
ան, իմ առջեւ, ճամբորդութեան իր դղեստովը, և
ձերմակ, թուղթի այս թերթին պէս ձերմակ : Այդ
տփգունութիւնը վակոնին մէջ անցուած գիշերուան
յոգնութիւններուն եւ հիւանդ եղբօրը նկատմամբ իր
ունեցած անհանգստութեանը պէտք էի վերագրել,
անանկ չէ՞ : Իր աչքերը՝ իմ աչքերու հանդիպած ա-
տեն, յուզումէն դողացին : Ատիկա ալ իր վիրաւոր-
ուած ամօթխածութեան բերօ՛ւմն էր արդեօք : Նի-
հարցած, կարծես հալած էր . եւ երբ գաւիթը հաս-
նելով հանեց իր վերարկուն, տեսայ որ առջի տար-
ուան իր հագուստը որ ծանօթ էր ինձի, իր ուսերուն
շուրջը կարծես ծալքեր կը կազմէր : Հիւանդութիւն
քաշած էր արդեօք : Ո՛հ, ես որ այնքան հաւատք
ունէի մեթոտին վրայ, տրամաբանութեան մակածու-
թիւններուն ու մանուածութիւններուն վրայ, որքան
աղէկ գգացի բնադրին այն ամենակարողութիւնը ու-
րուն ոչինչ կրնայ յաղթել : Միշտ կը սիրէր ինձի :
Ու ալ աւելի կը սիրէր : Մեր առաջին հանդիպումին
ատենը ձեռքը ինձի չերկարելուն, վերնագաւթակին

մէջ հազիւ թէ հետս խօսելուն եւ մօրը հետ մեծ սանդուխին աստիճաններէն վեր, առանց գլուխը աս- դին դարձնելու ելնելուն համար, ալ ինչո՞ւ հոգ Ը- նէի: Կը սիրէր ինձի: Կասկածանքի ու անձկու- թեան այնքան երկարատեւ խամրումէ մը ետ- քը այդ ստուգութիւնը, բովանդակ սիրտս կողողէր հրճուանքի կոհակով մը որ պիտի մարեցնէր զիս հոն՝ այդ սանդուխին գորգին վրայ, որմէ իմ կարգիս, մագրելով վեր ելայ, սենեակս հասնելու համար: Ի՞նչ պիտի ընէի սակայն: Արմուկներս սե- զանին վրայ կրթնցուցած եւ քունքերուս զարկերը զսպելու համար, ձեռքերովս ճակատս բռնելով, այս հարցումը ըրի ինքնին, առանց բան մը պատասխա- նելու, բայց եթէ սա թէ այլ եւս չէի կրնար մեկնիլ եւ թէ Շարլօթին ու իմ միջեւ այսպէս չէր կրնար ա- մեն բան վերջանալ, բացակայութենէ մը եւ լու- թենէ մը ետքը, թէ վերջապէս մօտենալու վրայ էինք ժամու մը ուր այնքան փոխադարձ ջանքեր, թաքուն պայքարներ, երկուստեք ծեծուած անհանգիստ մեզի դէպի գերագոյն տեսարան մը կը գահավիժէին եւ այդ տեսարանը կզգայի որ շատ մօտ, եղերական, վճռական ու անխուսափելի էր:

«Նախ եւ առաջ, Շարլօթ իմ ներկայութեանս լուծը կրելու հարկադրուած էր: Ինչ որ ալ ըլլար, իրար պիտի հանդիպէինք իր եղբօրը սնարին քով, եւ իր ժամանակուն առտուն իսկ, ժամը տասնըմէկին երբ կարգը ինձի եկաւ պզտիկ հիւանդին քովը կե- նալու, հոն գտայ զինքը որ կը խօսէր եղբօրը հետ, մինչդեռ մարքիզը քոյր Անաքլէն կը հարցաքննէր, պատուհանին քովը ոտքի կեցած ու կիսաձայն խօսե- լով: Լիւսիէն որմէ պահած էին երկու կիներուն գա- լուստը, իր դէմքին եւ շարժումներուն մէջ քիչ մը

զրգուած, գրեթէ տենդոտ այն հրճուանքը կարտա- յայտէր որ ապաքինողներու վրայ կը նշմարուի. իր էն զուարթ ժպիտովը ողջունեց ինձի եւ ձեռք բռ- նելով քրոջը ըսաւ.

— «Գիտնայի՛ր, Պ. կրէսլու որքան բարի եղաւ ինձի նկատմամբ, բոլոր այս օրերուն մէջ...»:

«Բնաւ չպատասխանեց ինք, բայց տեսայ որ բարձին վրայ, եղբօրը այտին մօտիկ դրած իր ձեռքը կարծես սարսուռով մը կը ցնցուէր, ծիգ մը ըրաւ, ինքզինքը չմտանող նայուածքով մը ինձի նայելու համար: Տարակոյս չիկայ որ իմ դէմքս ալ կարտա- յայտէր յուզում մը որ իր սիրտը շարժեց: Զգաց որ պզտիկ տղուն այդ անմեղ պարբերութիւնը այդպէս անպատասխան թողուլը, գէշ ազդեցութիւն պիտի ընէր վրաս եւ իր անցեալ օրերու ձայնովը, իր քաղցր ու առոյգ ձայնովը, ուր բազմաոյս սրտի մը խզդուկ բաբախումը կար, ըսաւ, առանց խօսքը ուղղակի ինձի ուղղելու.

— «Այո, գիտեմ, եւ շնորհակալ եմ: Ամենքս ալ շատ շնորհակալ ենք իրեն...»:

«Այ ուրիշ բառ մը չաւելցուց: Ապահով եմ որ դէմս պիտի մարէր ան, եթէ այդ պահուն իր ձեռքը բռնէի նորէն, այնքան զգածուած էր այս խօսակցու- թենէն: Տարտամ պատասխան մը մըմնջեցի: «Շատ բնական է,» մը կամ անոր նման չեմ գիտեր ինչ մը: Ես ինքս ալ անկէց աւելի տէր չէի իմ պաղարեանս: Սակայն Լիւսիէն, որ ոչ իր քրոջը այլաշլած շեշտը, ոչ իմ անձկութիւնս նշմարած էր, կը շարունակէր.

— «Հապա Անտրէ՞ն, անիկայ ալ չպիտի՞ գայ ին- ձի տեսնելու:»

— «Աղէկ գիտես որ անիկա զօրագունդին մէջ մնալու հարկադրուած է», պատասխանեց:

նեցած մէկ օրինակիս պահաթերթին վրայ: — Այդ պատրաստութիւններուն առեւն արթուն երազի, մըտապայծառ ինքնաշարժութեան անբացատրելի դգայնութիւն մը կուենայի: Այդ տարօրինակ երեւոյթները յիմարութեան շատ մերձաւոր և սեւեռամտածումի մը աւերումներէն յառաջ եկած ջրային խանգարման մը կը վերագրեմ: Այս ծրագիրս գործադրելու համար որոշած օրուանս առտուն միայն, Շարլօթի քով վերջին փորձ մը փորձել խորհեցայ: Սեղանին առջև նստեր էի անոր մնաս բարովի նամակ մը գրելու համար: Երեւակայեցի անոր՝ այս նամակը կարդալը և յանկարծ սա հարցումը ցցուեցաւ դէմս. « Ի՞նչ պիտի ընէ արդեօք: » Կարելի՞ էր որ հաւանական անձնասպանութեանս այս զեկուցումէն չզգածուէր. գահավէժ չպիտի՞ նետուէր արգիլելու համար զայն: Այո, սենեակս պիտի վազէր: Մեռած պիտի գտնէր ինծի... Ի բաց առեալ եթէ, ինքզինքս սպաննելու համար, այդ վերջին փորձին արդիւնքին ուզէի սպասել... Այդ պահուն ապահով եմ որ յստակօրէն կը կարդայի ներսս: — Գիտեմ որ այդ յոյսը ճշգիւ այդ կերպով և ծրագիրս ճշգիւ այդ կէտին էր որ ծնունդ առաւ ներսս: « Լա՛ւ ուրեմն, » ըսի ինքնին, « փորձենք: » Որոշեցի որ, եթէ կէս գիշերուն սենեակս եկած չըլլար ան, թոյնը խմէի պիտի: Այդ թոյնին ազդեցութիւնները ուսումնասիրած էի: Գիտէի որ գրեթէ շանթահարիչ էր ան, և կը յուսայի շատ քիչ տառապիլ: Տարօրինակ բան է որ ամբողջ այդ օրը, եղական անդորրութեամբ մը անցաւ ինծի համար: Բայց սա եւս պէտք է ծանօթագրեմ որ բեռէ մը թեթեւցած և ինքզինքէս ճշմարտապէս անջատուած էի կարծես, և ժամը տասնին ատենները միայն անձկութիւնս սկսաւ, երբ էն առաջ ես սենեակս քաշուած

ըլլալով, նամակս տեղաւորեցի սեղանին վրայ, ծաղկատի աղջկան սենեակին մէջ: Ժամը տասնուկէսին, կիսաբաց դուռնէս լսեցի, մարքիին, մարքիզին ու իրեն վեր ելնելը: Խօսելու համար, վերջին վայրկեան մըն ալ կեցան նրբանցքներուն մէջ, յետոյ սովորական մնաք բարոյիւերը ըսին ու ամէն մէկը իր սենեակը մտաւ... Ժամը տասնըմէկ... Տասնըմէկը քառորդ անցած... Տակաւին ոչինչ: Ժամացոյցս կը նայէի, որ առջևս էր դրուած, պատրաստուած ուրիշ երեք նամակներու հետ, Պ. տը Ժիւստահին, մօրս և ձեզի ուղղեալ, սիրելիս վարպետ: Սիրտս՝ կուրծքս խորտակելու աստիճան ուժով կը զարնէր, բայց կամեցողութիւնս հաստատ ու անխուով էր: Իմացուցած էի Օր. տը Ժիւստահին որ հետեւեալ օրը զիս չպիտի տեսներ: Ապահով էի որ խօսքիս մէջ չպիտի թերանայի, եթէ... Չէի կրնար խորաքննել ինչ որ այս եփէն կը ծրարէր իր մէջը: Բոպէներուն ասեղին յառաջանալը կը դիտէի և մեքենական հաշիւով մը, ճշգրիտ բազմապատկութիւն մը կընէի. « Մէկ վայրկեանը, վաթսուն ըոպէէն, տակաւին ասեղին սաչափ անգամ դառնալը պիտի տեսնեմ, քանի որ ինքզինքս պիտի սպաննեմ կէս գիշերին... » Սանգուխին վրայ ստանձայն մը, որուն շատ գաղտագողի ու շատ թեթեւ ըլլալը կըցայ նմարել գերագոյն յուզմամբ, հաշիւս ընդմիջեց: Քայլերը կը մօտիկնային: Դրանս առջև կանգ առին: Յանկարծ դուռը բացուեցաւ: Շարլօթ առջիս կեցած էր:

« Ոտքի ելեր էի: Այսպէս դէմ առ դէմ կեցանք երկուքս ալ ոտքի վրայ: Իր դէմքը, շատ տեղոյն, աւրուած էր իր խկ ըրած գործին սաստկայուղութեանը շնորհիւ, և իր աչքերը կը շողային այդ դէմքին վրայ, գրեթէ սեւցած, յուզումէն՝ ամբողջ բերբը գրտաւելու

աստիճան, լայնցած ըլլալով անոր միջին կէտը: Ուշագրութիւն ըրի այս մանրամասնութեան անոր համար որ իր ամբողջ գիմագծութիւնը կայլափոխէր: Սովորապէս այնքան զգոյշ, այնքան ջնջուած այդ դէմքը կարտայայտէր ցնորումը էակի մը որ իր կամքէն աւելի հզօր կրքի մը տիրապետութեանը տակ կը գտնուի: Նախ պառկած, յետոյ նորէն ելած ըլլալու էր, որովհետեւ իր մազերը խոշոր հիւսքով մը հիւսուած էին փոխանակ իր գլխուն ետին ամփոփուած ըլլալու: Գօտիով բռնուած ձերմակ սենեկազգեստ մը կը ծալծալուէր իր մարմնոյն շուրջը և իր խելայեղ խրոտվքին մէկ սպացոյցը սա էր որ իր մերկ ոտքերը հողաթափներու մէջ էր անցուցեր աճապարանքով, առանց նոյն իսկ ուշագրութիւն ընելու: Ակնյայտօրէն, անհանդուրժելի անձկութիւն մը զինքը իր անկողնէն իմ սենեակս էր գահավիժած: Փոյթը չէր որ ես ինչ պիտի խորհէի իր վրայ, ոչ ալ թէ ինչ պիտի փորձուէի ըսելու: Հաւատացած էր նամակիս, և կուզար ինծի, այնքան սաստիկ յափշտակութեան մը մասնուած որ չէր դողար բնաւ:

— « Ո՛հ, » ըսաւ բեկբեկ ձայնով մը, առաջին վայրկենին այս լուսթենէն ետքը: « Օրհնեալ է Աստուած, շատ ուշ շհասայ... Մեռա՛՛ծ, մեռա՛՛ծ կարծեցի ձեզի... Ո՛հ, ստակալի բան է... Բայց ալ վերջացաւ, անանկ չէ՞: Ըսէք որ պիտի հնազանդէք ինծի, ըսէք որ ձեր օրերուն դէմ չպիտի դառնէք: Ո՛հ, երդում ըրէք, երդում ըրէք ինծի ասոր համար... »

« Պաղատական շարժումներով մը, ձեռքս առաւ իր ձեռքերուն մէջը: Մատները ստուած էին: Այս մուտքը այնքան վճռական բան մըն էր, այնպիսի վայրկենի մը մէջ՝ ուր ես իսկ այնքան յափշտակուած էի, սիրոյ անանկ սպացոյց մըն էր որ այլ եւս չխորհնեայ

և առանց պատասխան տալու իրեն, կը յիշեմ որ բազուկներուս մէջը առի գայն լալով, շրթունքս՝ իր շրթունքը փնտուեց և այդ արցունքներուն ընդմէջէն տուի իրեն համրոյրներուն էն կիդիչը, էն գորովալին, էն անկեղծը. կը յիշեմ որ անհուն գմայլումի, գերագոյն երանութեան բոպէ մը եղաւ այն, ինչպէս նաեւ կը յիշեմ որ ինքզինքը քաշեց խլեց ինէ, բոլորովին ամօթահար այն բանին համար զոր թոյլատրած էր ինծի ընել իր միշտ մոլորուն դէմքին վրայ:

— « Թշուառ մըն եմ ես, » կ'ըսէր: « Ո՛հ, պէ՛տք է երթամ... Թո՛ղ տուէք որ երթամ... Մի այլ եւս մօտենաք ինծի... »

— « Կը տեսնէք որ հարկ է որ մեռնիմ, » պատասխանեցի իրեն, « քանի որ չէք սիրեր ինծի, քանի որ ուրիշին կ'ինը պիտի ըլլաք, քանի որ ամեն բան կը բաժնէ մեզի և... ցմիշտ: »

« Սեղանին վրայէն առի սեւ սրուակը և կանթեղին լուսովը ցոյց տուի իրեն:

— « Այս սրուակին քառորդը միայն, » շարունակեցի, « այսքան տուայտումներու դարմանն է... Հինգ վայրկենի մէջ ամեն բան պիտի վերջանայ, » և մեղմօրէն, առանց ընելու միակ շարժումներ մը որ զինքը ալ աւելի ինքնապաշտպանումի հարկադրէր, « Գացէք, շնորհակալ եմ եկած ըլլալնուդ համար: Քառորդ ժամ չանցած պիտի դատրիմ զգալէ ինչ որ կզգամ, այնքան ամիսներէ ի վեր ձենէ այս անտանելի զրկումը... Օն, մնաք բարով, քաջութենէս մի զրկէք ինծի... »

« Ամբողջովին սարսուաց երբ բոցը լուսաւորեց սև հեղուկը: Չեռքը ինծի երկարեց և սրուակը խլեց ձեռքէս ըսելով. « Ո՛հ, ո՛չ... » Զննեց գայն, կարգաց կարմիր ցուցազրին պզտիկ արձանագրութիւնը և դողաց: Իր դէմքը ալ աւելի այլայլե-

յաւ : Իր յօնքերուն մէջտեղը խորշում մը գողացաւ : Շրթունքը բարախեց : Իր աչքերը յետին անձկութեան մը ոգեւարը արտայայտեցին և յետոյ գրեթէ խիստ շեշտով մը : բառերը թոթուեցաւ , իրր թէ չարչըրհող ու միանգամայն անդիմադրելի զօրութիւն մը խլէր զանոնք իրմէն .

— « Ես ալ , » ըսաւ , « խիստ շատ տառապեցայ , խիստ շատ պայքարեցայ . . . Ոչ , » շարունակեց դէպ ի ինծի յառաջ գալով և բազում կս բռնելով , « մինակդ չըլլար , մինակդ չըլլար . . . Մէկտեղ պիտի մեռնինք : Ամեն բան ընելէս ետքը , այս միայն կը մնայ . . . » Սրուակը շրթունքին տանելու շարժումները ըրաւ : Չեռքէն առի գայն , և ինքը , գրեթէ խօլական ժպիտով մը . « Մեռնիլ , այո մեռնիլ հոս , ձեր քովը , ձեզի հետ . . . » և աւելի կը մտտեճար , իր գլուխը ուսիս վրայ դնելով , այնպէս որ այտիս վայրակողմը կը զգայի իր մազերուն նուրբ մետաքսը : « Այսպէս . . . Ո՛հ , շատ ատեն է որ կը սիրեմ զձեզ , շատ ատեն . . . Կրնամ գայն ըսել ձեզ հիմայ , քանի որ կը վճարեմ կեանքիս այս հարկը . . . Պիտի հաճիք ինծի ալ առնել ձեզի հետ և միասին երթանք , երկուքս մէկ , երկուքս մէկ . . . »

— « Օ՛հ , այո , » պատասխանեցի իրեն , « միասին , միասին պիտի մեռնինք : Կերպնում : Բայց ոչ անմիջապէս . . . Ո՛հ , քիչ մը ատեն տուր որպէսզի զգամ թէ կը սիրես ինծի . . . » Մեր շրթունքը կրկին միացեր էին իրարու , բայց այս անգամ համրոյրներս կը փոխարինէր ինք : Կը սեղմէի զայն գրկիս վրայ : Չգացի որ կը մարմրէր ան , այս գրկախառնումին մէջ : Չայն մինչև անկողինս տարի այսպէս ինծի փաթտուած և ան՝ բողբոջին անձնատուր եղաւ ինծի : Ո՛հ : Ունեցանք համրոյրներ՝ ուր զգայարանքներու յափըշտակութիւնը և հոգիին յափշտակութիւնը իրարու կը

խառնուին հեշտահրապոյր . ուր անցեալը , ներկան , ապառնին կոչնչանան , միայն և միմիայն սիրոյն և անոր կսկծալի ու արբըռիչ յիմարութեանը տեղ բանալու համար : Այդ զաղփաղփուն մարմինը , թանակրայի այդ կենդանի արձանիկը իմս էր իր շնորհին ու իր անմեղութեանը մէջ , և ինծի անանկ կուգար որ այդ պահը իրաւ չէր , ա՛յնքան կը գերազանցէր այն , յոյսիս , գրեթէ տենչանքիս ուժերը : Կանթեղին ու կիսովին մարած կրակին բոցին արձակած մեղմ լոյսին մէջ , իր նիհարած դիմադժութիւններուն փափկութիւնը , իր հարումաչ դալկութիւնը , հիմայ ցրուուն մազերը , զինքը տեսլերեւումի մը կը նմանցնէին , և ուրուականի ձայնով մը , անդրկեանքէն եկած ձայնով մըն էր որ կը խօսէր ինծի հետ , ինծի համար իր ունեցած զգացումներուն երկար պատմութիւնը վիպելով ինծի : Կըսէր ինծի թէ ինչպէս գրեթէ առաջին նայուածքէն բռնուեցաւ , առանց խկ կասկածելու . յետոյ թէ ինչպէս տառապած էր իմ արտմութիւններու ու մտերմասացութեանս համար . յետոյ թէ ինչպէս երազած էր բարեկամուհիս ըլլալ , բարեկամուհի մը որ քաղցրօրէն պիտի սփոփէր ինծի . յետոյ ահռելի այն լոյսը որով անտառակին մէջ իմ ըրած սիրայայտնութիւնս լուսաւորած էր իր սիրտը և երգուած էր անդունդ մը դնել մեր միջեւ : Կը պատմէր ինծի նամակներս ստացած ատենը , իր պայքարումները , և զանոնք չկարդալու իր գուր մտադրութիւնները , թէ՛ ամեն բան անդարմանելի ընելու համար իր նշանտուքի խենդութիւնը , թէ իր վերադարձը և թէ մնացեալը : Իր խանդաղատանքին գաղտնի ու դժնդակ վէպը ինծի բացայայտելու համար կը գտնէր ամօթխառ ու հրայրբոտ այն պարբերութիւնները որոնք հոգիին խորհըրդաւոր եզրէն կլիջանն որպէս արցունքները կլիջանն

աչքերուն եզերքէն : կրտէր . « Եթէ հիմայ կարենայի իսկ , նորէն ոչ մէկը պիտի ուզէի ջնջել այդ կակիծներէն . այնքան պէտք ունիմ զգալու որ քեզմով ապրեցայ . . . » Երտէր . « Թող պիտի տաս որ առաջ ես մեռնիմ , որպէսզի քու տառապիլդ չտեսնեմ . . . » Եւ իր մաղերովը կը փաթտէր ինծի , և այդ դէմքին վրայ որ այնքան տէր էր ինքզինքին , մարտիրոսութեան տեսակ մը յափշտակութիւն կար , գերբնական հրրճուանք մը կարծես՝ կակիծի խորքի մը հետ , և կամ խանդավառում մը՝ խղճախայթի խառնուած : Երբ լուէր , ինծի փաթտուած , իմ մէջս սուղած , մեր բերանները միացած , մեր բազուկները զօդուած , կարող կըլլայինք լսել հովը որ՝ մերամաղձիկ , կը շրջաշրջէր , շրջան կընէր մեր պատուհաններուն շուրջը և իր խաղաղիկ լուծեամբը քնացած զգեակը արդէն իսկ գերեզմանն էր , այն գերեզմանը առ որ սահելու , սահելու վրայ էինք , կեանքէն դուրս քլուելով տարուելով , սիրային այն եռանդէն՝ որ մեզի , այսպէս իրարու գիրկ էր նետած :

« Հոս է որ , կը գանուի , սիրելի փարպիտս , այս պատահարին էն եղական յարադէպը , զոր ամօթալի պիտի կոչէին մարդիկ . բայց իմ ու ձեր միջեւ այդ բառերը իմաստ չունին . և քաջութիւնը պիտի ունենամ այդ ժամուն ամեն պատահածը ձեզի վիպելու : Անկեղծ էի , ըսի զայն ձեզ և հնարամտութեան ստուերը իսկ չունէի անձնասպանութեան այն մտադրութեանս մէջ , որ ժանտընկոյզի սրուակը գնել , և յետոյ Շարլօթին գրեկ տուաւ ինծի : Երբ եկաւ , երբ բազուկներուս մէջը ինկաւ ան , երբ « Մէկտեղ մեռնինք . » պօռաց , « Մէկտեղ մեռնինք , » պատասխանեցի տմենակատարեալ աննենգութեամբ : Ո՛րքան պարզ , ո՛րքան բնական , որքան դիւրին երեւցած էր ինծի ,

այսպէս մեր երկուքին մէկ մեռնիլը : Դուք որ այնքան հզօր էջերու մէջ նկարագրած էք պատրանքի այն գոլորշին , զոր Ֆիզիքական տենչանքը կը յարուցանէ մեր մէջ , սեռական այն արբշուութիւնը որ գինիի մը պէս կը յափշտակէ մեզի , դուք՝ հրէշային պիտի չգտնէք զիս , տենչանքին հետ այդ գոլորշիին ցնդիլը , վայելումին հետ այդ արբշուութեան անհետանալը զգացած ըլլալուս համար : Լուած էինք : Շարլօթ՝ իր գլուխը կուրծքիս վրայ էր դրած և աչքերը կը գոցէր , իր կրած յոյգերուն չափազանցութենէն ընկճած : Կը յիշեմ : Կը դիտէի զինքը և կը գայի , չեմ գիտեր ինչպէս , երջանկութենէս առջի խանդաբորբօք ու մոլեգին հոգիէս ելնելով , խոհուն , իմաստասէր ու զգաւտ այն հոգիին մէջ իյնալս , զոր ունէի ատենով և զոր տենչանքին կախարդանքը տարբեր հոգիի մը փոխակերպած էր : Կը դիտէի Շարլօթը և զիս կը գրաւէր սա գաղափարը թէ , քանի մը ժամէն այս պաշտելի և այս պահուս կեանքի բոլոր հրայրքներովը բորբոքած այս մարմինը , անշարժ , սառած , մեռած պիտի ըլլար , — մեռած՝ այս բերանը որ տակաւին համբոյրէս կը սարսուար , մեռած՝ այս աղւոր աչուրները , որոնք իրենց երազը աւելի աղէկ ու անվթար պահելու համար , իրենց դողդօջուն արտեւանունքներուն տակը պատասպարուած էին , մեռած՝ այս հոգին որ իմս էր , ինձմով աւլցուած , ինձմով արբշիւ : Քանի քանի անգամներ մտովի կը կրկնէի այդ վանկը . « Մեռած , մեռած , մեռած . . . » և անոր ներկայած , գիշերին մէջ ընդոտ փրուզումը , մութին , ցուրտին , դատարկութեան մէջ անդարձ անկումը , յեղակարծօրէն սիրտս սեղմեց : Ոչնչութեան կումը , յեղակարծօրէն սիրտս սեղմեց , որ ոչ միայն դիւանյատակ վճին մէջ այս մուտքը , որ ոչ միայն դիւրին , այլ և խորապէս բաղձալի կը թուէր ինծի , երբ

ներսս հիմայ, գետակի մը ջուրին պէս, որուն սահանքը վերցուցած են: Այդ բացակայ աղջկանը ախտաւոր տենչանքը պատնէշ մը ցցած էր ներսս որուն դէմ թմբարգելուած էր նախկին զգացումներուս մակընթացութիւնը: Այդ պատնէշը վերնալուսն պէս, նորէն և ամբողջովին ինքզինքիս կուգայի: Ինքը սակայն թմբած էր քիչ առ քիչ: Կը լսէի իր համաչափ ու թեթեւ շունչը, յետոյ յանկարծ խոշոր հառաչ մը և արթննալը:

— « Ո՛հ, » ըսաւ ինծի, իր վրայ սեղմելով զիս, գրեթէ ցնցող կերպով մը, « հոս ես, հոս ես: Ինքզինքս կորանցուցեր էի... Երազ տեսայ... Ո՛հ, ի՛նչ երազ... Եղբայրս տեսայ որ քու վրադ կը քայլէր... Ո՛հ, ի՛նչ ահռելի երազ էր ան... »

« Նորէն համբոյր մը տուաւ ինծի և երբ իր բերանը բերնիս մօտեցաւ, ժամը սկսաւ զարնել: Ժամացոյցին հնչիւնին ունկնդրեց և մինչեւ չորս համբոյց:

— « Ժամը չորսն է, » ըսաւ. « Ժամանակն է... Մնաս բարով սիրականս, կրկին մնաս բարով... » Նորէն գրկեց զիս: Դէմքը՝ իր յափշտակութեանը մէջ հանդարտած, գրեթէ ժպտուն դարձած էր:

— « Տուր թոյնը ինծի. » ըսաւ հաստատ ձայնով մը:

« Անշարժ կեցայ առանց պատասխանելու իրեն:

— « Ինծի համար կը վախնաս կոր, » յարեց: « օն, մեռելիք գիւրին է ինծի համար... Տուր... »

« Անկողնէն վար իջայ, միշտ առանց պատասխան տալու: Ինք նստած էր անկողնին մէջը և իմ ձեռքերը իրար կը միացնէր առանց ինծի նայելու: Կադոթէ՞ր արդեօք: Այդ հոգիին յետին ճի՞ղն էր առ արդեօք իր մէջէն խլել հանելու համար կեանքի այն սէրը որ քսանամեայ էակի մը մէջ այնքան խոր ար-

մատներ կարճակէ: Պաղարեանս չափը տուած պիտի ըլլամ ձեզ, այս տղայական բայց շատ նշանակալից մանրամասնութիւնը նշանակելով ձեզի. փութով կարգի դրի արդուզարդիս խառնաշփոթութիւնը, ծագրելի ըլլալէ խոյս տալու նախատեսութեամբ այն տեսարանին մէջ որուն մօտալուտ ըլլալուն ապահով էի: Որովհետեւ ալ հիմայ այս կրկնակ անձնասպանութիւնը արգիլելու մտադրութիւնս բացարձակ էր: Պաղարեանութիւն ունեցայ նաեւ սեղանին վրայէն թուխ շիշը ձեռք անցընելու և փակոցաւոր դարակի մը մէջ դնելու, որուն կղպանքը դարձուցի: Այս նախապատրաստութիւնները, որոց ուշադրութիւն էջը ընէր ինք, անշուշտ երկար թուեցան Շարլօթին, ինչու որ ինծի դառնալով պնդեց.

— « Պատրաստ եմ, » ըսաւ:

« Տեսաւ ձեռքերուս դատարկ ըլլալը: Իր դէմքին հոգեզմայլ արտայայտութիւնը, ծայրայեղ անձկութեան մը փոխուեցաւ, և իր ձայնը դաժանցաւ կըրկնելու համար.

— « Թոյնը: Տուէք ինծի թոյնը... » Յետոյ, կարծես պատասխանելու համար յանկարծ մտքին ներկայացող մտածումի մը, աւելցուց տենդոտ կերպով մը. « Ոչ, անկարելի է ադ... »

— « Ոչ, » պուռացի ծունկ չոքելով անկողնին առջեւը և իր ձեռքերը բռնելով: « Ոչ, շիտակ ըսիր անկարելի է ադ... Չեմ կրնար թոյլ տալ քեզի որ մեռնիս իմ առջիս, ինծի համար, ինքզինքդ սպաննես... Կը պաղատիմ, Շարլօթ, այդ ազտտալի ծրագրին գործադրութիւնը մի պահանջէր ինէ... Այդ թոյնը դնած ատենս յիմար մըն էի ես, կը կարծէի որ դուն չէիր սիրեր ինծի... Կուզէի ինքզինքս սպաննել: Ո՛հ, անկե՞ղծօրէն... Բայց հիմայ որ կը սիրես դուն ին-

ծի, հիմայ որ դիտեմ գայդ, հիմայ որ ինքզինքդ ինծի նուիրեցիր, չէ, չեմ կրնար, չեմ ուզեր... Ապրինք, հոգիս, ապրինք, հաւանութիւն տուր ապրելու... Մէկտեղ կը մեկնինք, եթէ կուզես... Եւ եթէ չես ուզեր, եթէ կը զզջաս անձնատուութեան այս ժամերուդ վրայ, լա՛ւ ուրեմն, պիտի հանդուրժեմ այդ սիրատանջումին. բայց կերդնում որ բնաւ բան մը չեղածի պէս պիտի ըլլայ և իմ կողմէս ոչինչ պիտի վրդովէ քու կեանքդ... Բայց օգնել քեզի որ մեռնիս, քեզի սպաննել, քեզի. ոչ, ոչ, ոչ, մի այլ ևս պահանջեր ադ ինչ... »

« Որքա՞ն ատեն խօսեցայ իրեն այսպէս և ի՞նչ ըսի տակաւին: Այլ չեմ գիտեր: Իր դէմքին վրայ կը լրտեսէի քաղցրիկ յոյզ մը, կնոջական տկարութիւն մը, մին ահնարիկ այն « այո » ներէն որոնք բերնին արտասանած « ոչ » ը կը հերքեն: Կը լուր, աչքերը վրաս յառած, որոնք այս անգամ աղէտաւոր հուրով մը կը բոցավառէին: Իր ձեռքերը քաշեր էր իմիններուս մէջէն, բազուկները խաչածեւած՝ կուրծքին վրայ, և իր մազերովը ամբողջովին փաթտուած, անպարտելի սոսկումով մը կարծես ինչ հեռացած, ըսաւ, երբ դադրեցայ իրեն պաղատելէ.

— « Ըսել է, չէ՞ք ուզեր խօսքերնուդ տէրը ըլլալ... »

— « Ոչ, » թոթովեցի, « չեմ կրնար... Չեմ կըրնար... Ըսածս չէի գիտեր ան ատեն... »

— « Ո՛հ, » ըսաւ անգութ արհամարհանք մը ունենալով իր գեղանի շրթունքին վրայ որ կը դողդողար: « Բայց ըսէ՛ք որ կը վախնաք կոր... Տուէ՛ք ինձ թոյնը... Ձեր խօսքը ետ կը դարձնեմ ձեզի... Մինակս պիտի մեռնիմ... Բայց ինծի այս թակարդին մէջը ձգել այսպէս... վա՛տ, վա՛տ, վա՛տ... »

« Ինչո՞ւ համար վեր վեր չնետուեցայ այդ թըրնամանքին ներքեւ, ինչո՞ւ համար ես ինքս ձեռք չառի թոյնին սրուակը, ինչո՞ւ համար իր առջեւը շրթունքիս վրայ չդրի գայն ըսելով իրեն. « Նայեցէ՛ք, վա՛տ մըն եմ ես... », չեմ հասկնար, երբ խորհիմ ադոր վրայ, երբ յիշեմ անողոք այն քամահրանքը որ դրոշմուած էր այն պահուն իր դէմքին վրայ: Պէտք է հաւտալ որ այդ վայրկենին իրօք, կը վախնայի, ես որ առանց դողալու կախաղան պիտի դիմէի հիմայ, ես որ երեք ամիսէ ի վեր գլուխս վտանգի դնելով լուրու քաջութիւնը ունեցայ: Բայց պատճառը այն է որ հիմայ գաղափար մը, ցրտօրէն, իմացակաւօրէն յղացուած կամեցողութիւն մը հաստատ կը բռնէ գիս, մինչդեռ այդ ահուելի տեսարանին մէջ, վերջին ամիսներուն և ներկայ ժամուն գերասուր զգայութիւններուն մէջտեղը հոգիիս բովանդակ ուժերուն մէկ շփոթութիւնը տեղի կունենար, և նստելով գորգին վրայ այն տեղը ուր ծնրադրեր էի, իբր թէ այլ եւս ոչ իսկ կենալու կարողութիւն ունենայի, գլուխս շարժեցի և ըսի. « Ոչ, ոչ: »

« Այս անգամ, ինքն էր որ չպատասխանեց: Տեսայ մէկ շարժուձեւով մը իր աղւոր մազերը ժողվելը, զորս վուրթով կազմուած հանգոյցի մը մէջ ուրբեց, հողաթափներուն մէջ՝ իր ոտքերուն տեղաւորելը և իր ձերմակ զգեստին մէջ փաթտուիլը: Նայուածքովը կարմիր ցուցազրով սեւ շիշը փնտռեց և չտեսնելով գայն սեղանին վրայ, դէպ ի դուռը դիմեց, յետոյ առանց իսկ գլուխը դարձնելու անյայտ եղաւ, նորէն արձակելով ադ սոսկալի բառը.

— « վա՛տ, վա՛տ... »

« Անկողնին առջեւ տապալած, որուն անկարգութիւնը միայն կը վկայէր ինծի թէ չէի երազած,

Թիւնը ալ աւելի կապարագոյն կերեւցնէր, Լիւսիէնի չարածճիւթիւններէն խոյս տալու համար գլխացաւ մը պատրուակելով, չորցած ու գրեթէ թուամած կոպերուն միջեւ տենդավառ աչքերով, հասկցայ որ շատ աճապարած էի հաւանական հաշտութեան մը վրայ յոյս դնելով: Բարեւեցի զայն: Այնպէս մի րրաւ որ ոչ իսկ բարեւիս պատասխանեց: Արդէն իսկ երեք անձնաւորութիւն կը ճանչնայի իր մէջը. գորովալի, փափուկ, կարեկիր արարածը, դեռատի խրաչուն աղջիկը, յափշտակուելու աւտիճան հրայրքոտ սիրուհին: Հիմայ, այդ աղնուական դէմքին վրայ կը գտնէի, արհամարհանքի էն ցուրտ, էն անթափանցելի դիմակը: Ո՛հ, վաղեմի ու սովորական այն բանաձեւը, աղնուական հպարտութիւն ըսուածը կրցայ ըմբռնել այդ պահուն, ինչպէս նաեւ ըմբռնել որ կարգ մը լուութիւններ մարդը կը մահապատժեն գլխուն իջնող երկաթին պէս: Այս տպաւորութիւնը այնքան դառն էր որ չկրցայ հանդուրժել անոր: Նոյն օրը իսկ, իր ճանբան սպասեցի, իր բերնէն խօսք մը առնելու համար, հոգ չէ որ նոր թշնամանք մը ըլլար այն, և այն պահուն՝ ուր իր սենեակը կը մտնէր ան, միջօրեալին վերջերը, ճաշէն առաջ հագուելու համար, իրեն մօտեցայ սանդուխին վրայ: Մէկդի ըրաւ ինծի անանկ սէզ գարժուձեւով մը, իր գողդոջուն բերնին վրայ անանկ դժնդակ, « Այլ եւս չեմ ճանչնար ձեզ, պարոն », մը, աչքերու անանկ գայրագին նայուածք մը ունենալով որ հոն մնացի առանց իրեն ըսելիք պարբերութիւն մը գտնելու: Դատած ու դատապարտած էր ինծի:

« Այո, դատապարտած էր: Այդ վճուին ենթարկուել, այնքան աւելի դժուար պիտի ըլլար ինծի, որքան արժանի էի անոր: Կարհամարհէ ըզիս մահուընէ

վախնալուս համար, եւ իրաւ սեւ փոսին հանդէպ ըզգացեր էի այդ վատ սարսուռը, երբ անոր՝ կուրծքիս վրայ հանգչիլը կը դիտէի: Անշուշտ իրաւունք ունէի ըսելու ինքնին որ միմիայն այդ վախը չպիտի կարենար կասեցնել զիս երկեակ անձնասպանութեան առջեւ, եթէ իրեն համար արգահատանք մը եւ խորհողի փառասիրութիւնս միացած չըլլային անոր: Բայց որո՞ւ հոգ: Անձնատուր եղած էր ան ինծի պայմանի մը տակ եւ ես այդ եղբրական պայմանին, նախ « Այո » եւ յետոյ « ոչ » էի պատասխանած: Լաւ ուրեմն: Ինչ որ դուք, սիրելիս վարպետ, արուի հըպարտութիւն կը կոչէք, այնքան հզօր է, եւ կին մը ճշմարտապէս վայելած ըլլալու, անոր թէ մարմինը, թէ հոգին, թէ զգացումները, թէ զգայութիւնները իւրացուցած ըլլալու իրողութիւնը այնքան կատարելապէս կը գոհացնէ այդ հպարտութիւնը որ Շարլօթին արհամարհանքին չարաչար ստորնացումը չէր հարուածեր զիս այնպէս որպէս ըրած էին ատենով, առաջին սիրայայտութենէն ետքը, իր լուութիւնը, դղեակէն հեռու իր փախուստը, իր նշանտուքը: Կարհամարհէր զիս, բայց իմն եղած էր ան: Թեւերուս, իմ այս թեւերուս մէջը եւ առաջինը ըլլալով գրկած էի զինքը: Այո, դժնդակօրէն տանջուեցայ, ցնորակոծ այդ գիշերէն, մինչեւ տունէն վերջնական մեկնումս: Այլ սակայն այդ ամատուան ցամաք ու ընկձեալ յուսահատութեան, ինքզինքս ամբողջովին անձկութեան մէջ թողելուն շնամանեցաւ այն: Էութեանս խորը կը պահէի, չեմ կարող ըսել երջանկութիւն մը, բայց յազեցած չեմ գիտեր ինչ մը որ հաստատ կը բռնէր զիս այս տաղնապին մէջ: Երբ Շարլօթ կանցնէր առջեւս, առանց նայելու ինծի այնքան որքան չէր նայեր սպասուորի մը հոնդ ձած մէկ առարկային,

հետեւ այդ որոշումը եղաւ, ինչ որ պարտ էր ըլլար: Ճշմարտութիւնը ամբողջապէս ըսած ըլլալու համար աւելցնեմ որ, Պ. տը Բլանին և կոմս Անտրէին մտաւորաւ ժամանումը զեկուցուած էր: Այս լուրը պիտի բաւէր, վերջապէս որոշումս տալու համար, եթէ երբէք տակաւին վարանքի մէջ ալ ըլլայի: Սիրոյս և հպարտութեանս այս կրկնակ ու չարաշուք դժբաղդութեանը մէջ, իրենց երկուքին ներկայութեանը, չէ, չէի ուզեր, չէի կրնար հանդուրժել: Ահա թէ ինչ որոշեցի: Մարքին խնդրած էր ինչ որ մինչեւ նոյեմբեր 15 կենամ: Տակաւին երեքն էր ադ ամսուն: Այդ աղէտալի 3 նոյեմբերին առտուն իմաց տուի որ մօրմէս քիչ մը վրդովիչ նամակ մըն էի առած, յետոյ նոյն օրը պատմեցի թէ գէշ հեռագիր մը ալ աւելի շատցուցած էր սիրտհատնումներս: Որով, հետեւեալ առտուն իսկ և կանուխէն Բլերմօն մեկնելու արտօնութիւն խնդրեցի Պ. տը ժիւսսաէն, աւելցնելով որ եթէ չվերադառնայի, բարեհաճէին սնտուկի մը մէջ դնել թողած առարկաներս և ինծի խրկել զանոնք: Այս բաները խօսեցայ Շարլօթին առջև ապահով ըլլալով որ անոր ճշմարիտ նշանակութիւնը պիտի կըրնար ըմբռնել ան. « Կերթայ կոր, այլ եւս չվերադառնալու պայմանով: » Կը կարծէի որ վերջնական այս բաժանումին լուրը պիտի յուզէր զինքը և այդ յոյզէն անմիջապէս օգուտ քաղել ուզելով, յանդգնեցայ իրեն նոր տուն մը գրելու, սա երկու տողերով միայն. « Յաւիտենապէս ձեռնէ բաժնուած ատենս, իրաւունք ունիմ ձեռնէ վերջին տեսակցութիւն մը խնդրելու: Ժամը տասնըմէկին ձեր սենեակը պիտի գամ: » Կուզէի որ առանց կարդալու չկարենար ինծի վերադարձընել զայն: Ադոր համար, բոլորովին բաց վիճակի մէջ դրի զայն իր մահճասեղանին վրայ, ինքզինքիս

ու իրեն կորստեան պատճառ ըլլալու վտանգը դիմադրուելով, եթէ երբէք սենեկապանուհին տեսնէր զայն: Ո՛հ, սիրտս ինչպէս կը զարնէր երբ ժամը տասնըմէկին հինգ մնացած, իր դուռին ճամբան բռնեցի, և ձևքս դռնփակին վրայ դրի, նիգր դրուած չէր: Ինծի կապասէր: Առաջին նայուածքով հասկցայ որ պայքարը խիստ պիտի ըլլար: Իր մռայլ դէմքը պէտք եղածէն աւելի յատակօրէն կըսէր որ ներքու պէտք եղածէն աւելի յատակօրէն կըսէր որ ներքու համար չէր որ թոյլատրած էր իմ գալուստս: Մութ գոյն կերպասէ, երեկոյթի իր զգեստն էր հագած և իր աչքերուն շողիւնը երբէք աւելի անքթիթ, աւելի անողոքաբար անքթիթ ու պաղ չէր եղած երբէք:

— « Պարոն, » ըսաւ դուռը գոցելուս պէս, երբ կեցեր էի անշարժ, « չեմ գիտեր թէ ինչ բուրու մտադրութիւն ունիք ինծի, և գիտնալ ալ չեմ ուզեր... տաղրութիւն ունիք ինծի, և թոյլատրեցի ձեր հոս Ձեզի մտիկ ընելու համար չէ որ թոյլատրեցի ձեր հոս գալը: Կերդնում, — և ես, իմ խօսքիս տէրն եմ, — որ եթէ քայլ մը առնէք դէպ ի առաջ և եթէ փորձէք ինծի խօսիլ, կը ձայնեմ և ձեզի դուրս նետել կուտամ գողի մը պէս... »

« Այս բաները արտասանած ատեն մտքը դրած էր ելեքտրական զանգակին կոճակին վրայ որ իր անկողնին սնարին մօտ դրուած էր: Իր ճակատը, իր բերանը, իր շարժումները, իր ձայնը անանկ հաստատամտութիւն մը կարտայայտէին որ ստիպուեցայ լռել: Շարունակեց -

— « Դուք, պարոն, ինծի երեք անարժան բան ընել տուիք... Առաջինը իրեն իբր չբմեղանք ունի սա պարագան որ, ես ձեզի վատաբարոյութեան մը կարող չէի կարծեր նման անոր զոր ի գործ դրիք դուք... Ատկից զատ պիտի կարենամ զայն քաւել, » աւելցուց կարծես ինքնիրեն խօսելով, « Երկրորդը.

անոր չքմեղացում չեմ փնտռեր... » Եւ իր դէմքը ամօթի հեղեղով մը ծիրաներփնեցաւ : « Ձեր այդպէս վարուելուն վրայ խորհիլը չափազանց անհանդուրժելի եղած է ինձի : Ձեր ինչ տեսակ մէկը եղած ըլլալուն նկատմամբ ուղեցի ապահով ըլլալ : Ուղեցի ճանչնալ ձեզի... Ըսած էիք ինձի որ ձեր օրագիրը կը բռնէիք... Ուղեցի կարդալ զայն... Եւ կարդացի... Ձեր սենեակը մտայ երբ դուք հոն չէիք : Ձեր թուղթերը խուզարկեցի : Կոտրեցի տետրակի մը վահոցը... Այո, ես ըրի՛ այդ բանը... Չարաչար պատժուեցայ կարդալով այն էջերը զորս կարդացի... Երրորդը... ըսելով զայն ձեզ, կը հատուցանեմ այն պարտքը զոր ստանձնած եղայ ձեզի հանդէպ երկրորդին պատճառով : Երրորդը... » և վարանեցաւ , « զիս համակող անակնկալ զայրագնումի մը մէջ , եղբորս գրեցի : Ամեն բան գիտէ ան : »

— « Ո՛հ , » պօռացի , « ձեր կորուստին պատճառ եղաք... »

— « Գիտէք թէ ինչ երդում ըրի , » ընդմիջեց . և ձեռքը՝ նորէն դրած գանգակին վրայ... « Լուեցէք... Այլ եւս կորուստիս պատճառ չեմ կարող ըլլալ , » շարունակեց , « և ոչ ոք այլ եւս ոչինչ պիտի կրնայ ընել , ինձի ի նպաստ կամ ընդդէմ : Այլ ալ պիտի գիտնայ եղբայրս , ինչպէս նաեւ տուած որոշումս : Նամակը վաղը առտու իրեն ձեռքը պիտի հասնի : Պարտքս էր ձեզ զայն իմաց տալ... , քանի որ ձեր կեանքին կապուած էք այնքան : Իսկ հիմայ գացէք տեսնեմ... »

— « Շարլօթ... , » աղերսեցի :

— « Եթէ մէկ վայրկեանէն դուրս չելնէք , » ըսաւ ժամացոյցին նայելով , « կը ձայնեմ : »

§ . 7 . Եգրակացուրիւն

« Եւ հնազանդեցայ : Հետեւեալ առտուն , ժամը վեցին դղեակէն մեկնեցայ էն չարաշուք նախազացումներուն մատնուած , ի դուր ինքզինքս համոզել փորձելով որ այդ տեսարանը անմիջական արգիւնք մը պիտի չունենար . որ կոմս Անտրէ բաւական շուտ պիտի հասնէր փրկելու համար զայն յուսահատական որոշումէ մը . թէ ինքն իսկ վերջին վայրկեանին պիտի վարանէր և կամ , ի՞նչ գիտնամ , անձանօթ միտի վարանէր և կամ , Գալով եղբօրը հաւանական վրէժխնդրութեան առջեւէն խոյս տալուն , ընկրկելուն , ոչ իսկ ըտպէ մը խորհեցայ այդ բանին վրայ : Այս անգամ նկարագրիս տիրացեր էի նորէն , անոր համար որ զիս կանգուն բռնող , քաջարթուն գաղափար մը կար ներսս , այլ եւս ոչ ոքի ձեռքով չնուստտանալու գաղափարը : Այո , եթէ խելայեղ աղջկան մը առջեւ , ու երջանիկ սիրոյն տկարութեանը մէջ , թուրութեան ժամ մը ունեցայ իսկ , նմանօրինակ թուրութեան ժամ մը պիտի չունենայի , էրիկնօրինակ մը սպառնալիքին հանդէպ ֆլէրմօն հասայ չարաշար տանջուելով անձկութեամբ մը որ երկար չտեսեց քանի որ իմացայ Օր . տը ժիւստաի անձնասպանութիւնը և քանի որ ձերբակալուեցայ անմիջապէս ետքը : Հարցաքննիչ դատաւորին առաջին խօսքերուն վրայ իսկ , ինքնիրենս վերակազմեցի , այդ անձնասպանութեան բոլոր մանրամասնութիւնները : Շարլօթ իմ գնած թոյնի սրուակիս մէջէն առած էր այնքան որքան բաւ կը համարէր ինքզինքը մեռցնելու համար : Այդ բանը ըրած էր , այն օրը իսկ ուր կարդացեր էր օրագիրս որուն վահոցը իրօք կոտրած գտայ : Ոչ իսկ ուշադրութիւն

էի ըբեր ատոր, հոգիս այնքան հեռու կը գտնուէր այդ ամուլ ծանօթագրութիւններէն, կասկածներս չգրաւելու համար, փոյթ տարած էր ջուր լեցնելու այդպէս շորթուած ժանաբնկոյզին քանակութեանը տեղ: Պատուհանէն դուրս նետած էր իր գործածած սրուակը, որովհետեւ ուզած էր որ իր հայրը ու մայրը իր եղբորմէն միայն իմանան իր անձնապան եղած ըլլալը: Ու ես որ այդ ահուելի տուամին վրայ ամեն ճշմարտութեան տեղեակ էի, ես որ կրնայի գէթ օրագիրս տալ անմեղութեանս իբր մէկ ենթագրութիւնը, ջնջեցի այդ օրագիրը, առաջին հարցաքննութենէս անմիջապէս ետքը, չուղեցի խօսիլ, ինքզինքս պաշտպանել, — այդ եղբօրը համար: Ըսի ձեզի որ, նուատացումներու բաժակը մինչեւ յատակը պարպած էի և ալ չէի ուզեր: Այդ անձը որուն այնքան նախանձեցայ տեսած օրէս ի վեր, այդ անձը որ հիմայ մեռեալը կը ներկայացնէ ինծի, և որ ամբողջ ճշմարտութեան գիտակ ըլլալով, ինքն ալ զիս անպիտաններուն անպիտանը կը նկատէ հարկաւ, չեմ ուզեր որ զիս բոլորովին արհամարհելու իրաւունքը ունենայ և չունի ալ: Չունի, որովհետեւ երկուքս ալ կը լսենք: Բայց լսելը, ինծի համար, գլուխս վտանգի դնել է, մեռեալին պատիւը փրկելու համար, և իրեն համար՝ անմեղ մը այդ պատուին զոհել է: Այս պահուս, մեր երկուքէն, ինչ որ չեմ ուզեր ինքզինքս պաշտպանել Շարլօթի դիակին ետին ապաստանելով, և իրմէն՝ որ իր քովը ունենալով այն նամակը ուր իր անձնատպանութիւնը կիմացնէ ան իրեն, գաղտնի կը պահէ գայն, իր քրոջը սիրահարէն վրէժ լուծելու համար, թոյլ տալով որ իբր մարդասպան դատապարտեն գայն, ո՞րն է քաջը: Ո՞րն է աղնուականը: Այն գիշերը՝ ուր Շարլօթ անձնատուր եղաւ ինծի, իմ ունեցած տկարու-

թեանս բովանդակ ամօթը, — եթէ երբէք ամօթ կար, — կը ջնջեմ, ինքզինքս չպաշտպանելով, և այս վերջին սոսկալի օրերուն իբր փոխարինութիւն մը, հպարտութեան հեշտանք մը կը գտնեմ, անմիջապէս ինքզինքս չսպաննելուս և մահուընէն այսքան չարչարանքներու մոռացում մը չխնդրելուս մէջ: Պէտք է որ կոմս Անտրէ, ինքն ալ, իր վատաբարոյութիւնը ի գործ դնէ մինչեւ վերջին պահը: Ինք որ անմեղ մը ըլլալս գիտէ, ինք որ անմեղութեանս ապացոյցը ունի, եթէ միշտ լռէ և ես դատապարտուիմ, լա՛ւ, այն ատեն, ժխտատա - Ռանսոնները ոչինչ պիտի ունենան մեղաբերելու համար ինծի, և իրարու առնելիք տալիք չենք ունենար: Այլ սակայն ամեն բան ըսի ձեզի, յարգելի, սիրելի վարպետ, էութեանս խորքը ու յետնախորքը բացի ձեզի, և այս գաղտնիքը ձեր պատուին կը վստահիմ շատ լաւ գիտնալով թէ ինչ տեսակ մարդու է որ զիմում կընեմ, առանց իսկ պնդելու այն խոստումին վրայ զոր համարձակեցայ պահանջել ձենէ, այս տեսրակին առաջին էջին մէջ: Բայց որպէս կը տեսնէք, այս լռութիւնը կը հեղձէ ինծի. կը հեղձէ ինծի նաեւ այն բեռը զոր միշտ, միշտ ունիմ հոս, վրաս: Ամեն բան մէկ բառով և զգայութեանս պատշաճեցնելով ըսեմ որ խղճախայթը կը հեղձէ ինծի: Հասկցուելու, մխիթարուելու, սիրուելու պէտք ունիմ. թող ձայն մը մեղքնայ ինծի և ըսէ ինծի խօսքեր որոնք ցրեն ուրուականները, հալածող, չարչրկող ուրուականները: Այս էջերը սկսած ատենս, մտքիս մէջ հարցումներու ցուցակ մը շինած էի զորս կուգէի ձեզի ներկայացնել, վերջաւորութեանը մէջ: Մեծամտութիւնը ունեցեր էի կարծելու որ պիտի կրնայի պատմութիւնս վիպել ձեզի, այնպէս որպէս դուք հոգերանալիս ձեր խնդիրները կը բացատրէք ձեր

գրքերուն մէջ զորս այնքան կարդացած եմ և ի վերջոյ ուրիշ բան չեմ գտներ ձեզի ըսելու բայց եթէ յուսահատական De profundis! մը:

Գրեցէք ինձի, սիրելիս վարպետ, ուղղավարեցէք զիս: Քաջալերեցէք զիս այն վարդապետութեան մէջ որ իմն եղաւ, որ իմն է տակաւին, տիեզերական անհրաժեշտութեան այն համոզումին մէջ, որ կը տրամադրէ որ նոյն իսկ մեր էն ատելի, էն աղէտալի գործքերը, նոյն իսկ հրապուրանքի այս պաղարիւն ձեռնարկութիւնը, նոյն իսկ մահուան դաշինքին հանդէպ իմ տկարութիւնս, կապակցութիւն ունենան անհուն տիեզերքին օրէնքներուն ամբողջութեանը հետ: Ըսէք ինձի որ հրէշ մը չեմ ես, որ հրէշ ըսուած բան չկայ, որ դուք՝ գերագոյն այս տագնապէն ելնելէս ետքն ալ, նորէն պատրաստ պիտի ըլլաք զիս իբր ձեր աշակերտը, ձեր բարեկամը ընդունելու: Եթէ բժիշկ մը ըլլայիք դուք և հիւանդ մը գար իր վէրքը ցոյց սքալու ձեզի, մարդասիրաբար պիտի դարմանէիք զայն: Դուք ալ բժիշկ մըն էք, հոգիներու մեծ բժիշկ մը: Ո՛հ, իմ վէրքս շատ խորունկ բացուած, շատ արիւնոտ է: Կը պաղատիմ, բառ մը որ ամոքէ զայն, բառ մը, միակ բառ մը և յաւիտենապէս ձեզ պիտի օրհնէ, ձեզի հաւատարիմ:

« ՌՕՊԷՐ ԿՐԷՍԼՈՒ »

Ե.

ԴԱՂԱՓԱՐԱՅԻՆ ՏՈՒԱՅՏԱՆՔՆԵՐ

Ամիս մը անցեր էր այն օրէն ի վեր ուր Ռօպէր Կրէսլուի մայրը, Կի տը լա Պրօս փողոցին մենարանը բերեր էր տարօրինակ այն ձեռագիրը՝ զոր կարդալու այնքան վարանած էր Ատրիէն Սիքսթ: Եւ այդ չորս շաբաթներէն ետքը, փիլիսոփան այդ ընթերցումին իրեն բռնազղած խռովքին այն սատիճան ենթակայ կը մնար որ զինքը շուրջպատող խոնարհ երեւորթները (compare) նշմարած էին զայն: Հիմայ յարատեւ խորհրդակցութիւններ կը կատարուէին Օր. Դրաբնառի և Քառագոնէններուն միջեւ, կաշիի հոտով սուղի այն խցիկին մէջ ուր հաւատարիմ սպասուհին եւ տրամախոհ դռնապանները անվերջ կերպով կը վիճարանէին, անհեթեթ այն փոփոխութեան պատճառին վրայ որ առաջ եկած էր հռչակաւոր վերլուծողին կերպերուն մէջ: Դուրս ելնելու ու վերադառնալու այն հիւանալի, այն ինքնաշարժիկ կանոնադրութիւնը որուն չնորհիւ տասնը հինգ տարի կենդանի քրօնօմէթը մը եղած էր Սիքսթ, Բուսարանական պարտէզին բովանդակ այդ թաղին համար, յեղա-

կարծօրէն տենդոտ ու անբացատրելի անձկութեան մը փոխակերպուած էր : Տիկին կրէստուի այցէն ի վեր , փիլիսոփան կերթեւեկէր սաստկայոյզ մարդու մը պէս , որ չկրնար մէկ տեղ մը կենալ , որ պտոյտի ելնելուն պէս , տուն գալ կուզէ , և տուն եկածին պէս , չկրնար սենեակին մէջ կենալու հանդուրժել : Փողոցին մէջ , փոխանակ քաղելու մեթոտաւոր այն գնացքով որ կատարելապէս հաւասարակչուած ջրային մեքենայ մը կը բացայայտէ , կաճապարէր , կը կենար , կը շարժուողէր , կարծես ինքզինքին հետ վիճարանելով : Այդ ջրագրգռութիւնը ալ աւելի տարօրինակ նշաններով ի յայտ կուգար : Օր . Դրարնառ պատմած էր Քառօսնէ ամուսիններուն որ իր տէրը առտուան ժամը երկուքէն կամ երեքէն առաջ բնաւ չէր պառկեր հիմայ .

— « Եւ այդ՝ ոչ թէ աշխատելու համար . » կը պնդէր ազնիւ աղջիկը , « քանի որ կը քալէ ու կը քալէ . . . Նախ , կարծեցի որ հիւսնդ է : Ելայ գացի իրեն հարցնելու որ խմելու դեղ մը կուզէ՞ր արդեօք . . . Ինք որ այնքան քաղաքավար , այնքան քաղցրաբարոյ է որ իրաւամբ ուսեալ մարդ մը ըլլալուն չես կրնար տարակուսիլ , ճշմարիտ վայրենիի մը պէս վախեց ինձի . . . »

— « Հապա ես որ անցեալ օր , » կը պատասխանէր մայր Քառօսնէ , « տեղէ մը վերադարձած ատենս տեսայ անոր սրճարան մը նստած ըլլալը . . . Աչքերուս չէի հաւատար . . . Հոն էր , ապահիներուն ետին լրագիր կարդալու զբաղած . . . Եթէ չճանչնայի զինքը վախնայի պիտի . . . Տեսնելու էիք այդ դէմքը , ծալծալ այդ ճակատը և այդ բերանը . . . »

— « Սրճարան . . . » կաղաղակէր Օր . Դրարնառ : « Գրեթէ տասնըվեց տարի է որ իր քովն եմ և մէկ անգամ մը իսկ անոր լրագիր բանալը չեմ տեսած . . . »

— « Այդ մարդը , » եզրակացուց հայր Քառօսնէ , ունի ցաւ մը որ իր արիւնը տակնուվրայ կընէ կոր . . . Եւ ցաւը , օրիորդ Մարիէթ , ինչպէս կը տեսնէք Ասեղախի տակաւ ըսուած բանին կը նմանի , յատակ չունի . . . Իրողութիւնը այն է որ այս բաները դատաւորին գործէն և սեւերով կնկան այցելութենէն սկսան . . . Գիտէ՞ք ինչ կը մտածեմ կոր : Թերեւս մանչ մը ունի տեղ մը որ դէչի դարձած է . . . »

— « Տէ՛ր Յիսուս , » կը բացագանչէր Մարիէթ , « ինք , տղայ ունենայ : »

— « Բայց ինչո՞ւ չէ , » կը յարէր դռնապանը , ակնոցին ետեւէն աշխոյժ նայուածք մը քթթելով . « ընդունելով հանդերձ որ , իր երիտասարդութեանը ատեն չէ կրցած ուրիշ որ և է մէկու մը պէս ուսուսեղ . . . Դուն , սինլքոր , եթէ ըլլայիր պիտի ուզէիր երթալ խեղկատակութիւններդ ընելու համար . . . , » կը շարունակէր իր աքաղաղին ուղղելով խօսքը որ կտորներուն մէջը կը պտակէր , պզտիկ կոչեր արձակելով , անցած ատենը կոճակներ յափշտակելով և իր կատարը ցնցելով : Ֆերտինանը միայն դիտելով , Քառօսնէ մինչեւ անգամ Բարիդեան զրախօսի իր հետաքրքրութիւնները կը մոռնար : Ֆերտինան անոր ուսին վրայ կը ցատքէր և հոն կը կենար անշարժ , մինչդեռ իր տէրը մուրճը կառնէր և կաղապարի մը վրայ հաստատուած ներբան մը կը գամէր , իր միեւնոյն ցնծալի բացագանչութիւնը մրմուռով .

— « Անասո՞ւն է թէ ոչ մարդ է . . . Չէ . . . Ըսէք տեսնեմ . . . »

Յետոյ սարսափէ բռնուած Օր . Դրարնառին կը հաղորդէր այն զրոյցները որոնք խեղճ Պ . Սիքսթին վրայով կը պտտէին Լիննէ փողոցին ստորնայարկերուն մէջ , սովորութիւններու այդ ակներեւ փոփոխու-

թե՛նէն ի վեր: Բոլոր չար լեզուները կը միանային դատաւորին կոշնագրին վերագրելու համար փրկիտ֊ փային արդի խոռովքը: Լուսցարարուհին կը պնդէր Պ. Սիքսթի մէկ « հայրենակից » էն խնացած ըլլալ որ անոր ունեցած ինչքը ծագում առած էր աւանդէ մը զոր իր հայրը չարաչար գործածած էր և զոր ետ տարու հարկադրուած էր ինք: Մտագործը իրեն ականջ կախողին կը պատմէր որ գիտունը կարգուած էր և իր կինը եկած էր իրեն վրայ սոսկալի յարձակում մը ընելու և դատ բացած էր անոր դէմ: Ածխավաճառը ծածկապէս հասկցուցած էր որ պատուական մարդը, եղբայրն էր չարագործի մը որուն Քամբի կեղծա֊ նունին տակ գլխատումը տակաւին սամկական ուղեղները կը շարչրկէր այդ պահուն:

— « Այլ եւս անոնց պիտի չերթամ, » կը հեծէր Օր. Գրաբնառ. « Աստուած իմ. կարելի՞ բան է աղ տեսակ չարախօսութիւններ երեւակայել: »

Ու խեղճ աղջիկը կը հեռանար խցիկէն, բոլորովին մորմոքած: Այդ բարձրահասակ խոշոր արարածը, հակառակ իր յիտունըհինգ տարիներուն՝ եզի մը պէս ուժով, որ գեղջուկ մնացած էր իր խոշոր ոտնամաններով, իր խի օղահիւսած կապոյտ բուրդէ գուլպաներով և իր սեղմ վարսամկոփին վրայ անցուած գըլխանոցով, իր տիրոջը համար կղզար գորով մը որ հզօր էր անոր համար մանաւանդ որ, իր աննենդ ու պարզ բնութեան զանազան տարրերը կը միանային անոր մէջ: Կը յարգէր զայն իբր Պարոնը, իբր դաստիարակեալ այն անձը, որուն նկատմամբ գիտէր որ լրագիրները յաճախ խօսած էին: Ծերուկ ամուրիին վրայ, որ բնաւ իր հաշիւները չէր քններ և զինքը տանտիրուհիի պէս ազատ կը թողուր բնակարանին մէջ, կը գուրգուրար իր դիւրհանգստին և իր ծեր

օրերուն եկամուտներուն համար իբր սպահով աղբիւր մը: Վերջապէս, ինք, հաստոյժ ու կորովի, պաշտպան կը կանգնէր տկարակազմ, գրեթէ ճուղած, և այնքան պարզուկ այն արարածին, որպէս կրսէր ինք, զոր տասը տարու տղայ մը պիտի կրնար խաբխրել... Որով նմանօրինակ չարախօսութիւններ կը վիրաւորէին զինքը իր հպարտութեանը մէջ, ինչպէս որ միեւնոյն աստէն գիտունին բնաւորութեան այնքան յեղակարծ փոփոխումը, նուազ հանգստաւէտ կը դարձնէր իրենց ներքին կեանքը: Ճշմարիտ խանդաղատանքով մը կը սրտատանջուէր իր տիրոջը գրեթէ բնաւ չուտելուն ու չքնանալուն համար: Կը տեսնէր անոր տրտում, մտահոգ, հիւանդ վիճակը և չէր կրնար դուարթացնել զայն, ոչ ալ նոյն խի այդ յարաճուն մեղամաղձոտութեան և այդ մտայուզութեան շարժառիթը գուշակել: Ի՛նչ եղաւ երբոր մարտ ամսուն մէկ միջօրեաքին Սիքսթ, ժամը հինգին վերադարձաւ դուրսը նախաձաշելէն ետքը, և ըսաւ.

— « Պայուսակը ի՞նչ վիճակի մէջ է, Մարիէթ: »

— « Ձեմ գիտեր պարոն, » պատասխանեց աղախինը: « Իր քովը մտնելէս ի վեր, պարոնը գործածած չունի զանիկա... »

— « Գացէք փնտռեցէք, » ըսաւ փրկիտփան:

Աղջիկը հնազանդեցաւ: Գնաց բերաւ ձեղնախորշէ մը որ թէ իբր շտեմարան և թէ իբր փայտանոց կը ծառայէր միանգամայն, փոշոտ կաշիէ սնուկիկ մը, ժանգոտած և առանց բանալիի կղպանքներով:

— « Շատ աղէկ, » յարեց Պ. Սիքսթ. « ատոր գրեթէ նման ուրիշ մը գնեցէք անմիջապէս և դրէք մէջը ինչ որ հարկ է ձանրորդելու համար... »

— « Պարոնը կը մեկնի՞ կոր, » հարցուց Օր. Գրաբնառ.:

— « Այո, » ըսաւ փիլիսոփան, « մէկ քանի օրուան համար... »

— « Բայց, պարոնը պէտք եղածը չունի, » պընդեց ծերուկ աղախինը, « Պարոնը չկրնար երթալ ասանկ, առանց ճանրորդութեան ծածկոյցի, առանց... »

— « Առէ՛ք ինչ որ պէտք է, » ընդմիջեց փիլիսոփան, « և աճապարեցէ՛ք, ժամը իննին կառախումբով պիտի մեկնիմ: »

— « Ես ալ արդեօք պիտի ընկերանամ՞ պարոնին... »

— « Չէ, պէտք չկայ, » ըսաւ Սիքսթ. « օն, ժամանակ չունիք... »

— « Միայն թէ ինքզինքը տեղ մը երթալ մեռցընելու միտք չունենայ... » ըսաւ Քառօսնէ, երբ Մարիէթ, խցիկ իջնելով, պատմեց իրեն այս նոր պատահարը, որ այս պզտիկ թաղին մէջ գրեթէ այնքան տարօրինակ էր որքան պիտի ըլլար եթէ փիլիսոփան իմաց տուած ըլլար որ պիտի կարգուի:

— « Ո՛հ, » ըսաւ աղախինը, իր գաղափարին հետեւելով, « գէթ մինակ ինձի՛ հետը առնէր... Նոյն իսկ ծախքը գրպանէս կընէի երթալու համար... »

Այս աղաղակը որ վսեմ էր սպասուհի ըլլալու համար Արտէշէն եկած արարածի մը բերնին մէջ, որ գիտունին հին ուրտէնկոթներէն իրեն աւտնին տատատոկներ շինելու աստիճան խնայող էր, ամեն վերլուծումէ աւելի աղէկ պիտի սպացուցանէ թէ այս խոնարհ մարդերուն, ինչ անհանգստութիւններ կը ներշնչէր, այդ մարդուն մէջը տեղի ունեցող փոփոխութիւնը, որ յիրաւի, իրեն համար ահուելի՝ բարոյական տագնապ մը կանցընէր: Չգիտնալով որ զինքը կը դիտեն, թոյլ կուտար որ տեսնեն անոր բովանդակ ներգործութիւնը իր ամենադոյզն շարժումներուն ինչպէս

նաեւ իր գէմքին գիծերուն մէջ: Իր մօրը մահէն ի վեր այդքան դժնդակ ժամեր չէր անցուցած, և այն ատեն անդարձ բաժանումին բզնագրած վիշտը զուտ զգայական էր գէթ. մինչդեռ Ռօպէր կրէսլուի յիշատակարանին ընթերցումը մէկէն հարուածած էր փիլիսոփան, իր էութեանը նոյն իսկ կեդրոնին մէջ, իր գոյութեան միակ պատճառին, իմացական այդ կեանքին էն խորքին մէջ: Այն պահուն ուր հրաման կրնէր Մարիէթին որ պայուսակը պատրաստէ իր մեկնումին համար, զարհուրանքով այնքան համակուած էր որքան այն գիշերը ուր գաղտնասացութիւններու այդ տեսրակը կը թղթատէր: Պակուցեալ այդ զարհուրանքը սկսած էր, այն պատմութեան առաջին էջերէն ուր հոգիի եղեռնական մոլորանք մը ուսումնասիրուած էր, հպարտութեան ու ամօթի, լրբութեան ու անբժութեան, վատաբարոյութեան ու գերիվերութեան անանկ խառնուրդով մը ցուցադրուած: Մեծ հոգեբանը գողացած էր պատահելով այն պարբերութեան ուր Ռօպէր կրէսլու, ինքզինքը այնքան սերտ որքան անխոզելի կապով մը իրեն կապուած ըլլալը կը յայտարարէր, և դողացած էր նաեւ այս եղական վերլուծումին մէջ՝ իր անունին ամեն մէկ վերջիշումին, իր գործերէն մէկուն ամեն մէկ վկայարբերութեան որ ամենագաղչելի հրապուրողին իրաւունք կուտար ինքզինքը անոր աշակերտը կոչելու: Սոսկումէ ու հետաքրքրութենէ բաղկացած կախարհանք մը բռնադատած էր զինքը մէկ շունչով մինչեւ ծայրը կարգալուկենսագրական այդ հատուածը որուն մէջ իր գաղափարները, իր սիրական գաղափարները, իր Գիտութիւնը, իր սիրական Գիտութիւնը երեւան կուգային այնքան ամօթալի գործերու խառնուած: Ո՛հ, երանի՛ թէ խառնուած ըլլային միայն: Բայց ոչ, Ռիօմի ամ-

բաստանեալը, այդ գաղափարները, այդ գիտութիւնը կը մատնանշէր իբր շքմեղացում, իբր պատճառ էն հրէշային, էն ինքնահաճ վատթարացումին: Սիքսթ քանի կը յառաջանար ձեռագրին ընթերցումին մէջ, իրեն անանկ կուգար որ, իր ներքին անձէն պատիկ մաս մը կը պղծուէր, կապահանէր, կը փտախտանար, ինքզինքը ա՛յնքան կը վերագտնէր այդ երիտասարդէին մէջ, բայց « ինքզինք » մը որ կցուած էր աշխարհի վրայ իր էն խորշած զգացումներուն, չէր գիտեր ինչ գաղտնի կապով մը: Որովհետեւ նշանաւոր այդ փիլիսոփային մէջ, խղճմտանքի սուրբ կուսութիւնները անեղծ կը մնային և մտաւոր յանդուգն ոչնչականին ետին, աննենգ մարդու ազնիւ սիրտը կսքօղուէր յար: Հոն, այդ անեղծ խղճմտանքին, այդ անթերի պարկեշտութեան մէջ էր որ դրուժան դատարակին վարպետը ինքզինքը յանկարծ յօշուած կզգար: Այդքան ցածօրէն յառաջ վարուած հրապուրանքի մը, այդքան սեւ մասնութեան մը, այդքան մեղաւաղձիկ անձնասպանութեան մը չարաշուք այդ պատմութիւնը էն ահուելի տեսիլքին հետ կը դէմընդդիմէր զինքը: այսինքն իր ներգործող ու ապականող մտածումին տեսիլքին հետ, ինք՝ որ կամաւոր հրաժարումի մէջ և զգայարբութեան ամենօրեայ տեսլականով մը ապրած էր: Ռօպէր կրէսլուի բովանդակ սիրարկածը, իր գրքերը կը ներկայացնէր իրեն իբր քստմնելի հպարտանքի մը և գձուձ հեշտագայութեան մը մեղսակիցները, ինք՝ որ հոգեբանութեան օգտին համար միայն աշխատած էր, իբր համեստ գործաւոր աշխատանքի մը՝ զոր օգտակար կը կարծէր, և ինք՝ որ էն խիտ ձգնողականութեան մէջ աշխատած էր թոյլ չտալու համար իր վարդապետութեանց թշնամիներուն որ իր օրինակը՝ իր սկզբունք-

ներուն դէմ՝ գործածեն: Այդ տպաւորութիւնը այնքան բուռն եղաւ որքան յեղակարծ: Յոյժ բարեսիրտ բժիշկ մը նմանօրինակ անձկութիւն մը պիտի զգար եթէ, հիմնած ըլլալով դարմանի մը տեսութիւնը, իմանար որ իր ներքին բժիշկներէն մէկը փորձած է անոր կիրարկումը և որ հիւանդանոցին ամբողջ մէկ սրահը հոգեվարքի մէջ ինկած է: Չարիք գործել, գիտնալով և ուզելով, շատ դառն է մարդու մը համար որ իր գործքերէն աւելի կարժէ: Բայց երեսուն տարի զոհել գործի մը, հաւատալ այդ գործին օգտակարութեանը, դայն յառաջ վարել անկեղծօրէն, պարզմտօրէն, իբր նախատական՝ մերժել կրքոտ մրցակիցներու անբարոյականութեան անբաստանութիւնները, բնաւ իր մտքին վրայ չտարակուսելու ձգտիլ և յանկարծ, շանթահարիչ յայտնութեան մը լուսովը անհերքելի ապացոյց մը ձեռք անցնել, նոյն իսկ կեանքին չափ իրական ապացոյց մը թէ այդ գործը հոգի սփռուէր աշխարհի ամէն կողմը, — ո՛հ, ի՛նչ դժնդակ ցնցում և ի՛նչ դժնդակ վէրք, նոյն իսկ եթէ ժամ մը միայն տեսէ այդ ցնցումը և ընդհուպ գոցուի այդ վէրքը:

Յեղաշրջական ամեն խորհողներ ունեցած են այդ անձկութեան ժամերը: Բայց շատերը շուտ կանցընեն զանոնք: Ահա թէ ինչու: Քիչ անգամ կը պատահի որ մարդ մը գաղափարներու պայքարին մէջ նետուած ըլլայ, առանց շուտով իր նախընծայ անկեղծութիւններուն գերասանը ըլլալու: Իր գեբը կը շարունակէ մարդ: Կուսակիցներ կուենայ և մանաւանդ շատ շանցած, կեանքին հետ շփումին շնորհիւ կը համնի գրեթէին այն իմացումին որ իբր անխուսափելի ըն-

գունել կուտայ մեղի մեր տեսլականին մէկ որոշ նուա-
 գումը: Կըսենք որ հոս չարիք կը գործեն: Հոն բա-
 րիք. և երբեմն կըսենք որ ասով հանդերձ աշխարհ
 և մարդիկ միշտ այսպէս պիտի երթան: Ատրիէն Սի-
 քըսթի մէջ անկեղծութիւնը չափազանց ամբողջական
 էր, նմանօրինակ պատճառաբանութիւն մը կարելի
 ըլլալու համար: Ինք, ոչ դեր ունէր կատարելու, ոչ
 ալ հաւատարիմներ խնայելու: Առանձին էր: Իր փի-
 լիտփայութիւնը ու ինք, միութիւն կը կազմէին, և
 այն իրաւախօսութիւնները որոնք կընկերանան ամեն
 մեծ համբաւի, ոչինչ հերձուտած էին գիտունի խրատող
 ու խորխոր իր ազուր հոգիին մէջ: Պէտք է աւելցնել
 որ իր կատարեալ աննենդութեան շնորհիւ, ընկերու-
 թեան մէջէն, առանց զայն տեսնելու, անցնելուն ե-
 ղանակը գտած էր: Կը նշմարէր այն կիրքերը զորս
 նկարած էր, այն ոճիրները զորս ուսումնասիրած էր.
 նման այն անձնաւորութիւններուն զորս բժշկական
 գննութիւններ կը մատնանշեն, « Ա. . . . , 35 տարու . . . ,
 արհեստ՝ այնինչ . . . , ամուրի . . . » Եւ պարագային
 ցուցադրութիւնը կը պարզուի, առանց մանրամաս-
 նութեան մը, որ անհատականին զգայութիւնը տայ
 ընթերցողին: Սա ալ ըսենք որ կրքերու խտածիչդ
 տեսագէտը, կամքին նրբախիղճ վերլուծողը, երբէք
 դէմ առ դէմ չէր գննած միտք և ոտկորէ արարած մը.
 այնպէս որ Ռօպէր կրէսլուի յիշատակարանը միմիայն
 իր պարկեշտ մարդու խղճմտանքին չէր որ կը խօ-
 սէր: Պիտի կծէր և կը կծէր փիլիսոփային երեւա-
 կայութիւնը այնպէս որպէս արեւուն պայծառութիւնը
 կը կծէ, աչքին վարագործին վրայ գործողութիւն ե-
 ղած հիւանդի մը բիբը: Այդպէս, այդ առաջին ըն-
 թերցումին յաջորդող ութը օրերուն մէջ, յարատեւ
 լլիւմ մը ունեցաւ կարծես և այդ լլիւմը՝ բարոյա-

կան կսկիծը աւելցուց, տեսակ մը Ֆիլիքական նե-
 դութեամբ կրկնապատկելով զայն: Մտատեսիլքներ
 կիրարկող այդ ուղեղը, բացայայտ ու թանձրացած
 մղձաւանջի մը շրջապնդող գրկախառնումին կենթար-
 կուէր: Հոգեբանը կը տեսնէր իր չարագուշակ աշա-
 կերաը, այնպէս որպէս տեսած էր հոն, այդ միեւնոյն
 սենեկին մէջը, իր ոտքերը գրած այդ միեւնոյն գոր-
 գին վրայ, իր բագուկը կրթնցուցած այդ միեւնոյն
 սեղանին վրայ, որ կը շնչէր ու կը շարժէր: Թղթին
 վրայ գրուած բառերուն ետին կը լսէր քիչ մը խուլ
 այն ձայնը որ սա սոսկալի պարբերութիւնը կարտասա-
 նէր. « Այնքա՛ն խանդագին, այնքա՛ն լիութի ապրեցայ
 ձեր մտածումին հետ, ձեր մտածումով . . . » Եւ խոստո-
 վանանքին բառերը փոխանակ ցուրտ մեղանով՝ ան-
 շարժ թղթին վրայ գրուած պարզ գիրեր մնալու, կո-
 գեւորուէին այսպէս խօսքեր կազմելով, որոնց ետին
 էակի մը ապրիլը կղզար: « Ո՛հ, » կը խորհէր երբ
 շատ հզօր ըլլար այդ պատկերը, « Ինչո՞ւ համար մայրը
 ինձի բերաւ այս տետրակը: » Շատ բնական էր որ
 թշուառ կիւնը, իր տղուն անմեղութիւնը ապացուցա-
 նելու իր խօլ անձկութեանը մատնուած, բռնաբարած
 ըլլար այդ աւանդը: Բայց ոչ. տարակոյս չկայ որ
 Ռօպէր խաբած էր զայն, այն կեղծաւորութեան շնոր-
 հիւ որուն համար թշուառականը կը պարծենար, իբր
 հոգեբանական յաղթանակ մը . . . Երիտասարդին դէմ-
 քին զգայախաբող յաճախումը միայն, կը բաւէր Ատ-
 րիէն Սիքսթը տակնուվրայելու համար: Երբ անոր
 մայրը « Դուք գլխէ հանեցիք իմ տղաս . . . » պօ-
 ռացեր էր, գիտունի իր հանդարտութիւնը հազիւ
 թէ պգածուած էր: Նմանապէս արհամարհանքով միայն
 պատասխաներ էր ձերուկ թիւստի ամբաստանու-
 թիւններուն զորս դատաւորը կրկնէր էր և այս վերջ-

նոյն՝ բարոյական պատասխանատուութեան վրայ գրուցած պարբերութեան: Արդարութեան պալատէն ո՛րքան անդորր, նոյն խակ շահագրգռուած ու գրեթէ զուարթ դուրս ելեր էր: Եւ հիմայ այդ արհամարհանքը, անյայտ եղած էր իր մէջէն, այդ հանդարտութիւնը ընկճուած էր և ինք՝ ամեն անջատում ժխտողը, ինք՝ այն բաղդակրօնը (fataliste) որ առաքինութիւնը ու մոլութիւնը կը տարբաղադրէր կազմը ուսումնասիրող բնալոյծի մը վայրագութեամբը, ինք՝ տիեզերական մեքենականութեան խիղախ մարգարէն, որ մինչեւ այդ պահը միշտ կատարեալ ներդաշնակութիւն ունեցած էր իր սրտին ու իր մտքին միջեւ, կը տառապէր տուայտումով մը որ իր համօրէն վարդապետութիւնները կը հակասէր. — Խղճախայթե՛ր ունէր, ինքզինքը պատասխանատու կզգար:

Նախնական սաստկայուզութեան այս ութը օրերէն ետքը միայն, երբ յիշատակարանը կարգաց ու նորէն կարգաց, այնպէս որ կրնար անոր ամեն պարբերութիւնները բերնուց ըսել, սրտին ու մտքին այդ բաղխումը յտակուեցաւ Ատրիէն Սիքսթին մէջը և փիլիսոփան փորձեց հակազդել: Փետրվարի, գարնան պէս մեղմ այդ վերջապահին՝ մէկ միջօրեաքին կը շըրջագայէր ան բուսաբանական պարտէզին մէջ: Նստաւ նստարանի մը վրայ, իր սիրական այն ծառուղիին մէջ որ Պիւֆֆօն փողոցին երկայնքը կը տարածուի, և յօդացաւոտ հսկայի մը մասնէրուն պէս հանգուցաւոր ոտեր ունեցող Վիրթինիի աքսախաի մը տակ, որ երկաթէ յենացուպերով մայթուած և պատի մը պէս գաճանխութերով հիւսուած էր: Հոգեքանութիւն Աստուծոյն հեղինակը կը սիրէր ամեն բուսահիւթէ զրկուած այդ հին կոճղը, ազդագրին վրայ արձանագրուած այն թուականին պատճառով որ խեղճ

ծառին քաղաքային վիճակը կը սահմանէր... « 1632ին տնկուած... », Հազար վեց հարիւր և բեսուն երկու: Սրինօղայի ծննդեան թուականը: Այդ օրը, ժամը երկուքին ատենները արեւը շատ մեղմ էր և այդ տպաւորութիւնը շրջագայողին ջիղերը թուցուց: Իր տպաւորութիւնը շրջագայողին կերպով, և ախորժ չորս բոլորը նայեցաւ մտացիր կերպով, և ախորժ զգաց հետեւելով երկու տղաքներու ընթացքին որոնք կը խաղային իրենց մօրը քով: Փայտէ թիերով աւազ կը ժողվէին երեւակայական տուն մը շինելու համար: Միջոց մը, երկուքէն մէկը, ոտքի ելաւ խիստ շարժուած ելով մը և գլուխը զարկաւ իր ետին գտնուող ժուճեւով մը և զլուխը զարկաւ իր ետին գտնուող նստասեղանին: Շատ ցաւած ըլլալու էր, վասնզի իր պղտիկ դէմքը կսկիծի ծամածուծեան մը մէջ կծկեցաւ և արցունք թափելէ առաջ, ունեցաւ, մէկ քանի լոպէի հեղձուկ այն լուծիւնը որ տղայոց հեծկըլտուքները կը կանխէ: Յետոյ, կատաղի մուկներութեան նոպայի մը մէջ, դարձաւ նստասեղանին որուն կատաղօրէն իր գոց բռունցքով հարուած մը տուաւ:

— « Խեղճ Գօնսթանս, » ըսաւ մայրը ցնցելով զայն և անոր աչքերը սրբելով. « օն, խնջէ, » և քիթը սրբեց. « Եթէ փայտի կտորի մը դէմ բարկանաս գէշ չըլլար, շահաւոր կեղնես... »

Այս տեսարանը զբոսցուց գիտունը: Երբոր ոտքի ելաւ, այդ աղւոր արեւուն տակ իր պտոյտը շարունակելու համար, երկարօրէն խորհեցաւ անոր վրայ. « Ես ազ պղտիկ տղուն կը նմանիմ, » կ'ըսէր ինքնին: « Իր տղայական միամտութեամբը անկենդան առարկայ մը կը կենդանացնէ, պատասխանատու կը բռնէ... Իմ ըրածս տարբեր բան մըն է միթէ, աւելի քան մէկ շաբաթէ ի վեր... » Յիշատակարանը կարգալէն ի վեր առաջին անգամը ըլլալով, համարձակեցաւ կազմաւորել իր մտածումը այն յտակութեամբ որ իր

մտքին ու իր բոլոր երկասիրութիւններուն սեպհական յատկանիշն էր . « Ես ալ, ինքզինքս մասամբ պատասխանատու կարծեցի այդ ահուելի արկածախնդրութեան մէջ . . . Պատասխանատու . . . Այդ բառը անիմաստ է . . . » Դէպ ի պարտէզին դուռը, դէպ ի Սէն-Լուի կղզին և դէպ ի Նոթր-Տամ երթարով հանդերձ, ձեռք կառնէր նորէն մանրամասնութիւնը այն պատճառաբանութիւններուն որոնք կաւրճի անդամագնորթեանը մէջ ուղղուած են պատասխանատուութեան այդ ծանօթութեանը դէմ, մանաւանդ պատճառի զաղափարին վրայ իր քննադատութիւնը : Մասնաւորապէս այդ հատուածին յարած մնացած էր միշտ : « Ահա բան մը որ ակնբերու է, » եղբակացուց, և այսպէս անգամ մը եւս այդ ստուգութիւնը իր իմացականութեանը մէջ խորամխելէն ետքը, ինքզինքը բռնադատեց կրէստոն վրայ խորհելու, հիմակուանին որ Ռիօմի բանտին խորը, թիւ 5 խցիկին մէջ բանտարկուած էր և հին ատենի այն կրէստոնին, Քլերմոնցի երիտասարդ ուսանողին որ հակած էր Կրիստո սեւուքեան և Հոգեքանութիւն Աստուծոյն վրայ : Նորէն անհանդուրժելի զգացութիւն մը ունեցաւ, իր գրքերուն՝ այդ տղուն կողմէ այդպէս ձեռնոտուած, խոկացուած, ու սիրուած ըլլալուն համար : « Ո՛րքան կրկնակ ենք, » կը խորհէր, « և ինչո՞ւ անկարող ենք յաղթելու այն պատրանքներուն որոնց ստայօղ ըլլալը գիտենք . . . » Յանկարծ կրէստուի յիշատակարանին մէկ պարբերութիւնը միտքը ինկաւ . « Խղճախայթեր կունենամ, թէ եւ այն վարդապետութիւնները որոց կը հաւտամ, այն ճմարտութիւնները զորս գիտեմ, այն համոզումները որոնք իմացականութեանս իսկութիւնը իսկ կը կազմեն, խղճախայթը նկատել կուտան ինձի, իբր ամենէն անմիտը մարդկային պատրանքներուն . . . »

Իր արդի բարոյական վիճակին, ու իր աշակերտին բարոյական վիճակին նոյնութիւնը կարծես իրեն այնքան խտտելի թուեցաւ որ փորձեց վրայէն նետել զայն նոր պատճառաբանութեամբ մը : « Լա՛ւ ուրեմն » ըսաւ ինքնին, « երկրաշափներուն պէս ընենք, իբր ճշմարիտ ընդունինք, ինչ որ գիտենք թէ սխալ է . . . Անհեթեթէն սկսինք : Այո, մարդ պատճառ մըն է և անկաշկանդ պատճառ մը : Որով պատասխանատու է . . . թող անանկ ըլլայ : Բայց ե՞րբ, ո՞ւր, ի՞նչպէս գործեցի ես : Ինչո՞ւ խղճախայթեր կունենամ այդ անզգամին համար : Ի՞նչ է իմ յանցանքս . . . » Տուն դարձաւ, համար : Ի՞նչ է իմ յանցանքս իր ամբողջ կեանքը : որոշած ըլլալով աչքէ անցնել իր ամբողջ կեանքը : Յիշեց ինքզինքը շատ պղտիկ եղած ատեն, որ իր ժամագործ հօրը արժանաւոր նրբախղճութեամբ մը կաշմատէր իր պարտականութիւններուն : Աւելի ետքը, երբ սկսած էր խորհիլ, ի՞նչ էր սիրած, ի՞նչ էր ուերբ սկսած էր խորհիլ, ի՞նչ էր սիրած, ի՞նչ էր ուերբ, դած : Ճշմարտութիւնը : Երբ գրելը ձեռք էր առած, ինչո՞ւ համար գրեր էր, ի՞նչ բանի ծառայելու համար, եթէ ոչ ճշմարտութեան : Ճշմարտութեան համար ամեն բան զոհած էր . հարստութիւն, զիրք, ընտանիք, սէր, բարեկամութիւն : Եւ նոյն իսկ Քրիստոնէութիւնը, իր գաղափարներուն ներհակ գաղափարներով էն շատ տոգորուած այդ վարդապետութիւնը, ի՞նչ կը սորվեցնէր . « Եւ յերկիր խաղաղութիւն, ի՞նչ կը մարդիկ հաճութիւն, » այսինքն անոնց՝ որոնք ճշմարտութիւնը փնտռած են : Այդ անցեալին մէջ զոր հետագօտէր, էն արդարակրող խղճմտանքին մաղրութեանը տակ դրուած էն գերանուրբ հանճարին բովանդակ զօրութեամբը, ոչ մէկ օր մը, ոչ մէկ ժամ մը չէր թերացած իր երիտասարդութեանը տեսլական ու համեստ բնաբանին մէջ . « Իր ամբողջ մըտա-

ծումը, իր մտածումը միայն ըսել: » — « Պարտա-
կանութիւնը սա է ամեն անոնց համար՝ որոնք պար-
տականութեան կը հատան, » ըսաւ ինքնին, « և ես
կատարած եմ զայն... » Այդ գիշերը, երբ անայլայլ
աշխատողի իր ճակատագրին վրայ, այդ քաջարի
մտախոհանքէն թարթափեցաւ, այդ մեծ պարկեշտ
մարդը կրցաւ քնանալ քունով մը զոր Ռօպէր կրէս-
լուին յիշատակը չկրցաւ խռովել:

« Ինքնիրենը և ինքզինքին համար ըրած այս տե-
սակ մը ընդհանուր խոստովանանքին հետեւեալ օրը
արթնցած ատեն, Ատրիէն Սիքսթ ինքզինքը նորէն
հանդարտ զգաց: Իր ապրիլը դիտելու չափազանց
սովորած ըլլալուն՝ փնտռեց իր տպաւորութիւններուն
այդ յեղադարձումին պատճառը, և չափազանց ան-
կեղծ ըլլալուն գտաւ այդ պատճառը: Իր խղճախայթե-
րուն այդ վայրկենական խաղաղացումը կը պարտէր սա
պարզ իրողութեան որ մէկ քանի ժամուան համար իբր
ճշմարիտ ընդունած էր բարոյական կեանքի վրայ այն
գազափարները զորս իր մտքովը կը դատապարտէր:
« Ըսել է որ թէ բարերար, թէ գէշ գազափար-
ներ կան, » եզրակացուց: « Բայց ի՞նչ: Գաղա-
փարի մը գէշութիւնը անոր ստութի՞ւնը կ'ապացու-
ցանէ միթէ: Ենթադրենք որ տը ժիւսասի մարքիէն
կարելի ըլլայ ծածկել Շարլօթին մահը, այն ատեն
պիտի հանդարտէր ան, կարծելով որ իր աղջիկը ողջ
է: Այդ կարծիքը իրեն օգտակար պիտի ըլլար: Բայց
ատոր համար պիտի կրնա՞ր ճշմարիտ ըլլալ... Եւ
հակադարձաբար... » Ատրիէն Սիքսթ միշտ իբր ի-
մաստակութիւն մը, իբր վատութիւն մը նկատած էր
այն փաստերութիւնը, զոր կարգ մը հոգեպաշտ փի-
լիսոփաներ կարճակէին նոր վարդապետութիւններու
ազէտալի հետեւանքներուն դէմ, և խնդիրը ընդ-

հանրացնելով, ըսաւ նաև ինքնին. « Վարդապե-
տութիւնն ալ հոգիէն վար չմնար: Ադոր ապացոյցը
սա է որ, այդ Ռօպէր կրէսլուն, կրօնական պաշտա-
մունքները իր սեպհական վատթարութեան մէկ գոր-
ծիքը ըրած է... » Ձեռք առաւ նորէն յիշատակա-
րանին մէջ խուզարկելու համար այն էջերը զորս ամ-
բաստանեալը նուիրած է իր եկեղեցիի զգայութիւն-
ներուն. յետոյ այդ ընթերցումը նորէն կախարդելով
զինքը, նորէն կարգաց վերլուծումի այդ երկար
կտորը. բայց այս անգամ կենալով այն ամեն մէկ
հաստաւածներուն վրայ ուր իր անունը, իր տեսու-
թիւնները, իր գործերը յիշատակուած էին: Մտաւոր
իր բովանդակ ուժը կը գործածէր ապացուցանելու
համար ինքզինքին որ, կրէսլուին մէջ բերած պարրե-
ութիւններուն ամեն մէկը կը հաստատէր բացար-
ձակապէս հսկառակը այն գործողութիւններուն զորս
հաստատած էր ինք անոնցմով: Աղէտալի ձեռագիրը
նորէն ուշադիր ու նրբախիղճ կերպով ձեռք առնե-
լուն արդիւնքը եղաւ, իր ներքին խռովքին մէկ նոր
նոպային մէջ կրկին իյնալը: Պատճառարանութիւն-
ները ոչինչ կրնային ընել հոն: Իր հիանալի անկեղ-
ծութեամբը փիլիսոփան կըմբռնէր զայն: Ռօպէր կը-
րէսլուի արդէն բնութենէն վտանգաւոր նկարագիրը,
իր վարդապետութիւններուն մէջը կարծես ասպարէզ
մը գտած էր, իր ամենայնօր բնազդներուն ուղղու-
թեամբը զարգանալու համար և ինչ որ այս առաջին
ակներեւութեան վրայ, ուրիշ ոչ նուազ կոկիծալի սկ-
ներեւութիւն մըն ալ կաւելցնէր սա էր որ Ատրիէն
Սիքսթ, ինքզինքը բացարձակ անկարող կղզար պա-
տասխանելու գերադոյն այն հրաւերին որ զնտանին
խորէն իրեն կուզուէր իր աշակերտին կողմէ: Ամ-
բողջ այդ յիշատակարանին մէջէն, վերջին տողերն էին

որ փիլիսոփային էն խորունկ թելը կը թրթռացընէին: Թէեւ պարտք բառը չէր արտասանուած, բայց կարծես կղզար որ այդ տարբարաղբը իրաւունք մը ունէր իր վրայ: Կրէսլու շիտակ կը զրուցէր. ուսուցիչ մը կապուած է այն հոգիին զոր ինք ուղղաւարած է, նոյն իսկ երբ ինք չէ ուզած այդ ուղղաւարումը, նոյն իսկ երբ այդ հոգին՝ ուսուցումը աղէկ չէ մեկնած, տեսակ մը միտտիքական կապով, որ կարգ մը բարոյական ոգեւարներու հանդէպ Պիղատոսի անտարբեր շարժուձեւը ընելու չթոյլատրեր մարդուս: Այն ատեն տեղի ունեցաւ երկրորդ տագնապ մը որ թերեւս առաջինէն աւելի դժնդակ էր: Գիտունը իր գործին առաջ բերած աւերներուն ի տես, խելայեղիչ այդ անդոհութենէն բռնուած ատեն, յեղափախի մըն (panique) էր մանաւանդ որ զոհ կերթար: Կրնար ըսել, և ըսած էր որ ահուելի յայտնութեան ընդոստնումն էր որ կը ներգործէր իր վրայ: Հիմայ որ պաղարիւն ունէր, ահուելի ճշդութեամբ մը կը շփէր, իր հոգեբանութեան անկարողութիւնը, որքան ալ ճարտարահնար ըլլար այն, մարդկային հոգի կոչուած տարօրինակ մեքենականութիւնը կառավարելու մէջ: Փետրը վարի այդ վերջապահին և մարտի առաջին օրերուն մէջ, քանի քանի անգամներ նամակներ սկսաւ Ռօպէր Կրէսլուին ուղղեալ, զորս վերջացնելու անկարող կղզար ինքզինքը: Եւ յիրաւի ի՞նչ կրնար ըսել այդ թշուառ տղուն: Ըսե՞լ թէ պէտք է անխուսափելին ընդունիլ ներքին աշխարհին մէջ որպէս արտաքին աշխարհին մէջ, թէ պէտք է մեր հոգին ընդունիլ այնպէս որպէս կընդունինք մեր մարմինը:

Այո, այդ էր իր բոլոր բովանդակ փիլիսոփայութեան ամփոփումը: Բայց հոս, այդ անխուսափելին, ամենաքստմնելի ապականացում մըն էր անցեալին ու

ներկային մէջ: Խորհուրդ տալ այդ մարդուն որ ընդունի ինքզինքը նմանօրինակ բնութեան մը ամէն ապիրատութիւններովը, ինքզինքը այդ ապիրատութեան գործակից ընել է: Յանդիմանե՞լ զայն: Յանուն ո՞ր սկզբունքին ընէր այդ բանը, հրապարակաւ դաւանած ըլլալով որ առաքինութիւնը ու մոլութիւնը յաւելումներ են, բարին ու չարը ընկերական անարժէք ցուցադիրներ, և վերջապէս թէ ամէն բան անհրաժեշտ է մեր էութեանը ամեն մէկ մարդամանութեանը մէջ որպէս տիեզերքին ամբողջութեանը մէջ, ի՞նչ խորհուրդ տալ իրեն նաեւ ապագային համար: Այդ քսաներկու տարեկան ուղեղին հպարտութենէ ու հեշտասիրութենէ, վատառողջ հետաքրքրութիւններէ ու ապականող ճշմարտագանցութիւններէ աւերուիլը, ի՞նչ խօսքերով արդիւնէ: Եթէ իժ մը տրամաբանութիւն հասկնար, պիտի կրնայ յի՞նք ապացուցանել իրեն որ պէտք չէ որ իր թոյնը հիւթանջատէ: «Ինչո՞ւ համար իժ եմ եղեր...» պիտի պատասխանէր: Իր մտածումը, իր սեպհական յիշապատասխանէր: Իր մտածումը, իր սեպհական յիշատակներէն փոխառնուած ուրիշ պատկերներով ճշդել ուղեւիղ, Ատրիէն Սիքսթ, Ռօպէր Կրէսլուի կողմէ իր առջեւ տարկազմուած մոտային մեքենականութիւնը կը բաղդատէր, այն ժամացոյցներուն որոց անխնւրուն երթեւեկելը կը դիտէր հայրական գործասեղանին վրայ, իր շատ պղտիկ եղած ատենը: Զսպանակ մը կը խաղայ, ետքէն շարժում մը յառաջ կուգայ, յետոյ ուրիշ, ուրիշ մըն ալ: Ասեղները կը խլըրտոյ ուրիշ, ուրիշ մըն ալ: Ասեղները կը խլըրտին, եթէ մէկը վերցնէ կամ դաշի միփայն մէկ կտորին ամբողջ ժամացոյցը կը կեցնէ, Հոգիի մը մէջ կտորին ամբողջ ժամացոյցը կը կեցնէ, Հոգիի մը մէջ բան մը փոխելը, ինչ կուզէ թող ըլլայ, կեանքը կասեցնել է: Ո՛հ, Ո՛ւր էր որ մեքենականութիւն մը ինքն իսկ կարող ըլլար իր անխնւրը ու իր գնացքը

բարեփոխելու: Ո՛ւր էր որ ժամագործը կրկին ձեռք առնէր ժամացոյցը նորէն վնէլու համար անոր մասերը: Կան արարածներ որոնք չարէն բարիին կը վերադառնան, որոնք կիյնան ու կելլան; որոնք իրենց բարոյականութեանը մէջ անկումներ կունենան ու կը վերականգնին: Այո, բայց ատոր համար զղջումին պատրանքը հարկ է, որուն բնական հետեւութիւնն է անկաշկանդութեան, դատաւորի մը, երկնային հօր մը պատրանքը: Ինք, Ատրիէն Սիքսթ, կրնա՞ր երիտասարդին գրել « Զղջացէ՛ք », մինչ յարականոն ժըխտողի իր գրիչին տակ, այդ բառը կը նշանակէր. « Գաղթեցէ՛ք հաւատալէ ինչ որ ես ապացուցի ձեզի իբր ճշմարիտ: » Եւ սակայն սոսկալի բան է տեսնել հոգիի մը մեռնիլը, առանց բան մը փորձելու անոր ի նպաստ: Իր մտախոհանքին այս կէտին հասած ատեն խորհողը կզգար որ անխուսափելի կերպով կը բաղխէր անլուծելի խնդիրին, հոգեկան կեանքին այն անբացատրելիին որ այնքան յուսահատեցնող է հոգեբանին համար, որքան է մարմնական կեանքի անբացատրելին բնախօսի մը համար: Աստուծոյ վրայ գրքին հեղինակը որ « Գաղտնիք չկայ, անգիտութիւններ միայն կան... » պարբերութիւնը գրած էր յանձնառու չէր ըլլար, անդրագոյնին (au-delà) հայեցողութեանը որ ամեն իրականութեան ետին անդունդ մը ցուցնելով, Գիտութիւնը կստիպէ խոնարհելու առեղծուածին առջեւ և ըսելու, « Չեմ գիտեր և պիտի չգիտնամ երբէք » մը, և որ թոյլ կուտայ Կրօնքին՝ միջամտելու: Անդոհանքի մէջ ինկած այդ հոգիին համար բան մը ընելու անկարող կզգար ինքզինքը և կզգար որ անիկա պէտք ունէր, բացայայտ ըսեմ, գերբնական օգնութեան մը: Բայց ըստ իր գաղափարներուն, նմանօրինակ բանաձեւ մը ար-

տասանելը միայն, այնքան յիմար կերեւար իրեն որքան պիտի ըլլար, ելնել բոլորակին քառակուսու՞մը յիշատակելը կամ եռանկիւնի մը՝ երեք ուղղանկիւն վերագրելը:

« Շատ պարզ պատահար մը, ի վերջոյ այս ներքին պայքարը ալ աւելի եղերական դարձուց, անմիջական գործողութիւն մը պարտադրելով փիլիսոփային վրայ: Անանուն ձեռք մը իրեն խրկեց լրագիր մը որ Ռոպէր Կրէսլուի առթիւ, իրեն դէմ, իր ազդեցութեան դէմ ծայրայեղ սաստկութեամբ յօդուած մը կը պարունակէր: Ակնյայտօրէն ժիւստաներու մէկ ազգականէն կամ մէկ բարեկամէն ներշնչուած յօդուածագիրը, կը նշաւակէր արդի փիլիսոփայութիւնը ու իր վարդապետութիւնները որոնք մարմնացած էին Ատրիէն Սիքսթի և ուրիշ մէկ քանի գիտուններու մէջ: Յետոյ օրինակ մը կը պահանջէր: Նորաձեւօրէն յանկարծաբանուած հուսկհատուածի մը մէջ պատկերներու այն իրապաշտութեամբ որ արդի հետաորութիւնը կը կազմէ, որպէս փոխարեութեան բանաստեղծութիւնը անցեալ հետաորութիւնը կը կազմէր, ցոյց կուտար Օր. տը ժիւստափ սպաննիչին կախաղան ելնելը և այդ օրինակին շնորհիւ երիտասարդ անկապաշտներու ամբողջ սերունդի մը կարգի գալը: Ուրիշ որ և է պարագայի մէջ, մեծ հոգեբանը պիտի խնդար այդ ճոռումարանութեան վրայ: Պիտի խորհէր որ ատիկայ իրեն խրկողը, իրեն թըշնամի Տիւմուլէնն էր, և իր սկսուած աշխատութիւններովը պիտի զբաղէր նորէն, Արքիմէղէսի հանդարտութեամբ, որ աւագին վրայ երկրաջափական պատկերներ կը գծէր, քաղաքին սաւրառութեանը պահուն: Բայց կարդալով այդ յօդուածը զոր անշուշտ պուլվաուի բարոյագէտ մը ձարուտած էր, քաֆէ թոր-

թոնի մէջ, սեղանի մը ծայրը, յստախօրէն նշմարեց իրողութիւն մը որուն բնաւ չէր խորհած, այդ հայեցողականը՝ որ վերացումի յիմարութեան շնորհիւ ա՛յնքան մոլորած էր ընկերական աշխարհէն դուրս. այսինքն թէ բարոյական այդ տուամը, իրական տուամ մը կը բովանդակէր իր մէջը: Մէկ քանի շարաթէն, մէկ քանի օրէն թերեւս, պիտի դատուէր այն՝ որուն անմեղութեան ապացոյցը ունէր ձեռքին մէջը: Արդ, մարդերու արդարութեան առջեւ Օր. տը ժիւստաի հրապուրողը անմեղ էր, և այդ յիշատակարանը թէև վճռական վկայութիւն մը չէր կազմաւորէր բայց ճշմարտասացութեան անվիճելի հանգամանքը կը ներկայացնէր որ կը բաւէր գլուխ մը ազատելու համար: Թոյլ պիտի տա՞ր ինք որ այդ գլուխը կորսուէր, ինք՝ այդ երիտասարդին թշուառութիւններուն, խայտառակութիւններուն, դրժումներուն գաղտնաստէրը, որ սակայն զիտէր նաև իմացական այդ անզգամին մարդասպան մը չըլլալը: Անշուշտ լուրեայն կապուած էր այն յանձնառութեամբ զոր ստանձնած էր ձեռագիրը բանալով: Բայց այդ յանձնառութիւնը մահուան առջեւ արժէք մը կրնա՞ր ունենալ: Բարոյական տուայտումով ամիսէ մը ի վեր պաշարուած այս մենակեացը դրական կամեցողութեան մը շնորհիւ, իր մտածումին անազգու, ամուլ կրծումէն խոյս տալու, Փիզիքական անանկ պէտք մը կուեննար որ կարծես հանգստութիւն մը զգաց երբոր վերջապէս որոշումի մը յանգեցաւ: Ուրիշ լրագիրներէ, որոց զիմեց անձկութեամբ, իմացաւ որ կրէսլուի դատը Ռիօմի դատարանին պիտի ներկայանար, ուրբաթ, մարտ 11ին: 10ին իր պայուսակը պատրաստելու այն հրամանը կուտար Մարիէթին որ այնքան զարմացուցած էր ազախինը և նոյն իրիկունը իսկ կառախումբը կը նրս-

տէր, թղթատունը, Պ. կոմս Անտրէ տը ժիւստաին հասցէին նամակ մը ձգելէ ետքը, որ Լիւնէվիլի մէջ, բերդակալ վիշապաղօրքերու հարիւրապետ էր: Այդ նամակը որ անստորագիր էր, միմիայն սա տողերը կը պարունակէր. « Տը ժիւստաի պարոն կոմսը, քովը ունի իր քրոջը մէկ նամակը որ Ռօպէր կրէսլուի անմեղութեան ապացոյցը կը պարունակէ: Թոյլ պիտի տա՞յ որ անմեղ մը դատապարտուի: » Ձնջական հոգեբանը չէր կրցած իրաւունք և պարսք բառերը գրել: Բայց իր որոշումը տուած էր: Խօսելու համար պիտի սպասէր որ դատը աւարտի, և եթէ Պ. տը ժիւստա մինչեւ վերջը լուս կենար, եթէ կրէսլու դատապարտուէր, ինք, նոյն իսկ այն վայրկենին, յիշատակարանը դատաւորներուն պիտի ներկայացնէր:

— « Ռիօմի տոմսակ առաւ, » ըսաւ Օր. Դրարենա՝ Հայր Քառագօնէին, կայարանէն վերադարձած ատեն ուր ընկերացեր էր իր տիրոջը, գրեթէ հակառակ իրեն, « բայց ի՞նչ գաղափար հոն երթալ, միամիտակ, այս ցրտուն, ինք որ այնքան հանգիստ էր հոս... »

— « Հոգ մի ընէք, օրիորդ Մարիէթ, » կը պատասխանէր չարամանկ դռնապանը: « Օր մը ամէն բան պիտի հասկնանք... Բայց ոչ մէկ բան պիտի կրնայ խախտել իմ այն համոզումս թէ սպօրինաւոր տղայ մը ըլլալու է ատոր տակը... » Եւ խմելու վրայ ըլլալով անանուխի դեղջուր մը զոր Տկն. Քառագօնէն ամեն իրիկուն կը պատրաստէր իրեն համար, ըսաւ նորէն. « Տեսէք, ստամոքսս այնքան ի ներքոյ Ֆրօքըր կընէ կոր որ ամեն ատեն ամուսիւններ առնելու պէտք կուեննամ կոր. » յետոյ ումպ մը համտեսելով, « Անցիր նայինք անուշահամ, որկրամոլը քեզի կսպասէ կոր, » ըսաւ, մինչդեռ աքաղաղը իր կտուցովը կը

զարնէր, կոտորելու համար շաքարի կտոր մը զոր իր տէրը փրցուցեր էր իրեն տալու համար: « Օն, Ֆէրտինան, » շարունակեց, « դուք Պ. Սիքսթին պէս ձեր աքաղաղուկներուն ետեւէն երթալիք չունիք... ապա թէ ոչ շատ գործ պիտի ելլար ձեր գլխուն, մեծ անպիտան : »

20.

ԿՈՄՍ ԱՆՏՐԷ

Ատրիէն Սիքսթի թղթատուն ձգած տոմսին Լիւնէզլիլ հասած պահուն, կոմս Անտրէ, որուն կուզէր փիլիսոփան այդ գերագոյն հրաւերը, որմէ կախում ունէր այս վայրկենիս Ռօպէր Կրէսլուի բաղբը, ինքն ալ Ռիօմ կը գտնուէր: Դիպուածը ուզեց որ այդ երկու մարդիկը իրարու չհանդիպին, քանի որ անուանի մատենագիրը, կառախումբէն իջնելով ըստ բաղբի նստեցաւ օթել տիւ Գօմէրսի հանրակառքը, մինչդեռ կոմսը իր բնակութիւնը օթել տը լիւնիվէրի մէջ հաստատած էր: Հօն, հինկուկ կարասիներով կահաւորուած, փայլատած թուղթով մը ծածկուած, հնաձեւ վարագոյրներով և կտորակարկատ գորգով սրահի մը մէջ, 1887 մարտ 11ի այդ ուրբաթ առտուն, ուր Կրէսլուի դատին վիճաբանութիւնները կսկսէին, խեղճ Շարլօթին եղբայրը, վեր վար կը պտըտկէր: Կէս օր զարնելու մօտ էր, դիցարանական ոճով, սակեզօժ պղինձէ ժամացոյցը որ կը զարդարէր այդ սենեակը՝ զոր մխացող վառարանի մը մէջ վառած կրակը շատ դժուարաւ կը տաքցնէր: Դուրսը քաղաքին վրայ ճիւնապատ երկինք մը կը ծանրանար, մին՝ Օվերնիական այն երկինքներէն ուրկից երբեմն լեռներուն սա-

ուուցիկ հովը կանցնի, Կոմսին հետեւակը (ordonnance) գուարթ դէմքով վիշապագօրք մը, քիչ մը զինուորական կարգ կանոն դրեր էր դեռ առջի օրը վարձուած այդ սրահին մէջ, և ժամացոյցը լարելէ, կըրակը վառելէ ետքը, վերջապէս մէջտեղի սեղանին վրայ երկու սեղանասպաս կը պատրաստէր: Երբեմն երբեմն կը դիտէր իր հարիւրապետին երթեւեկելը, որ շղային ձեռքով մը պէխերը քաշելով, շրթունքը խածնելով, յօնքերը պուստելով, իր առնական դէմքին վրայ էն կսկծալի անձկութեան արտայայտութիւնը կը կրէր: Բայց ժողէֆ Բուրա, հետեւակին անունն էր ազ, իր միամիտ ուղեղովը շատ լաւ կը բացայայտէր ինքզինքին թէ ինչու կոմսը հազիւ տէր էր իր անձին, այն պահուն, երբ անդին իր քրոջը սողանիչը կը դատուէր: Իրեն համար ինչպէս ամեն անոնց համար որոնք մօտէն կամ հեռուէն ժիւստաճանտօններուն հետ յարաբերութիւն ունէին և Շարլօթը ճանչցած էին, Ռօպէր կրէսլուի յանցապարտութիւնը կասկած չէր վերցնէր: Ինչ որ հաւատարիմ գինուորը, ծանօթ ըլլալով իրեն՝ իր սպային կորովը, աղէկ չէր հասկնար՝ սա էր որ անիկա ինչո՞ւ թողած էր մարքին որ մինակ երթայ նիստին: «Շատ գէշ պիտի ըլլամ,» ըսեր էր կոմսը և Բուրա, որ պանդոկին սպասաւորներուն մաքրութեանը համար արդար կասկածանքով մը նախապէս սրբելէն ետքը, պնակները ու պատառաքաղները կը շարէր, իր տիրոջը ակներեւ անձկութեանը առջեւ սապէս կը խորհէր. « Թէեւ շատ խտտաբարոյ է, բայց ասով հանդերձ բարի սիրտ մը ունի... Ո՛րչափ կը սիրէք դայն... »

Անտրէ տը ժիւստա, ինք, կարծես սենեկին մէջ մարդ մը ըլլալը իսկ չէր գիտեր: Ռնգունքին մօտեցած իր

թուխ աչքերը որոնք գիշատող թռչունի մը աչքերուն իրենց նմանողութեամբը, ատենով դարմացուցած, գրեթէ նեղացուցած էին Ռօպէր կրէսլուն, այլ եւս չէին արձակեր խորխտ այն նայուածքը որ շիտակ կլկնայ առարկային վրայ, եթէ կարելի է ըսել այդպէս, և որ կը նուաճէ դայն: Ոչ, այդ բիբերուն մէջ, էութեանը տեսակ մը անբացատրելի ամփոփումը, գրեթէ ամչկոտութիւն մը, կարծես իր ներքին վիշտը ցուցնելու վախ մը կար: Վերջապէս աչքերն էին ատոնք մարդու մը զոր սեւեռամտածումը կը չարչրկէ և որուն հողիին էն զգայուն մասին կը դպչի միշտ անտանելի ցաւի մը ասեղը: Այդ ցաւը կսկսէր այն օրէն ուր ստացեր էր իր քրոջը ահուելի նամակը որուն մէջ իր անձնասպանութեան ծրագիրը կը բացայայտէր ան: Գրեթէ միեւնոյն ատեն հեռագիր մըն էր առեր որ Շարլօթին մահը կը ծանուցանէր իրեն և արտորոնք կառախումբ նստեր էր Օվերները երթալու համար, առանց գիտնալու թէ ինչ եղանակով ահուելի ճշմարտութիւնը պիտի իմացնէր իր հօրը, բայց հաստատ որոշած ըլլալով կրէսլուն արդար վրէժ լուծել: Եւ մարքին զիմաւորեր էր դայն սախօսքերով.

— « Հեռագիրս առի՞ր... Մարդասպանը ձեռքերնիս է... »

Կոմսը բան չէր ըսած հասկնալով որ թիւրիմացութիւն կար հօրը ու իրեն միջեւ. և մարքին ճշդած էր իր խօսքը, պատմելով այն կասկածները որոնք կը ծանրանային դատախարակին վրայ և ըսելով որ իբր մարդասպան պիտի ձերբակալուէր ադ տղան: Ցաւէն խելայեղած եղբօրը, յանկարծ սա գաղտնաբերը ներկայացած էր, թէ ճակատագիրը կընծայէր իրեն այն վրիժառու մը որ իր մտածումին միակ առարկան էր

յորմէ հետէ կարդացեր էր, — ս՛րքան սեղմուելով իր բովանդակ սիրտը, — մեռեալին խոստովանանքը, և անոր թշուառութեան, մոլորումներուն, դիմադրութիւններուն, սոսկալի յուսախաբումին ու աղէտաւոր որոշումին մանրամասնութիւնը: Կը բաւէր միայն չցուցնել իր թղթապանակին մէջ գտնուած նամակը, և ահա դեռատի աղջկան վատ հրապուրողը պիտի ամբաստանուէր, բանտարկուէր, դատապարտուէր անտարակոյս: Շարլօթին անուան պատիւը փրկուած էր, քանի որ Ռօպէր Կրէսլու դեռատի աղջկան հետ իր յարաբերութիւնները չէր կրնար ապացուցանել: Մարքին ու մարքիզը, այդ հայրը ու մայրը որոնք այնքան վատահամիտ, այնքան տոգորուած էին ամենաճշմարիտ սիրով, իրենց խեղճ գաւկին յիշատակին հանդէպ, գէթ պիտի անգիտանային այդ գաւկին սխալը, որ միւս յուսահատութեան վրայ աւելցուած նոր յուսահատութիւն մը պիտի ըլլար իրենց համար... Եւ կոմս Անտրէ լռեր էր:

Լռեր էր, — ոչ սակայն օտանց բուռն ճիգ մը ընելու ինքն իր վրայ: Այդ քաջարի մարդը որ բնութեան ու կամեցողութեան շնորհիւ, ճշմարիտ զինուորի մը ճշմարիտ ձիրքերը ունէր, կատէր նենգութիւնը, խղճմտանքի իրաւաստնութիւնները, բոլոր խոտորումները ու բոլոր ցածութիւնները: Զգացեր էր որ իր պարտքը խօսիլ էր, անմեղ մը ամբաստանելութող չտալ էր: Ի զուր ըսած էր ինքնին թէ այդ կրքէսլուն Շարլօթին բարոյական սպաննիչն էր և թէ այդ սպաննութիւնն ալ միւսին պէս պատժի արժանի էր. իր ատելութեան այս իմաստակութիւնը, ամբողջովին չէր կրցած տիրապետել միւս ձայնին որ կարգելէ մեղի անարդարութեան մը գործակից ըլլալէ և Կրէսլուի իբր թունաւորիչ դատապարտութիւնը ան-

արդար էր: Անահնկալ և իրեն համար գրեթէ հրէշային պարագայ մը վերջապէս բոլորովին տակնուվրայ ըրած էր Անտրէ տը Ժիւսսան, որ էր ամբաստանեալին լռութիւնը: Եթէ Կրէսլու խօսած ըլլար, պատմելով իր սիրաբանութիւնները, իր գոհին պատուոյն գնովը իր գլուխը պաշտպանելով, այն ատեն կոմսը չարաչար պիտի արհամարհէր զայն, Բայց ոչ: Նըկարագրի հակադրութեամբ մը որ ալ աւելի անբացատրելի պիտի թուէր պարզասէր մտքի մը, այդ վատանուն անձը յանկարծ ազնուականի վեհանձնութիւն մը կը ցուցնէր չարտաբերելով բառ մը որով պղծուէր յիշատակը անոր՝ զոր այնքան պծգալի թակարդի մը մէջ ձգած էր ինք: Այդ անզգամը, քաջ և իր հասկցած կերպովը դիւցազնական կը հանդիսանար արդարութեան առջև: Սմեն պարագայի մէջ, միմիայն զգուանքի արժանի ըլլալէ կը դադրէր: Անտրէ ինքնին կըսէր որ ոճրագատ ատեանի հնարք մը, ի չգոյէ սպացոյցի անսպարտ արձակուելու համար եղանակ մըն էր ան: Բայց, միւս կողմէ, իր քրոջը նամակէն գիտէր գոյութիւնը այն օրագրին ուր հրապուրանքին մանրամասնութիւնը արձանագրուած էր ժամ առ ժամ: Այդ օրագիրը եղականորէն կը նուազեցնէր դատապարտութեան մը հաւանականութիւնները և կրքէսլու մէջտեղ չէր հաներ զայն: Սպան չէր կարող բացատրել թէ ինչո՞ւ իր թշնամիին վարմունքի այս վեհութիւնը կը խելայեղէր զինքը բարկութեամբ մը որ կատաղի բաղձանք մը կը ներշնչէր իրեն, վազել երթալու դատը նախաքննող ատենակալին, որպէսզի ճշմարտութիւնը մէջտեղ ելնէ, և որպէսզի մեռեալը ոչինչ, ոչ, ոչինչ, իր ապամահ պատուոյն ոչ մէկ հիւլէն պարտական ըլլայ այն հանած վարածին որ անոր կորստեան պատճառ եղաւ: Երբ կերեւակայէր իր քոյ-

ըր, քաղցրիկ այն արարածը զոր ինք առնացի ու աղնիւ գորովով մը, անդրանիկ եղբօր մը՝ զազիազփուռն ու նրբին տղու մը համար ունեցած խանդաղատանքովը սիրած էր, երբ կերեւակայէր իր քոյրը՝ զոր կը վայելէր այդ գեղջիւրդին, այդ պատահական դաստիարակը, ատիկա իրեն ցեղին բռնազդուած անանկ գծուձ անարգանքի մը տպաւորութիւնը կընէր իր վրայ որ կատաղութենէն կը մանջէր, որպէս ատենով մը՝ ուրնջեր էր, երբ պատերազմին ատենը հարկադրուեր էր ներկայ ըլլալու Մէջի պաշարումին և իր գէնքերը յանձնելու: Սփոփանք մը կը զգար այն ատեն խորհելով որ, վատանունութեան այն նատարանը ուր դըրամանենդները, գողերը և շարագործները կը նըստին, ինչպէս նաեւ մահու պատիժը կամ թխարանը իրեն կսպտէին... Եւ կը խղդէր այն ձայնը որ կըսէր իրեն. « Պարտքէ խօսիլ է... » Աստուած իմ. ի՛նչ ոգեվար իրեն համար այդ երեք ամիսները՝ որոց միջոցին հինգ վայրկեան չէր անցուցած ատանց պայքարելու այդ հակասական զգացումներուն միջև: Զօրափորձի դաշտին վրայ, — որովհետեւ հիմայ, իր պաշտօնին գլուխն էր նորէն, — ձի հեծած Լօրէնի ուղիներուն մէջ քառատրոփած ատեն, իր սենեկին մէջ՝ կանթեղին տակ աշխատած պահուն, սա հարցը ներկայացած էր իրեն. « Ի՛նչ պիտի ընէր: » Ծաբաթներ անցուցած էր ատանց պատասխանելու անոր, բայց ալ ատենը եկած էր ուր պէտք էր գործել և որոշում մը տալ, քանի որ երկու օրուան մէջ, — վիճարանութիւնները չորս նիստ պիտի գրաւէին, — կըրէսլու դատուած և դատապարտուած պիտի ըլլար: Դատապարտութենէն ետքն ալ ժամանակ կար տակաւին: Բայց ի՛նչ. այդ միեւնոյն ներքին պայքարը նորէն պիտի վերսկսէր այն ատեն: Ինք, գործող մարդ՝

որուն համար անտուգութիւնը անհանդուրժելի նեղութիւն մըն էր, երեք ամիս ետքը դեռ որ և է որոշում չկրցած էր տալ, վասնզի ինքզինքին խորը շատ խորը իջնելով կղզար որ իր այժմու լուծիւնը տակաւին առժամանակեայ որոշում մըն էր լոկ: Չէր հաւանէր մինչեւ վերջը լուելու: Կը յետաձգէր խօսիլը, բայց ինքզինքին ձեռք սեղմած ու խօսք տուած չէր չխօսելու համար: Այդ էր պատճառը որ Ֆիզիքսպէս անկարելի եղած էր իրեն՝ հօրը ընկերանալ Արդարութեան Պալատը, այս առաջին նիստին միջոցին որուն նկարագրութիւնը պիտի դար իրեն շատ շանցած, — քանի որ հիմայ ժամացոյցը կէսօր կը զարնէր, — քանի որ հիմայ ժամացոյցը կէսօր կը զարնէր, շատ վտիտ տասերկու հարուածներ՝ որոց հետեւեցաւ անմիջապէս մօտակայ եկեղեցիի մը զանգակատան կոչնակը: Ծերուկ ժիւսսա ուր որ էր հիմայ պիտի գար:

— « Հարիւրապետ, Պ. Մարքին եկաւ, » ըսաւ պատահանէն ակնարկ մը նետելով հետեւակը որ կառքի մը թաւայումը, յետոյ պանդոկին առջեւը անոր կենալը իմացեր էր:

— « Է՛հ ուրեմն, հա՞յր, » ըսաւ անձկութեամբ Անտրէ, մարքին ներս մտնելուն պէս:

— « Է՛հ ուրեմն, երդուեալները մեր կողմն են, » պատասխանեց նորեկը, Պ. տը ժիւսսա այլ եւս չէր նկուն այն մտազարը զոր Ռօպէր կրէսլու այնքան դառնապէս ծագրած էր իր յիշատակարանին մէջ: Իր աչքերը կը փայլէին, և իր ձայնին ու շարժումներէն աչքերը կը փայլէին, և իր ձայնին ու շարժումներէն աչքերը կը փայլէին մը ունէր: Վրիժառու մի հըրուն մէջ առուգութիւն մը ունէր: Կանգուն կը ըսարքը փոխանակ գինքը զգեանելու, կանգուն կը բռնէր: Անոր շնորհիւ կը մոռնար իր մաղձոտութիւնը, և իր խօսակցութիւնը, վառվռուն, խրոխտ ու յստակ դարձած էր: « Այս առտու վիճակ ձգուեցաւ... Տաս- դարձած էր: « Այս առտու վիճակ ձգուեցաւ... Տաս-

երկու երդուեալներուն մէջէն... Առի անոնց անունները, » և իր թուղթերը նայեցաւ, « տասներկու երդուեալներուն մէջէն երեքը մշակ են, երկուքը հանգստեան կոչուած սպայ, երկու կալուածատէր, մէկը գործարանատէր, մէկը ուսուցիչ, ամենքն ալ պատուական մարդիկ, ընտանիքի տէր մարդիկ, որոնք պիտի ուզեն օրինակ մը տալ... Ընդհանուր դատախազը ապահով է որ պիտի դատապարտուի... Ո՛հ, անդգամ՛մը, ի՛նչ աղւոր վայրկեան մը անցուցի, միակը երեք ամիսէ ի վեր, երբ տեսայ երկու ոստիկան-զինուորի միջեւ իր հասնիլը, երբ զգացի որ ճանկերնուս մէջ է ան... Մարդ չկրնար փախուստ տալ այդ դատակներուն մէջէն... Բայց ի՛նչ յանդգնութիւն: Սըրահը դիտեց: Առաջին նատարանին վրայ էի ես... Տեսաւ ինծի... Կը հաւտամ՞ս. աչքերը վրայէս չվերցուց... Անքիթի ինծի նայեցաւ վրաս յարձակելու համար կարծես... Օ՛ն, իր գլուխը կուզենք մենք, ինչ որ պիտի ունենանք: »

Ծերունին խօսեցաւ վայրագ շեշտով մը և չնչմարեց կակձալի այն արտայայտութիւնը զոր իր խօսքերը յառաջ բերին կոմսին դէմքին վրայ: Այս վերջինը, իր թ՛նամիին՝ այսպէս հանրային ուժին տակ ընկձուած, զօրականներու ձեռքին մէջ, արդարութեան անանուն ու անպարտելի մեքենային ահեղ ընդագոյցքին (engrenage) մէջը կարծես փշուրած, պատկերին առջեւ սարսուռաց ամօթի սարսուռով մը, — ամօթը՝ մարդու մը որ վարձկան չարագործներու մահագործութիւն մը ընելու պաշտօն տուած է: Այդ ոստիկան-զինուորները ու այդ ատենակալները, յիւրաւի, կը գործածէր իբր վարձկան մարդահալածներ, իբր գործաւորները՝ գործողութեան մը զոր ս՛րքան պիտի ուզէր ինքն իսկ գործադրել իր ձեռքովը ու իր

պատասխանատուութեանը տակ... Ապահովարար վատութիւն էր չխօսիլը: Եւ յետոյ կրէսլուին՝ տը ժիւսսաի մարքիին արձակած նայուածքը ի՞նչ կը նշանակէր: Գիտէ՞ր արդեօք որ Շարլօթ խոստովանանքի նամակ մը գրած էր իրեն, անձնատպանութեան առջի օրը: Եւ եթէ գիտէր, ի՞նչ կը խորհէր արդեօք: Միմիայն մտածելով որ երիտասարդը կրնար ճշմարտութիւնը կռահել և զիրենք, մարքին ու զինքը, չխօսելնուն համար կրնար արհամարհել, տենդ մը վառեցաւ կոմսին արեանը մէջ:

— « Ոչ, » ըսաւ երբ մարքին նստին շարունակութեանը համար մեկնեցաւ, հապտապ և գրեթէ առանց բառ մը փոխանակելու նախաձայ մը ընելէ ետքը. « Ձե՛մ կրնար լուռ կենալ: Պիտի զրուցեմ կամ պիտի գրեմ... »

Նստաւ սեղանին առջեւ և մեքենայէս սկսաւ սա բառերը գրել թերթի մը գլուխը. « Պարոն նախագահ... » Օրը կը տարածամէր երբ տակաւին թշուառ մարդը նստած էր իր տեղը, ճակատը ձեռքին մէջ, առանց այդ նամակին առաջին տողը իսկ գրած ըլլալու: Երկրորդ նստին լուրերուն կսպատէր և բուռն յուզումով մըն էր որ ունկնդրեց հօրը որ կը պատմէր այդ նստին մանրամասնութիւնը:

— « Ո՛հ, սիրակա՛ն Անտրէս: Ո՛րչափ իրաւունք ունէիր չգալուդ: Ի՛նչ խայտառակութիւն... Ո՛հ, ի՛նչ խայտառակութիւն... Կրէսլու հարցաքննուեցաւ... Իր դրութիւնը կը շարունակէ և կը մերժէ խօսիլ... Ադ բան մը չէ... Բայց փորձագէտները կուգան իրենց վերլուծումին արդիւնքները տեղեկագրելու: Նախ մեր պատուական բժիշկը... Բարէ մարդուն ձայնը կը դողար երբ նկարագրեց մեր խեղճ Շարլօթին հանդէպ իր ունեցած տպաւորութիւնը,

Այդ օրը երկրորդ անգամն էր որ կուլար կոր, ինք՝ որուն աչքերը Շարլօթին մահէն ի վեր չոր և կարծես ատելութեամբ տոչորուն կը մնային: Ինքնիրենը ըսաւ. « Կրէսուլու ամեն պատիժի պիտանի է . . . » Մէկ քանի վայրկեան անշարժ կեցաւ և դէպ ի վառարանը երթալով նամակին թերթերը կիսավառ կոծղին վրայ դրաւ: Լուցկի մը ճայթեցուց և թղթին տակը սահեցուց: Տեսաւ բոցին գիծը որ կը տարածուէր չորս կողմը, յետոյ կը հասնէր նրբաձեւ դիրին և յետոյ սեւորակ աճիւնի մը կը փոխակերպէր դեռատի աղջկանը թշուառ սիրոյն ու անձնասպանութեանը այդ միակ ապացոյցը: Եղբայրը ի վերջոյ այդ աճիւնը մոխիրներուն խառնեց ունելիին ծայրովը, Պառկեցաւ բարձրաձայն ըսելով. « Եղաւ լմնցաւ, » և քնացաւ, այնպէս որպէս քնացաւ իր առաջին պատերազմին իրիկունը, չարավաստակ այն քունով որ դործող մարդոց մէջ, կամքի մեծ վատնումներուն կը յաջորդէ, և հետեւեալ առտուն ժամը իննին միայն բացաւ աչքերը, ինք՝ որ սովորապէս այնքան վաղայարոյց էր:

— « Պ. Մարքին թող չտուաւ հարիւրապետը արթնցնելու, » պատասխանեց Բուրա, երբ իր տէրը զինքը կանչած ըլլալով եկաւ փեղկերը բանալու: Արեւը ներս թափանցեց, ձմեռնապերձի զուարթ արեւ մը, փոխանակ առջի օրուան տխուր ու ցած երկինքին: « Ժամ մը կայ որ մեկնած է ինք. . . Հարիւրապետը գիտէ որ այսօր ամբաստանեալը գեանուղիէն բերել հարկադրուեցան, ամբոխը այնքան բորբոքած է անոր դէմ. . . »

— « Ի՞նչ գեանուղի, » հարցուց Անտրէ:

— « Այն՝ որ բանտէն Արդարութեան Պալատ կերթայ. . . Կերեւայ որ ատիկայ մեծ ոճրագործներու համար կը գործածեն, անոնց համար՝ որոնք դուրսը

լինչուելու վտանգի տակ են: Իրաւ որ, հարիւրապետ, եթէ ես տեսնէի ատոր անցնիլը, իրաւ որ քիչ մը պիտի ուզէի վրան յարձակիլ. . . Կատրած շուները չեն դատեր, կը սատկեցնեն. . . Աղէկ, » շարունակեց, « աս առտուան նամակները սրահը մոռցայ:

Վայրկեան մը ետքը վերադարձաւ ձեռքը ունենալով երեք պահարան: Անտրէ որ առաջին երկուքին վրայ նայուածք մը նետեց, հասցէէն անմիջապէս գուշակեց թէ ուրկից կուգային: Երրորդը անձանօթ գիրով մը գրուած հասցէ մը կը կրէր: Բարիզէն՝ նախ Լիւնէվիլ էր խրկուած, յետոյ Ռիօմ էր ուղղուած: Կոմսը պատուեց պահարանը և կարդաց այն երեք տողերը զորս Սիքսթ ձարտեր էր Ռիօմի համար կառախումբ նստելէն առաջ: Այնքան քաջարի այս սպային ձեռքերը որ վախ բառին իմաստը չէր գիտեր, դողալ սկսան: Տօգունեցաւ իր դողդոջուն ձեռքերուն մէջ բռնած թերթին նման, այնքան տփղունեցաւ որ Բուրա ինքն ալ սարսափած, հարցուց անոր.

— « Հարիւրապետը հիւա՞նդ է արդեօք: »

— « Մինակ ձգէ ինձի, » ըսաւ յանկարծ կոմսը, « ինքնիրենս պիտի հագուիմ: »

Իրաւցնէ ինքզինքը գտնելու պէտք ունէր այդ յեղակարծ հարուածէն ետքը: Ըսել է որ աշխարհիս վրայ կար մէկը որ գիտէր ահռելի գաղտնիքը, մէկը՝ որուն ծանօթ էր Շարլօթի մահուան գաղտնիքը և որ Ռօմանօթ էր Գարլօթի մահուան գաղտնիքը և որ Ռօպէլը կրէսուլուն չէր, — որովհետեւ երկուստարդին ձեռքովը գրուած թուղթեր տեսած էր ինք և անոր գիրը չէր ադ: Սարսափի ցնցում մը եղաւ այն՝ որուն նմանը կրնան զգալ էն քաջարիները իսկ, այնքան բացարձակապէս անակնկալ իրողութեան մը հանդէպ որ գերբնական հանգամանք մը կառնէ: Շարլօթի եղբայրը հոն իր առջեւը եթէ իր քոյրը, կենդանի տես-

նելու ըլլար աւելի սարսափահար զարմացումով մը չպիտի համարուէր: Մէկը կար որ գիտէր զեռաստի աղջկան անձնասպանութիւնը, մեռնելէ առաջ անոր գրած նամակը, և մնացեալն ալ թերեւս... Եւ այդ մէկը, ճշմարտութեան խորհրդաւոր այդ վկան, ի՞նչ կը խորհէր արդեօք իրեն վրայ: Այն հարցումը որով կը վերջանար անանուն տոմսակը պէտք եղածէն աւելի կը յայտնէր զայդ: Յանկարծ կոմսը յիշեց առջի գիշերը իր ըրածը: Յիշեց այն նամակը զոր կրակը նետեց և ամօթի կարմրութիւն մը երեւցաւ իր այտերուն վրայ... Այն որոշումը զոր տուած էր առջի օրը և որուն վրայ քնացեր էր, չէր կրնար գործադրել: Մարդ մը որ իրաւունք ունենայ ըսելու թէ, « Տը ժիւստտի կոմսը վատութիւն մը գործեց, » ահա բան մը որուն չէր կրնար հանդուրժել պատուոյ ծարաւի այդ ազնուականը: Իր առջի օրուան խռովքը զոր վերջացած կարծեր էր, նորէն արթնցաւ, և աւելի անհանդուրժելի եղաւ իր հօրը վերադարձովը որ ըսաւ իրեն.

— « Վկայները մտիկ ըրին... Ես ալ վկայութիւնս տուի... Բայց ինչ որ դժուար եղաւ, այն ալ նիստէն առաջ պզտիկ սրահին մէջ, կրէսլուն մօրը հետ մէկտեղ գտնուիրս էր... Ան ալ բաղդ մըն է որ հոս չէ իջեւանած... Օթէլ տիւ Քօմէրս իջած է ուր խնդրեց ինէ որ երթամ իրեն հետ խօսելու համար, այն յարձակումին մէջ զոր ըրաւ ինծի: Ո՛հ, ի՞նչ յարձակում... Դէմք մը որ մուցուելիք բան չէ... , խիտ դէմք մը, սեւ աչքեր որոնց արցունքներուն մէջ մռայլ հուր մը կայ կարծես... Վրաս վազեց և խօսեցաւ... Երդուընցուց ինծի ըսելու որ անմեղ էր իր տղան, թէ գիտէի զայն, թէ իրաւունք չունէի անոր դէմ վկայութիւն տալու: Այո, սոսկալի յարձակում մը զոր ու-

տիկան-զինուորը ստիպուեցաւ ընդմիջելու... Թըրուա՛ր... Չեմ կրնար ռս պահել իրեն դէմ... Իր տղան է... Ի՛նչ տարօրինակ բան է որ անոր պէս անզգամ մը կրնայ կոր ունենալ տակաւին աշխարհիս երեսը, սիրտ մը որ սիրէ զինքը այնպէս, ինչպէս որ ես կը սիրէի Շարլօթը, ինչպէս որ կը սիրեմ քեզի... Աւա՛ղ... » շարունակեց անագորոյն ձերը: « Ժամը մէկն է... Ընդհանուր դատախազը պիտի խօսի... Ետքէն պաշտպանողականը... Ժամը հինգէն վեց, Ետքէն պաշտպանողականը... ժամը հինգէն վեց, երգուեալները վճիռը պիտի տան... Սիրտս ո՛րքան պիտի յագեանայ, երբ զինքը դիտեմ վճիռը յայտնուած պահուն... Է՛հ: Իրաւունքը ատիկայ է: Քանի որ մեռցուց: Պէտք է որ մեռնի... »

Ժամը հինգէն վեց... Երբ կոմս Անտրէ մինակ մնաց նորէն սկսաւ վեր վար պտտիլ, — առջի օրուան պէս, — մինչդեռ Բուրա. Պ. տը ժիւստտի սենեկապանին հետ սեղանը կը վերցնէր: Այդ երկու մարդիկը ըսին որ իրենց տէրը երբէք այնքան սաստկապէս խռոված չէր երեւցած իրենց որքան մօտաւորապէս այն կէս ժամուն միջոցին ուր այդ գործը կը տեսնէին իրենք: Մեծապէս ապշեցան երբ պատուիրեց իրենց որ իր համազգեստը պատրաստեն: Մէկ քառորդ ժամու մէջ պատրաստուած էր և պանդոկէն դուրս կելնէր, ինք՝ պատրաստուած էր և պանդոկէն դուրս կելնէր, որ դուրս ելնել չէր ուզած Ռիօմ եկած երեք օրերէն ի վեր: Մանրամասնութիւն մը Բուրան սարսուացուց: Ստուգեց որ սպան մէկտեղ առեր էր իր զէնքը, որ երկու օրէ ի վեր մահճասեղանին վրայ կեցած էր: Զինուորը իր վախերը ընկերովը հաղորդեց:

— « Եթէ ադ կրէսլուն անպարտ արձակուի, » ըսաւ, « հարիւրապետը, հոն, կեցած տեղը, անոր ուղեղը պայթեցնելու կարող մարդ է... »

— « Արդեօք ետեւէն երթալ պէտք էինք... » պատասխանեց սենեկապանը:

Մինչ երկու սպասաւորները խորհուրդ կընէին , կոմսը կերթար այն մեծ պողոտայէն որ Արդարութեան Պալատը կը տանի : Գիտէր ազ ճամբան , տըզայութեանը յաճախ Ռիօմ եկած ըլլալուն համար : Վօրվիքի սեւ քարերով շինուած խորհրդարանական այս մեծ քաղաքը , սովորականէն ալ աւելի թափուր , աւելի լուին , աւելի մեռած կը թուէր , այն պահուն երբ Շարլօթին եղբայրը , դէպ ի դատարան կը դիմէր : Յետոյ յանկարծ Պալատին մօտերը խիտ ամբոխ մը կերեւէր որ Սէն-Լուի նեղ փողոցակը կը լեցնէր ուրկից կարելի է աւելի մօտենալ դատարանին : Կըրէսլուի դատը առինքնած էր ամեն անոնք որոնք տրամադրելի ժամ մը կրնային ունենալ : Անտրէ դժուարաւ ձեռքեց այն խմբակները որոնք կը բաղկանային գեղէն եկած շինականներէ և պղտիկ խանութպաններէ որոնք կրակոտ ոգեւորութեամբ մը կը վիճաբանէին : Հասաւ այն երկու աստիճաններուն առջեւ ուրկից գաւիթը կերթուի : Երկու զինուոր կեցած էին հոն ժողովուրդը զսպելու պաշտօնով : Կոմսը կարծես վարանեցաւ , յետոյ փոխանակ ներս մտնելու փողոցակին մինչեւ ծայրը գնաց : Ինքզինքը գտաւ մերկ ծառեր տնկուած դարատափի մը առջեւ որ կեղրոնական բանտին չարաշուք պատերուն և Պալատին մըռայլ զանգուածին մէջտեղը զետեղուած , Լիմանեի անձայրածիր դաշտագետնին վրայ կը նայի : Աղբիւր մը սովորաբար անոր լուծիւնը իր ջրին կարկաշովը կը հմայէ և այդ կարկաշը դեռ լսելի կըլլար , հակառակ մերձակայ փողոցին մէջ խոնուած ամբոխին ժրխորին : Անտրէ նստաւ նստարանի մը վրայ այդ աղբիւրին մօտիկը : Անկից ի վեր չկրցաւ երբէք բացատրել թէ ինչո՞ւ համար հոն կէս ժամէն աւելի կեցեր էր , ոչ ալ թէ ի՞նչ պատճառով ելած դէպ ի պալա-

տին դուռը դիմած , այցետոմսին վրայ իր անունը և մէկ քանի բառեր գրած և զինուորի մը տուած էր այդ տոմսը , բարապանին ձեռքով նախագահին տրուելու համար : Գրեթէ չուզելով և կարծես երազի մը մէջ գործելու շատ յատակ զգայութիւնը ունէր : Ասով հանդերձ որոշումը տուած էր և կզգար որ ալ պիտի չտկարանար , թէեւ քստմնելի անձկութեամբ մը կը վախնար դէմ առ դէմ գալէ հօրը հետ որ հոն էր , անդիի կողմը այդ մարդոց որոնց ծուռ գլուխները , անշարժ ծոծրակները , հակած ուսերը կը նշմարէր : Իր միջանցած այդ ոգեվարին մէջ , միակը ըլլալով ըսփոփանք մը զգաց , երբ բարապանը եկաւ զինքը առաջնորդելու : Որովհետեւ այդ մարդը փոխանակ ուղղակի սրահին մէջ մտցնելու զինքը , նրբանցքէ մը անցընելով տարաւ պղտիկ սենեակ մը որ նախագահին խցիկն էր անշուշտ : Սեղանի մը վրայ դատածը բարներ կային ցիրուցան : Կալակէ մը՝ (patère) վերարկու մը և գլխարկ մը կախուած էին : Երբ հոն հասան , առաջնորդը ըսաւ իրեն .

— « Պ . րնդհանուր դատախազը խօսքը լմնցնելուն պէս , Պ . նախագահը պիտի գայ ձեզի տեսնելու . . . » Ի՞նչ անակնկալ սփոփանք , իր տաղնապին մէջ : Ըսել է որ հրապարակաւ և իր հօրը առջեւ վկայութիւն տալու տանջանքը պիտի խնայուէ՞ր իրեն : Այդ յոյսը կարճ տեւեց : Սպան հազիւ թէ տասը վայրկեան կար որ նախագահին խցիկին մէջն էր երբ այս վերջինը ներս մտաւ . խոշոր ձերուսի մըն էր ան , ցասուակէն մրազունուած ու գորշ մազերով դէմքով մը որ կանաչորակ երեւոյթ մը կառնէր , կարմիր դգեստին առաջ բերած հակադրութեանը բերմամբ : Առաջին խօսքերուն վրայ , երբ կոմսը հաւաստեց որ ամբաստանեալին անմեղութեան ապացոյցը բերած էր .

— « Այդ պայմաններուն մէջ պարոն , » բաւ ա-
տենակալը , « չեմ կրնար ձեր գաղտնասացութիւննե-
րուն ականջ կախել . . . Նիստը հիմայ պիտի վերակախ
և դուք ալ իբր վկայ պիտի լսուիք , կը բաւէ որ ոչ
ամբաստանող և ոչ ալ պաշտպանող կողմերը չընդդի-
մանան ադոր : »

Այսպէս , Շարլօթին եղբայրը , այդ տուայտումնե-
րուն ո՞չ մէկէն պիտի կրնար պրծիլ : Բաղխած էր Ար-
դարութեան անդգամ այն մեքենային որ մարդկային
զգայականութիւնը բանի տեղ չդնէր , չկրնար դնել :
Ստիպուեցաւ նստիլ վկայներու սենեկին մէջ , յիշել
այն տեսարանը որ տեղի ունեցած էր հոն — քիչ ա-
տեն առաջ , — իր հօրը ու Կրէսլուին մօրը միջեւ , և
յետոյ անկէջ դատասրահը մտնել : Տեսաւ մերկ պատը ,
խաչեցեալին պատկերովը որ սրահին կը տիրապետէր ,
գերազոյն ուշադրութեան մը մէջ իրեն դարձած գը-
լուխները , նախագահը՝ նորէն իր աթոռակիցներուն
միջեւ , ընդհանուր դատախազը և ընդհանուր փաս-
տաբանը՝ իրենց վարդազոյն հագուստներուն մէջը
նստած . երգուեալները՝ դատարանին ձախ կողմը : Ռօ-
պէր Կրէսլու նստած էր աջակողմը ամբաստանեալնե-
րու նստարանին վրայ , թեւերը խաչածեւած , կապու-
տագոյն՝ բայց անդգամ և ամբոխը կը խռնուէր ամեն
կողմ , դատաւորներուն ետին , բեմերուն մէջը : Վկայ-
ներուն նստարանին վրայ Անտրէ ճանչցաւ իր հայրը
ու անոր ձերմակ մաղերը : Ո՛հ , այդ տեսքը ո՞րքան
սեղմեց իր սիրտը , — իր սիրտը՝ որ սակայն չնուաղե-
ցաւ երբ նախագահը , պաշտպան փաստաբանին և
ընդհանուր դատախազին հարցներէ ետքը թէ վկային
ունկնդրութեան կընդդիմանային թէ ոչ , ըսել տուաւ
իւր անունը , հանգամանքը և երգում ընել տուաւ բա-
նաձեւին համեմատ : Այդ տեսարանին ներկայ եղող

ատենակալները միաձայնօրէն կըսեն որ եղեւնադատ
ատենի ոչ մէկ յուզում մը կարելի է երբեք բաղդա-
տել , ամբողջ սրահը և նոյն խակ զիրենք համակող
յուզումին , երբոր այդ մարդը որուն դիւցազնական
անցեալը ամեն մարդ կը ճանչնար շնորհիւ օրագիր-
ներու այն յօդուածներուն որոնք հրատարակուեցան
դատին առթիւ , սկսաւ , հաստատ ձայնով մը ուր սա-
կայն ահուելի կսկիծը կը մատնուէր .

— « Երգուեալ պարոններ , երկու խօսք միայն ու-
նիմ : Քոյրս չէ սպաննուած . ինքզինքը սպաննած է :
Իր մահուանը առջի օրը նամակ մը առի իրմէն ուր իր
մեռնելու որոշումը ու պատճառը կը յայտնէր ինծի . . .
Պարոններ , կարծեցի որ իրաւունք ունէի այդ անձ-
նասպանութիւնը ծածկելու , այրեցի այդ նամակը . . .
Այդ մարդը որ ձեր առջին կը գտնուի , » — և իր
ձախ ձեռքով Կրէսլուն ցոյց տուաւ կիսովին ամբաս-
տանեալին դառնալով , — « եթէ թոյն չէ տուած ,
աւելի յոռի բան մը ըրած է . . . Բայց դուք չէք կրն-
նար դատել դայն , և պէտք չէ որ իբր ոճրագործ
մը դատապարտուի . . . Անմեղ է ինք . . . Իր անմեղու-
թեանը համար այլ եւս ձեզի տալիք նիւթական ա-
պացոյց մը չունենալուս համար , պատուոյ խօսքս
կը ներկայացնեմ ձեզի : »

Այս պարբերութիւնները կիցնային հատիկ հատիկ ,
համօրէն սրահին տեսակ մը անձկութեանը մէջ : Ա-
ղաղակ մը լսուեցաւ , որուն հեծիւն մը յաջորդեց .

— « Խենդ է , » կըսէր ձայն մը , « խենդ է , մը-
տիկ մի ընէք անոր : »

— « Չէ , հայր , » յարեց կոմս Անտրէ որ ճանչ-
ցաւ մարքիին շեշտը , և դարձաւ գէպ ի ձերունիին
որ կարծես փլած էր նստարանին վրայ : « Խենդ չեմ
ես . . . Ըրի ինչ որ պատիւը կը պահանջէր ինչ . . .

Պարոն նախագահ, կը յուսամ որ աւելին զրուցել չպիտի տաք ինձի, »

Այս վերջին պարբերութիւնը ըսած ատեն, այնքան խորխտ այդ անձը պաղատանք մը ունէր իր ձայնին մէջը, որ այնքան աղէկ զգալի եղաւ որ շուկ մը անցաւ ամբոխին մէջէն, երբ նախագահը պատասխանեց իրեն .

— « Մեծ ցաւով, պարոն, չեմ կրնար ձեր խընդիրքը ընդունիլ... Ձեր տուած վկայութեան ծայրայեղ ծանրութիւնը չթոյլատրէր արդարութեան որ կանգ առնէ այն յայտարարութիւններուն վրայ զորս մեր պարտականութիւնն է, — կսկծալի պարտականութիւն մը, բայց պարտականութիւն մը, — ձեզի ձգել տալ... »

— « Շատ աղէկ, պարոն, ես ալ իմ պարտքս պիտի կատարեմ մինչեւ վերջը... » Վկային արձակած այս պարբերութեանը շեշտին մէջ անանկ արիակամութիւն մը կար որ ամբոխին շուկը յանկարծ տեղի տուաւ լռութեան և լսուեցաւ նախագահը որ կը յարէր .

— « Նամակի մը խօսքը ըրիք, պարոն, որ ձեզի գրեր է ձեր օրիորդ քոյրը... Ներեցէք որ ըսեմ թէ գէթ տարօրինակ է որ ձեր առաջին դաղափարը չէ եղած արդարութիւնը լուսարանել, զայն անոր հաղորդելով... »

— « Անիկա, » ըսաւ կոմսը, «կը պարունակէր գաղտնիք մը զոր պիտի ուզէի ծածուկ պահել արեանս գինովը... »

Ետքէն պատմեց այն բարեկամին որ այնքան անթերի մնաց մինչեւ այդ տուամին վերջը, Մաքսիմ տը Բլանին՝ զոր իրեն եղբայրագրեր էր, թէ այդ վայրկեանը իր զոհարեցութեան էն ահռելի պահն էր,

— և թէ այդ պահէն ետքը սակայն, յուզումը կարծես ջնջուեցաւ իր մէջէն, նոյն իսկ իր ծայրայեղութեանը պատճառով : Հարկադրուեցաւ մտեւարին նամակին ամեն մէկ մանրամասնութիւնները տալ, — և պատմել իր սեպհական զգայութիւնները և իր բովանդակ ողբերգութիւնները : Գալով ատկից վերջը եղաններուն, ինքն իսկ յայտարարեց որ հազիւ կը յիշէր մէկ քանի նիւթական մանրամասնութիւններ միայն, — և անոնք ալ էն անակնկալները, — իր ձեռքին տակ զգացած պաղութիւնը երկաթէ այն սիւնին ուրուն կրթնեցաւ երբ ստիպուեցաւ նստիլ վկայներու յատուկ նստարանին վրայ ուրկէց կը տանէին իր հայրը որ իր վկայատուութեան վերջին բառերուն վրայ մարեր էր... Ըսաւ որ նշմարած էր նաեւ ընդհանուր դատախազին լօռէնեան երկարաձիգ շեշտը, որ ոտքի ելաւ ամբաստանութիւնը ետ առնելու համար... Ո՞րչափ ատեն անցաւ դատախազին այս պարբերութեան, կրէսլուի փաստաբանին ձառին, երգուեալներուն դուրս ելնելուն և ժխտական վճիռով մը իրենց վերադարձին միջեւ : Երբէք չիրցաւ դիտնալ . ոչ ալ դիտնալ թէ ինչպէս անցուց իրիկունը երբ սըրահը պարպուելուն պէս, պահապանը եկաւ զինքն ալ, իր կարգին հրաւիրելու որ դուրս ելնէ : Կը յիշէր որ շատ արագ ու շատ հեռու գացած էր շիրիտակ : Քօմսընտի քաղքենիները, որոնք դատարանէն կը վերադառնային, այդ գեղին ձամբուն վրոյ տեսան զինքը : Դուրս կելնէր պանդոկէ մը ուր մէկ քանի նամակներ գրեր էր, մէկը՝ հօրը, միւսը՝ մօրը, երրորդ մը՝ իր գնդապետին, վերջին մըն ալ Մաքսիմ տը Բլանին հասցէին : Ժամը իննին կը գարնէր օթել տիւ Քօմսընտի դուռը ուր իր հայրը ըսած էր որ անպարտ արձակեալին մայրը իջեանած էր, և դռնա-

պանին հարցուց . թէ հոն էր Պ . Կրէսլու : Այդ սպա-
սաւորը եղերական նիստին պատմութիւնը իմացեր էր :
Միմիայն հարիւրապետին համազգեստէն գուշակեց թէ
ո՞վ էր իր դէմինը , և ողջմտութիւնը ունեցաւ պա-
տասխանելու թէ Ռօպէր Կրէսլու բնաւ հոն եկած չէր :
Գժբաղդարար , լաւ բան մը ըրած ըլլալ կարծեց ան-
միջապէս երթալով երիտասարդին մօտ , որ ժամէ մը
ի վեր բանտէն ելած ըլլալով , արդարեւ իր մօրը ու
Ստրիէն Սիքսթին հետ էր : Այս վերջինը չէր կրցած
դիմադրել որբեւայրիին բուռն թախանձանքներուն որ
պանդոկին նըբանցքին մէջ իրեն հանդիպած ըլլալով ,
պաղատած էր որ օգնէ իրեն , իր աղան հզօրելու
(raffermir) :

— « Պարոն , » ըսաւ ադ մարդը Ռօպէրին զաղ-
տուկ բան մը ըսելու արտօնութիւն խնդրելէն ետքը ,
« ուշադրութիւն ըրէք , տը ժիւստաի Պ . Կոմսը ձեզի
կը փնտռէ կոր : »

— « Ո՞ւր է , » հարցուց Կրէսլու տենդոտ կեր-
պով մը :

— « Դեռ փողոցին մէջն է , » պատասխանեց դըռ-
նապանը , « բայց ես ըսի իրեն որ ձեզի հոս տեսնող
չէր եղած : »

— « Գեշ էք ըրեր » . վրայ բերաւ Կրէսլու : Եւ իր
գլխարկը առնելով , սանդուխէն գահավէժ վար իջաւ :

— « Ո՞ւր կերթաւ կոր , » աղերսեց մաւրը :

Երիտասարդը չպատասխանեց : Թերեւս նոյն իսկ
չիմացաւ այդ ձայնը , այնքան արագ իջալ էր սան-
դուխին աստիճաններէն վար : Տակն ու վրայ կըլլար
մտածելով որ կոմս Անտրէզ զինքը՝ իրմէն պահուը-
տելու չափ վատ պիտի կարծէր : Ծատ չըջեց գտաւ
իր թշնամին : Կոմսը փողոցին միւս կողմը , կեցած կը
հսկէր դըռնը վրայ : Ռօպէր ճանչցաւ զինքը և չի-
տակ անոր վրայ գնաց :

— « Ինձի խօսելի՞ք ունիք , պարոն , » հարցուց
անոր խրոխտ կերպով մը :

— « Այո , » ըսաւ կոմսը :

— « Ձեր տրամադրութեանը տակն եմ , » շա-
րունակեց Կրէսլու , « այն ամէն հատուցումին համար ,
զոր պատշաճ պիտի դատէք պահանջել ինէ . . . Ռիօ-
մէն պիտի չհեռանամ , պատուոյ խօսք կուտամ ձեզի : »

— « Ձէ , պարոն , » պատասխանեց Անտրէ տը
ժիւստա , « Ձեզի պէս մարդոց հետ չեն կուրի , կը
մահապատժեն : »

Գրպանէն հրազէնը հանեց և մինչ միւսը փոխա-
նակ խոյս տալու , կեցած էր դէմը կարծես ըսել ու-
զելով իրեն . « Հրամմէ՛ նայինք , » ինք գնտակ մը տեղա-
ւորեց անոր գլուխին մէջ : Պանդոկէն լսուցաւ պայ-
թիւնին աղմուկը և ոգեւարի ճիշ մը միանգամայն և
երբ վազեցին եկան , գտան կոմս Անտրէն որ կռնակը
պատին տուած՝ կանգուն , նետեց իր զէնքը և թե-
պատին խաչածեւելով , պարզապէս ըսաւ , զրոյ՞ք սիրա-
ւերը խաչածեւելով , պարզապէս ըսաւ , զրոյ՞ք սիրա-
հարին մարմինը ցոյց տալով իր ոտքերուն առջեւ .

— « Պատիժը տուի : »

Եւ առանց ընդդիմութեան , թող տուաւ որ ձեր-
բակալեն զինքը :

. . . . .

Այս եղերական տեսարանին յաջորդող գիշերն ի
բուն , իրաւ որ Հոգեբանութիւն Աստուծոյին , Կրֆե-
րոս Տեսութեան , Կամֆի անկամագնութեան զմայրող-
ները , շատ պիտի զարմանային եթէ կարենային տես-
նել ինչ որ կ'անցնէր օթէլ տիւ Քոմէրսի 3 թիւ սեն-
եակին մէջը և կարդալ իրենց անողոք ու հլօր վար-
պետին մտքին մէջը : Անկողնին ոտքը , ուր ճակատը
վիրակապուած մեռել մը կը հանդէ՛ր , ծնրադրած էր

Ռօպէր կրէստուի մայրը: Մեծ ժխտողը, աթուի մը վրայ նստած փոխնիփոխը կը դիտէր այդ կնկան աղօթելը և այդ մեռելին, որ իր աշակերտը եղած էր, քնանալը քունով մը՝ որով կը քնանար նաեւ Շարլօթ տը ժիւսսա. և առաջին անգամը ըլլալով, զգալով որ իր մտածումը անկարող էր զինքը հաստատ բռնելու, տրամաբանութեան ուժով գրեթէ դատանցած այդ վերլուծողը, կը խոնարհէր, կը ծռէր, գետնէ գետին կը զարնուէր ճակատագրին անթափանցելի խորհուրդին առջև: Այն միակ աղօթքին բառերը զոր կը յիշէր իր հեռաւոր մանկութեանը ատենէն, « Հայր մեր որ յերկինս ես... » իր միտքը կուգային: Անշուշտ, չէր արտասաներ զանոնք, թերեւս բնաւ արտասանելիք ալ չունէր: Բայց եթէ գոյութիւն ունի երկնային այդ Հայրը, որուն կը դառնան, իբր միակ սպառէն, մեծ ու պզտիկ, ահուելի պահերում, աղօթելու այդ պէտքը աղօթքներուն էն սրտազղեցիկը չէ՞ միթէ: Եւ եթէ երկնային այդ Հայրը գոյութիւն չունենար, այդ պահերուն մէջ պիտի զգայի՞նք իրեն համար այդ անօթութիւնը ու այդ ծարաւը. — « Չպիտի փնտռելիր ինձի, եթէ գտած չըլլայիր... » Այդ վայրկեանին իսկ և շրտորհիւ մտքի այն յտակատեութեան որ գիտուններուն կ'ընկերանայ ամեն տագնապի մէջ, Ատրիէն Սիքսթ յիշեց Բասքալին՝ Գաղսնիք Յիսուսին մէջի այդ գմայլելի պարբերութիւնը, — և երբ մայրը ոտքի ելաւ, կրցաւ տեսնել զայն որ կուլար:

